

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

TEADUSLIK SESSIOON

23.—29. APRILLINI 1947

НАУЧНАЯ СЕССИЯ

23—29 АПРЕЛЯ 1947 г.

E

ÜHISKONNATEADUSTE OSAKONNA ISTUNGID
ЗАСЕДАНИЯ ОТДЕЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

РК „ТЕАДУСЛИК КИРЖАНДУС“

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

TEADUSLIK SESSIOON

23.—29. APRILLINI 1947

НАУЧНАЯ СЕССИЯ

23—29 АПРЕЛЯ 1947 г.

E

ÜHISKONNATEADUSTE OSAKONNA ISTUNGID
ЗАСЕДАНИЯ ОТДЕЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

РК „ТЕАДУСЛИК КИРЖАНДУС“
TARTU, 1948

Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt.

R. Kleis,

ajalooteaduste kandidaat.

Käesolevas ettekandes tahetakse juhtida tähelepanu neile ülesandeile, mis tulenevad väga mitme eriala uurijaile Eesti-Vene suhete ajaloolise käsitluse vajadusest. See vajadus peaks olema selge ning endastmõistetav igapähele, kes omab kas või pealiskaudseidki teadmisi eesti ja vene rahva ajaloost. Eestlaste ajaloolise elu algusest peale on idaslaavi hõimud ja seejärel vene rahvas olnud eesti hõimude otseseks naabriks. Nende rahvaste vahel on — nagu see teisiti naabrite puhul ei saanud ollagi — õige varakult tekkinud vastastikune suhtlemine, mis on olnud õige intensiivne ja mitmekülgne vanimal ajajärgul kuni XIII sajandini ja siis eriti tihenunud XIX sajandist alates. Aga ka Orduriigi ja Rootsi võimu ajastul, samuti loomulikult XVIII saj. pole raugenud läbikäimine vene ja eesti rahva vahel, kuigi neil aegadel kuni XVIII sajandini lahutas riigipiir võõrvõimu alla langenud Eesti ala ta naabrist.

Hoolimata sellest silmatorkavast osast, mida eesti rahva ajaloos, ta sotsiaalmajanduslikus, poliitilises ja kultuurilises arenemises on etendanud tema suhted vene rahvaga, vene riiklusega ja kultuuriga, on eesti kodanlik ajalooteadus nende suhete uurimisega ometi üsna vähe tegelnud. Selle nähtuse põhjust tuleb otsida eriti Eesti kodanliku riigi aegse ajalooteaduse väärkontseptsioonidest. Eesti kodanliku ajajärgu ajalooteadus on andnud Eesti ajaloo alalt mõnedki suuremad mitmekõitelised üldkäsitlused ja rea mahukaid monograafilisi uurimusi, kõnelemata hulgast väiksemaid uurimusliku iseloomuga kirju-

tistest, millede seas leidub rohkesti hea tehnikaga teostatud ja kitsamate ajajärkude ning konkreetsete üksikküsimuste uurimisel teadusele usaldatavat ning väärtuslikku andmestikku pakkuvaid teoseid. Kuid oma põhimõttelise kontseptsiooni poolest on need tööd kui kodanliku miljöo produkt marksistlikule ajaloomõistmisele enamasti kas võõrad, vastuvõtmatud või koguni vaenulikud. Mis puutub eriti Eesti-Vene suhete ajalosse, siis mõjus halvavalt selle temaatikaga tegelemisele kodanlikul perioodil nn. idaorientatsiooni-vastane propaganda, mis ei jätnud oma mõju avaldamata ka progressiivsemalt häälestatud ajaloolastele. Aadli ja linnakodanluse keskel võrsunud balti-saksa ajaloolased ja literaadid on varemil aegadel eriti Baltikumi ja Vene vaheliste ajalooliste suhete alal suure agarusega arendanud oma töis ja kirjutistes venevastast orientatsiooni, ülistades ühtlasi saksa feodaalset koloniaalvõimu ja selle nn. ajaloolist kultuurimissiooni Baltimail. On üldiselt teada, et oma äärmusliku kuju omandas see orientatsioon okupatsioonipäevil saksa natsionalistlik-fašistlikus põhiteesis Eesti ala seosest Saksa riigiga, eesti rahva „saatusekaaslusest“ sakslusega ja ida, s. o. venelaste põlisest vaenust eesti rahva vastu. See fašistlik põhivõltsing toetus otseselt balti-saksa ajaloolisele väärkäsitusele, viimane leidis aga poolehoidu ka reaktioonilise eesti kodanluse ringkondades ja suutis seetõttu mürgistada mõnevõrra kogu eesti ühiskonda. Kodanliku Eesti riigi perioodil püüdis valitsev klass venevaenulikke väärkontseptsioone igati laiema is ringkondades levitada, sest seda vajas ta oma võimu püstitamiseks. Kuigi eesti haritlaste ja teadlaste ringkondades suhtuti balti-saksa ajaloolistesse väärtõlgendustesse üldiselt õige kriitiliselt ega pooldatud ka poliitiliselt mingit saksa orientatsiooni, jäid ometi Eesti ja Vene ala vahelise suhtlemise probleemid ajaloo uurimise vaatepiiridest enamasti (mõne erandiga) väljapoole. Nende uurimine oli valitseva klassi seisukohalt tarbetu ja koguni ohtlik. Sama, mis siin on väidetud kitsamalt ajalooteaduse kohta, võib *mutatis mutandis* laiendada ka teiste eesti kultuurialade uurimisega tegelevaile teaduslikele distsipliinidele, nagu keele- ja kirjandusteadus, folkloristika,

kunstiajalugu, pedagoogika jne. Nende alade eesti kultuurinähtusi käsitlevat uurimist Vene-Eesti suhete aspektist ei viljelatud kuigi suurel määral.

Kogu Eesti-Vene suhete ajaloo uurimine selle laialdase küsimustekompleksiga on ometi ülisuure teadusliku ja poliitilise tähtsusega probleem. Selle probleemi lahendamine rea kindla plaani kohaselt teostatud eriuurimuste kaudu kõrvaldab esiteks hulga väärseisukohti ja võltsinguid, mida on arendanud sakslased Eesti ajaloo käsitlemisel, alates vanimaist aegadest kuni uusima ajani, ja mida on jätkanud ning toetanud eesti kodanlikud natsionalistid. Teiseks toob selline kindlasuunaline uurimine loodetavasti päevavalgele rohkesti uusi andmeid ja materjale, võimaldades valgustada mitmeid sündmusi ning asjaolusid palju õigemini ja konkreetsema üksikasjalisusega kui seni. Selgitades süstemaatiliselt ning kõigekülgselt neid kokkupuuteid, mis meie maal ja rahval on olnud enam kui ühe aastatuhande jooksul idaga, valgustades seda osa, mida Vene on etendanud meie maa majanduslikus ja poliitilises elus, mida vene kultuur ja vene mõjustused on andnud meie rahvale kõige mitmekesisemais avaldustes, suudame sel viisil Eesti ajaloo ja kultuuriloo käsitlust rikastada rea uudsete andmetega ja seisukohtadega, luua kindlad ja õiged alused meie ajaloolise mineviku ümbermõtestamiseks, meie kultuuri arenemisprotsessi ja selle tegurite õigeks valgustamiseks ning hindamiseks. See kõik on üsna keerukas ning mitmepalgeline ülesanne, mis nõuab marksistliku dialektilise meetodi oskuslikku rakendamist uurijate poolt ning terve rea ajaloolaste, keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, etnograafide, kunsti-, muusika-, teatriajaloolaste ja teistegi eriteadlaste visa ning koordineeritud tööd. Üksikküsimustes on tarvilik kontakt vene vastava ala eriteadlastega. On ühtlasi selge, et selle ülesande rahuldav lahendus on määratu tähtsusega eesti ühiskonna poliitilise teadlikkuse arendamisel; see on oluline panus eesti ja vene rahva vahelise sõpruse kasvatamiseks ning süvendamiseks. Probleemi teaduslik lahendus aitab ühtlasi vältida võimalikku küsimuste vulgariseerimise ja üldsõnalise lihtsustamise ohtu.

Vaatleme nüüd lähemalt, missuguseks võiks kujuneda temaaatika üksikuil aladel Eesti-Vene suhete ajaloo uurimisel.

Eeskätt kerkivad siin ülesanded ajaloolastele, seejuures ühtlasi arheoloogidele, niipalju kui uurimine puudutab nende suhete vanemaid faase. Olgu tähendatud, et sel pinnal on marksistliku ajalookäsituse seisukohalt esimesi vagusid ajanud sm. I. Šaskolski, kelle teos „Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega“ (Tallinn, 1946) annab põgusa ülevaate eesti ja vene rahva kokkupuuteist kogu ajaloo vältel. Nende kokkupuudete kohta IX—XI sajandil esitab sm. Šaskolski huvitavaid mõttekäike ka oma artiklis „Eesti rahva poliitilise ajaloo algperioodist“ („Eesti Bolševik“ 1947, nr. 5). Eesti ja vene hõimude vahelist suhtlemist on seni teada oleva arheoloogilise ainese alusel võimalik vaadelda VI sajandist alates. Ajajärgul VI—XII sajandini teeb nendel naaberaladel asuv inimühiskond läbi ulatusliku arenemise: Eesti alal sugukondliku korra laostumisest territoriaalse kogukondliku korra ja varaseima klassiühiskonna kujunemiseni, Vene alal aga koguni riigi ning feodaalse korra väljaarenemiseni. See arenguaste soodustab elavat vastastikust suhtlemist, mis sajandite vältel muutub üha tihedamaks ja tõendab naaberalade majanduslikku seotust juba sel varasel ajajärgul. Hõimude ja territoriaalsete kogukondade vaheline läbikäimine toimub eeskätt vastastikuste majanduslike tarviduste alusel, olles niihästi rahulikku kui ka sõjalist laadi. Selle suhtlemise ulatust, intensiivsust ja iseloomu saab jälgida nii kinnismuististe kui ka eriti muinasleidude najal. Kaubanduslikke suhteid valgustavad mitmesugused metallesemed, tööriistad, relvad, ehteasjad ja mündid. Nendest on eriti olulised mõned tööriistad, nagu sirp, sahk ja pottsepaketas, mis kajastavad tootlike jõudude kasvu ja ühiskondlik-majandusliku korra arenemist eesti hõimudel. Lõppeks võimaldab arheoloogiline aines teha järeldusi ka ideoloogiliste mõjude kohta. Et ühiskondlik-majanduslik areng toimus Vene alal kiiremini, siis on arusaadav, miks eesti hõimud suhtlemises vene hõimudega osutuvad peamiselt vastuvõtjaks pooleks. Tõenäoliselt juba IX sajandist alates tuleb uurimisel peale

arheoloogilise ainese kasutada ka ajaloo allikaid (vene ja skandinaavia omi), mis võimaldavad esitada ms. andmeid eesti rahva osavõtu kohta Ida-Euroopa poliitilisest elust.

Olulise, kuigi võrdlemisi lühikese perioodi Eesti-Vene suhetes moodustavad XIII sajandi esimesed kümnendid, mil toimus eestlaste võitlus saksa sissetungijate vastu. See ajajärk on hästi tuntud, tänu säärasele üksikasjalisele allikale, nagu seda on L ä t i H e n r i k u „Liivimaa kroonika“. Sellest võitlusest võtsid teatavasti liidus ja koostöös eestlastega osa olulisel määral just venelased. Eesti-Vene suhetes moodustab see ajajärk oma pingelise dramaatilisusega eri peatüki, mille koostamisel tuleb kogu materjal uuest aspektist esitada ning mõtestada.

Järgneval pikal ajastul XIII sajandi teisest veerandist XVIII sajandi alguseni ei saanud allaheidetud eestlased enam pidevalt etendada iseseisvat poliitilis-sõjalist osa. Eesti ja Vene alade vahelised suhted ei katkenud loomulikult neilgi aegadel. Nende vaatlemine kuulub Eesti ajaloo üldkäsitlusse, kuid üksikud küsimused ja sündmused sellestki ajastust vajavad Eesti-Vene suhete perspektiivis detailsemat töötlemist ning väljatõstmist. Selliseks sündmuseks on eestlaste suur jüriöö ülestõus 1343. a., kus kujukalt ilmneb eestlaste vene-orientatsioon Pihkvast abi otsimises, mis aga hilineb. Lähemalt tuleks vaadelda ka eesti talupoegade koostööd vene vägedega Vene-Liivi sõjas XVI sajandil, samuti Vene lühikest valdusaega Ida-Eestis. Niisama tähtis on aga käsitleda Vene majanduslikke suhteid Eesti- ja Liivimaaga Ordu ja Rootsi võimu ajajärgul ning asetada õigesse valgusse Venemaa võitlused Läänemere rannikualadele jõudmise eesmärgil.

Eri teema Eesti-Vene suhete ajaloos moodustab XVIII sajandi ja XIX saj. 1. poole Eesti olustiku vaatlus ja hinnang. Eesti rahvale oli tema maa liidendamine Põhjasõja tulemusena Vene tsaaririigiga ülisuurte tagajärgedega sündmuseks. Rootsile tähendas Uusikaupunki rahu ta nn. „suurusaja“ lõppu, Venemaale — tõkke purustamist tema ja Lääne-Euroopa vahelises suhtlemises kui ka senise ohtliku platsdarmi likvideerimist Läänemere idarannikul. Suurriigiks tõusnud

Venemaa sai vaba pääsu Läänemerele, mida ta oli taotlenud mitu sajandit oma majandusliku kui ka kultuurilise edenemise huvides. Marxi tabava väljenduse järgi vallutas tsaar Peeter siin ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik ta riigi normaalseks arenemiseks. Mis puutub kohalikusse rahvastikusse, siis olid Eesti- ja Liivimaa Põhjasõjas saanud rängasti kannatada, põllumajandus oli laostunud, rahvaarv kahanenud. Tsaariga sõlmitud kokkulepete alusel taastas kohalik saksa aadel oma seisusliku võimutäie. Feodaalne reaktsioon kujunes XVIII sajandil talurahvale eriti raskeks. Tsarism kui saksa aadli võimu tugi rõhus omakorda rängasti eesti rahvast. Kuid ometi tuleb Baltimaade siirdumist Vene riigi koosseisu kohalike pärisrahvaste seisukohalt kokkuvõttes hinnata progressiivse tähtsusega sündmusena. Baltimaad, seega ka Eesti ala, olid nüüd Euroopa suurima, oma võimsuses kiiresti tõusva riigi osa; Balti provintsidele kindlustas see asjaolu rahu tervelt kaheks sajandiks. Korduvalt oli eelnevail aegadel Eesti territoorium olnud sõdade tallermaaks ja eesti rahvas neis sõdades viibinud hävimisohus. Nüüd võimaldas kestev rahuaeg majanduse taastamist ja rahvaarvu tõusu, mis toimus küll pikemat aega veel ränga feodaalse eksploateerimise olustikus, kuid siiski sõdadest häirimatult. Alles XVIII sajandist alates võib eestlaste suhtes kõnelda püsivast territooriumi ühisusest, mille baasil eestlased XIX saj. võisid majanduslikult kujuneda rahvuseks. Samuti tuleb rõhutada, et Venemaaga liitumise tagajärjel seostus Eesti ala majandus järk-järgult üha tihedamalt Vene turuga; rahamajanduse sissetung ja üldse kapitalistlike elementide areng Eesti alal hilisemal aegadel on kõige lähemalt seotud Vene majandusega. Oma võitluses feodaalkorra ja saksa mõisnikkonna poolt teostatava rõhumise vastu orienteerus eesti talupoeg pikemat aega Vene riigivõimu toetusele. Tähelepandavaks nähtuseks sel perioodil on eesti talupoegade pagemine Vene naaberaladele, mida ei suutnud tõkestada rida karme määrusi ega võimude agar tegevus selle vastu. Üldiselt ei soodustanud Baltimaade majanduslik ja poliitiline suletus XVIII saj. elavamat majanduslikku suhtlemist. XVIII saj. lõpp

ja agraarreformide ajajärk XIX saj. 1. poolel osutavad ses suhtes juba teissugust pilti.

XIX saj. 2. poolest alates, kapitalistliku formatsiooni tingimustes, mitmekesistub ja süveneb suurel määral eesti rahva, selle eri osade ja klasside suhtlemine vene rahvaga. Eesti-Vene suhete uurimise temaatika kujuneb sellele vastavalt XIX saj. 2. poole ja XX sajandi osas õige mitmekülgseks. Eesti rahvuslik ärkamisliikumine, mis tähendas eeskätt eesti külakodanluse võitlust saksa mõisniku ja balti feodaalse erikorra rohkete jäänuste vastu, vajab Eesti-Vene suhete vaatekohalt lähemat käsitlust. Selle liikumise ideoloogide, eriti säärase juhtiva kuju, nagu seda oli C. R. Jakobson, vene-orientatsioon on üldtuntud. Ka rahvusliku liikumise kriisi periood 1880-ndail ja 1890-ndail aastail seoses Vene tsarismi russifitseerimispoliitikaga Baltimail väärib tähelepanu. Tuleb silmas pidada, et venestamispoliitika üritustel oli ka sääraseid objektiivselt progressiivseid tulemusi, mida selle teostajad vene reaktsionääride leerist ei võinud arvestada: eesti haritlased pääsesid otseesse osasaamisse vene progressiivse kultuuriga, tihenesid märksa kahe rahva kultuurilised sidemed, milleks olid soodsad eeldused kujunenud Eesti ala majandusliku seotuse tõttu muu Venemaaga.

Kuna sajandite vahetusel eesti kodanlus hakkas kiiresti kaotama oma progressiivset iseloomu ja muutuma tagurlikuks jõuks eesti ühiskonnas, kerkib seevastu esile eesti proletariaat. Eesti tööliklass on oma tekkimise algusest peale saanud tuge oma klassiteadvuse arendamisel vene revolutsioonilistest ringkondadest ja nende õpetustest. Pole juhuslik nähtus seegi, et esimene suurem streik Venemaal, nimelt Kreenholmi streik 1872. a., toimub eesti ja vene tööliste ühisüritusena. Eesti-Vene suhete ajaloos moodustab eesti proletariaadi tekke- ja arenemisloo, ta võitluskäigu käsitus ühe olulisema peatüki. Selles osas on suur töö veel ees, sest niihästi eesti proletariaadi ajalugu kui ka selle tihedat seotust vene proletariaadi arenemislooga pole seni põhjalikumalt uuritud. Eeskätt oleks siin vajalik vaatluse alla võtta Peterburi ja Põhja-Eesti töölikonna

vaheline suhtlemine, sotsialistliku ideestiku sissetung Eestisse, bolševistlike organisatsioonide tekkimine (milles tähtis osa, nagu teame, kuulub M. I. Kalininile), eesti töölistkonna revolutsioonilise liikumise side vene töölistkonna omaga jne. Kõige markantsemalt avaldub eesti ja vene proletariaadi võitluse ühisus 1905. aasta revolutsioonis ja Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis. Arusaadavalt on nende revolutsioonide ajaloo uurimine, mis on võetud ühe olulisema ülesandena meie ajaloolaste tööplaani, esmajärgulise tähtsusega ka eesti ja vene rahva suhete ajaloo seisukohalt.

Eesti-Vene suhete ajaloo temaatika raamides väärib käsitlust ka eesti ja vene haritlaskonna kokkupuudete ja koostöö ajalugu. Juba möödunud sajandi lõpul hakkas kogunema eesti üliõpilasi Peterburi ja Moskvasse, kus nad õppisid ülikoolides, kõrgemais tehnilistes õppeasutustes, konservatooriumides jne., kus varakult tekkisid üsna suured eesti üliõpilasorganisatsioonid. Võib öelda, et praeguse Nõukogude Eesti vanema põlve intelligentsi enamik on oma kasvus tuginenud just vene progressiivsele teadusele ja vene kultuurile. Teisest küljest oli Tartu Ülikoolis rohkesti vene üliõpilasi ja silmapaistvaid vene professoreid. Eesti ja vene intelligentsi kokkupuuteid võib täheldada peale selle mujalgi.

Omaette uurimisülesande moodustab eestlaste väljarändamise küsimus. Juba möödunud sajandi keskpaigast peale on eestlasi rännanud suuremate või väiksemate rühmadena vene rahva asumisaladele. Praegusel ajal elab Nõukogude Liidu territooriumil väljaspool Nõukogude Eestit üle 150 000 eestlase. Eesti ja vene rahva kokkupuudete ja vastastikuse lähenemise seisukohalt on see tähelepanuvääriv nähtus.

Ei saa jätta märkimata ka luteri kiriku negatiivset mõju Eesti-Vene suhtlemisele.

Eespool oli märgitud ja mõnevõrra ka lähemalt annoteeritud rida uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt, millega tuleb tegelda eeskätt ajaloolastel. See ülesannete loend ei tarvitse olla tühjendav. Ülalesitatud uurimistöö temaatikat tuleb meie vastavail teadusliku uurimise asutistel veel kriitiliselt

kaaluda, seda täiendades, sellest olulist vähemtähtsast eraldades, ja määrata, missugused teemad väärivad iseseisvaid eriuurimusi ja milliseid neist võiks käsitleda kavatsetava kolmeköitelise Eesti ajaloo raamides.

Kuid Eesti-Vene suhete ajaloo uurimise probleemid ei piirdu ainult poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike kokkupuudetega ja ühistööga kahe rahva või selle eri osade ja klasside vahel. Eesti-Vene põlised suhted ulatuvad sügavale rahvaste kultuurilademetesse. Just kultuurimõjustused osutavad kõige selgemini ammusele tihedale seotusele eesti ja vene rahva vahel. Mitme eridistsipliini esindaja poolt on kultuurimõjustuste ajaloo alalt esitatud rida uurimisülesandeid, mis järgnevalt esitatakse erialade järgi.

Keeleteaduse alalt tuleksid arvesse teemad: 1) Vene mõjud eesti keeles, 2) eesti mõjud vene keeles, 3) eestipärased kohanimed Venes ja venepärased kohanimed Eestis, 4) vene mõjud eesti murdeis. Eesti keeles, nagu teisteski läänemere-soome keeltes, on rida õige vanu vene laene, mis kõnelevad ürgsetest suhetest läänemere-soomlaste ja venelaste vahel. On konstateeritud ka vanu läänemere-soome laene vene keeles. Läänemere-soome neis lähtemurdeis, mis on saanud eesti keele aluseks, on mitmeid vanu vene laene, mida mujal läänemere-soome keelte alal ei tunta. Kui eesti keel oli juba kujunenud eriilmeliseks, tuli sellesse pidevalt juurde vene laene peamiselt Suur-Novgorodi aladelt. Seni püüduvad keelelised kriteeriumid selle kohta, milal need laenud on hakanud tungima eesti keelde, kuid igatahes saab tõestada, et vanimas eesti kirjakeeles on mitmeidki täiesti keelde juurdunud vene laene. Järgnevail aegadel on vene laene eesti keelde üha edasi lisandunud kas rahuliku suhtlemise kaudu või XVI sajandil Eestist ülekäinud sõdade tagajärjel. XVII sajandi eesti kirjakeeles on igasuguseid vene laene üsna rohkesti, mis osalt elavad edasi nüüdisaegseski kirjakeeles. Peamiselt just XVII sajandi andmete varal tulebki selgitada, missuguseid vene laene leidub vanemas eesti kirjakeeles, mis aladele need laenud kuuluvad ja mil viisil nad on võinud tungida eesti keelde. — Baltimaade siirdumisega Vene riigi

koosseisu suurenes vene keele mõju eesti keelele. Uuema aja vene laenude levimist eesti keeles võib vaadelda eri ajajärgkude viisi (XVIII sajand, XIX sajandi algupool ja keskpaik, XIX sajandi viimane veerand, XX sajandi algus); samuti on võimalik jälgida vene laenude esinemist vastavalt üksikuile keele rakendamisaladele (administratiivala, kohtukorraldus, sõjavägi, mõõdud, raha, liiklemine, haridusala jne.). Vene keele viljastava mõju jälgimine eesti keeles võimaldab kahtlemata teha mõningaid järeldusi mõlema rahva kokkupuudete laadi, ulatuse ja sellega seoses kultuuriliste mõjustuste kohta. Mis puutub eesti mõjudesse vene keeles, siis märgitagu, et eesti elementide leviku kohta vene murdeis, eesti laenude foneetika ja morfoloogia, semasioloogia ja süntaksi kohta on uurijate poolt juba mõnevõrra materjali kogutud; edasine uurimine peab siingi jõudma täielikuma sisulise ülevaateni ühes vastavate kultuurilooliste kommentaaridega. Ka eesti kohanime levik Venes, samuti vene kohanime levik Eestis, tuleb võtta süstemaatilisele uurimisele. Selleski küsimuses on mõnevõrra kogunenud materjale, tähelepanekuid ja arvamusi, ehkki üldiselt kohanime uurimine kodanlikus Eestis polnud edenunud kuigi kaugele. See ala vajab keeleteadlaste koostööd teiste distsipliinide esindajatega. Olgu sel puhul tähendatud, et samalaadset kompleksset uurimiskorraldust nõuaksid ka küsimused varasemast eesti asustusest Vene aladel ja vene asustusest Eestis.

Ainelise kultuuri alal hõlmab Eesti-Vene suhete uurimine rida küsimusi, mis on iseenesest etnograafide poolt käsitlust leidnud, kuid mida pole süstemaatiliselt vaadeldud Eesti-Vene suhete aspektist. Siia kuuluvad sellised tähtsad rahva tegevusalad, nagu põllundus, karjakasvatus, kalastus, küttimine, samuti söögimajandus, naiste tööd, meeste tööd, ehitised, liiklus, rahvameditsiin, rahvarõivad, rahvakunst (selle ornamentikaga), aga ka ühiskondlikud nähtused, perekonnaelu, kombed, usund. Hoolas lisa-andmestiku kogumine ja marksistliku dialektilise meetodi rakendamine kogu laialdase olemasoleva materjali töötlemisel tohiks siingi viia uudsete ja oluliste uurimistulemusteni Eesti-Vene suhete ajaloo alal.

Mõned neist küsimustest (nagu näit. kombed) kuuluvad niihästi etnograafia kui ka rahvaluule valdkonda. Seejuures on Eesti-Vene suhete alal rahvaluulel teisi uurimisülesandeid. Tuleks võtta töötlemisele ning selgitamisele vene mõju ja vene-poolsete ainete küsimus rahvajuttudes, vanasõnades, rahvalauludes jne. Eesti rahvajuttude (eriti muinasjuttude) repertuaar on osalt läänepoolset, väga oluliselt aga just idapoolset päritolu. Sellest asjaolust tingituna on silmatorkavaid erinevusi Ida-Eesti ja Lääne-Eesti juturepertuaaris. Uuemal ajal on Venest rahvajutte ja muudki folkloristlikku ainekku (rahvamänge, -tantse jne.) sisse toodud peamiselt soldatite kaudu, kes pikemat aega olid teeninud Vene väes. Vanasõnugi on sisse tulnud ida poolt. Samuti leidub vanasõnu, mis neis esinevate keelendite järgi otsustades on meil tekkinud Vene võimu ajal. Ka rahvalauludes on ühiseid liike, nagu näit. itkud, mis meil esinevad ainult setudel ja mille vanuse ning päritolu selgitamine oleks tänuväärseks teemaks.

Kujutava kunsti seisukohalt on mõnelt poolt juba tähelepanu juhitud seigale, et Eesti ala ühendamine Vene riigiga XVIII saj. alguses tähendas progressiivset pööret meie maa kunstielus. Eesti ala, senine provintslilik kauge ääremaa, sattus nüüd Peterburi, Vene keisririigi pealinna ja Ida-Euroopa tähtsaima kunstikeskuse lähimasse naabrusse. Kõigest, mida loodi Peterburis, sai kasu ka Eesti ala. Kuulsad vene meistrid (Zahharov, Martos, Demut-Malinovski jt.) ja Venes töötavad silmapaistvad välismaalased (Michetti, Perronet, Rusca, Quarenghi jt.) loovad töid ka Eesti ala jaoks. Kohalikud meistrid hakkavad üha enam veetma oma õpinguaastaid Venes ja saavad sealt impulsse oma loominguks (näit. Tartu ülikooli hoonete ehitaja Krause, kes matkis Starovit). Tuntumad Baltikumist võrsunud meistrid (Ignatius, Hippus, Neff, Moeller jt.) on peterburilased. Eesti kunsti tärkamisel osutus lähedus Peterburile kõigiti kasulikuks. Suurejoonelised tegutsemisvõimalused Venes võimaldavad eesti meistrel oma annet igati välja aren-

dada (Köler, A. Adamson). XX sajandi algul hakkab kujunema rahvuslik eesti kunst. Et enamik selle loojaist on vene koolitusega, siis on ilmne, et vene kunst ja selle mõju pole pidurdanud, vaid soodustanud eesti omapära väljakujunemist. Vene mõju on viljakas olnud Kr. R a u a loomingus ja on mõnevõrra määranud selle iseloomu; veel suurem on vene mõjustuste tähtsus N. Triigi, A. Janseni, P. Areni, A. Melliku, G. Reindorfi kunstis. Vene kunstis valitsenud erksad, uuenduslikud tendentsid on olnud olulise tähtsusega eesti kunsti progressiivse ilme kujunemisel. Need vene mõjud püsivad elujõulistena veel kodanlikugi Eesti perioodil. Selle perioodi lõpu poole hakkavad levima ka juba nõukogude kunsti mõjud (A. Laigo, H. Mugasto jt. loomingus). Kunstiajaloolastele kerkivad seega tänulikud uurimisülesanded Eesti-Vene suhete vaatekohalt.

Elulise tähtsusega, mitmekülgset ja ulatuslikud on olnud mõlema rahva kirjanduslikud suhted. Arusaadavalt on siin eesti kirjandus olnud vastuvõtja osas, kuid ka vene kirjanduses esineb mõnevõrra eestilisi aineid, samuti on vene kirjanikel olnud kokkupuuteid Eesti maa ja rahvaga. Tihedamad kirjanduslikud kokkupuuted algavad suhteliselt hilja, ulatuslikumalt XIX sajandi 2. poolel. Üksikuid vene ainekuid harrastajaid (nagu J. Sommer) leidub küll juba XIX saj. algupoolel, kuid sügavama huvi osaliseks saab vene kirjandus ärkamisajal, mil otsustavalt taotletakse vabanemist saksa pealesurutud eestkostmisest vaimselgi alal. Ajakirjandus hakkab tooma informatsiooni vene kirjandusest, samuti ilmub ajalehtede ja ajakirjade veergudel arvukaid tõlkeid vene klassikult, aga ka kaasaegseilt autoreilt. Ehkki tunduvalt vähemal määral, esineb siiski ka venepoolseid üritusi. Nii ilmub vene perioodikas XIX saj. lõpul üksikuid luuletusi Koidulalt ja teistelt eesti autoreilt. Lisaks on andmeid mõnede vene kirjanike (Žukovski jt.) viibimisest Eestis. Kõik need küsimused on seni läbi uurimata, mistõttu puudub täpsem ülevaade kõnesolevaist kirjanduslikest suhetest. See, mis siin on öeldud XIX sajandi kohta, kehtib märksa suuremal määral XX sajandi suhtes.

Seega kujuneb kirjanduslike suhete alal temaatika üsna laialdaseks. Eeskätt võiks märkida järgmisi uurimistemasid: venelisi aineid eesti kirjanduses; eestilisi aineid vene kirjanduses; ajakirjanduse informatsioon vene kirjanduse kohta; varasemaid vene mõjusid eesti kirjanduses; mõlemapoolne tõlkekirjandus; vene kirjanike kokkupuuteid Eestiga; eesti kirjanike kokkupuuteid Venega; vene mõjusid eri žanride (näit. eesti valmikirjanduse) kujunemisel; eesti-vene sõpruse idee eesti kirjanduses. Kitsamate üksikuurimuste tulemusi kasutades on mõeldavad ka ülevaatlikumad ja üldistavad käsitlused, nagu eesti-vene kirjanduslikud suhted XIX sajandil, vene kirjandus progressiivse tegurina eesti XIX sajandi kirjanduse arengus jt. Kogu selle probleemi lahendamise eeldab muide ka ulatuslikke bibliograafilisi eeltöid.

Järgnevalt märgitagu vajadust võtta lähemale uurimisele küsimus venepoolseist mõjustustest eesti helikunsti ja lavakunsti osas. Tuleb lähemalt selgitada vene kõrgemate muusikaõppeasutuste osa eesti heliloojate hariduskäigus ja üldse vene muusika mõju eesti muusikale, samuti kõrgetasemelise vene teatriloomingu mõju eesti lavakunsti arengule. Eriküsimusena väärib uurimist küsimus vene mõjust eesti rahvamuusikas, täpsemalt eesti rahvalauluviisides ja rahvaomases instrumentaalmuusikas. Vene mõju sel alal on tähelepanev peamiselt küll setudel (on teatavaid erijooni mõnedes viisirühmades, üldises ettekandelaadis, eeslauljate ja koori vahekorras, kasutatakse venepäraseid rahvapille, tantsitakse venepäraseid tantse jne.), kuid seda võib täheldada mitmel pool mujalgi Eesti alal. Seejuures on setud säilitanud niisuguseid vanu ja huviäratavaid nähtusi, mis venelastel endil on juba ununenud.

Eesti-Vene suhete ajalooline käsitlus ei tarvitse veel piirduda ülalesitatud probleemistikuga. Selle kompleksse uurimisülesande täitmisele asumisega, samuti uurimistöö enda kestel kerkib loodetavasti esile veel uusi ja viljakat lahendust töötavaid küsimusi. Olgu näiteks ühe säärase ülesandena siinkohal rõhutatud veel vajadust uurida vene eesrindliku kasvatusteaduse mõju eesti kooli ja pedagoogilise mõtte arenemisele.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna vastavail uurimisasutustel kui ka Tartu Riikliku Ülikooli kateedreil on kõige lähema aja ülesandeks käesoleva viie aasta plaani raamides üksikasjaliselt fikseerida Eesti-Vene suhete ajaloo uurimise temaatika, leida selle töö teostajad, kogu uurimistöö ajalisel planeerida ja töö tulemused kindlaiks tähtaegadeks publitseerida. Ajaloo Instituudi algatusel on selleks tarvilikke eeltöid juba tehtud, kuid kogu mitmekülgne plaan vajab veel kaalumist ning täpsustamist. Innustagu selle uurimistöö veetlevad perspektiivid kõiki teaduslikke töötajaid andma oma parimat nii töö kvaliteedi kui ka selle eduka lõpuleviimise huvides.

Научно-исследовательские задачи по истории эстонско-русских отношений.

Р. Клейс,

кандидат исторических наук.

Резюме.

Уже в самом начале исторической жизни эстонского народа у отдельных эстонских племён возникают отношения с соседними восточнославянскими племенами и затем с русским народом. Эти взаимоотношения, достигавшие значительной интенсивности в древнейшую пору — вплоть до XIII века, продолжают и во все последующие периоды и, начиная с XIX столетия, становятся всё более тесными. Эстонская буржуазная историческая наука уделяла мало внимания изучению указанных взаимоотношений. В эпоху буржуазной республики парализующее действие на занятия историей эстонско-русских отношений оказывала политическая пропаганда, направленная против т. н. восточной ориентации и поддерживаемая в интересах сохранения власти господствующим классом. Сказанное здесь об исторической науке в связи с изучением эстонско-русских отношений может быть в полной мере распространено и на другие научные дисциплины, занимавшиеся исследованием отдельных областей эстонской культуры, каковы языковедение, литературоведение, фольклористика, история искусства, педагогика и др.

Между тем изучение истории эстонско-русских отношений представляет собой задачу огромного научного и политического значения, разрешение которой должно устранить множество неправильных установок и сознательных искажений фактов и, обогатив историю Эстонии и её культуры рядом новых данных и точек зрения, создать твёрдые основы для правильного освещения всего процесса развития нашего исторического прошлого и нашей культуры.

В то же время работа в этой области будет существенно содействовать дальнейшему развитию и углублению дружеских связей между эстонским и русским народом. Решение указанной задачи потребует координированной работы ряда историков, языковедов, литературоведов, фольклористов, этнографов, историков искусства, музыки, театра и других специалистов. По отдельным вопросам необходимо установление контакта с соответствующими русскими специалистами.

Задачей историков и археологов является исследование политических, экономических и социальных отношений обоих народов, начиная с VI века, причём особое внимание должно быть обращено на период с VI по XII в. и начало XIII века. Из истории следующего, продолжительного периода, охватывающего время от второй четверти XIII века до начала XVIII века, с точки зрения эстонско-русских отношений заслуживают выделения и разработки отдельные вопросы и события, как напр. большое восстание в Юрьеву ночь 1343 г., Русско-Ливонская война XVI в. и др. Особую тему представляет собой изучение и оценка положения в Эстонии в XVIII и первой половине XIX в., причём необходимо более основательно остановиться на вопросе о том, как следует оценивать включение территории Эстонии в состав Российской империи с точки зрения дальнейших судеб эстонского народа. Во второй половине XIX в. взаимоотношения эстонского народа, его отдельных частей и классов, с русским народом значительно углубляются и дифференцируются. В связи с этим и научно-исследовательская тематика данного периода отличается бóльшим разнообразием и многосторонностью. Здесь должны быть подвергнуты специальному рассмотрению: движение эпохи национального пробуждения в Эстонии, его кризис и руссификаторская политика царизма, история возникновения, развития и роста эстонского пролетариата в её тесной связи с ходом революционной борьбы русского пролетариата. Важнейшей задачей является здесь изучение истории революции 1905 г. и Великой Октябрьской Социалистической революции в Эстонии. В дальнейшем заслуживает внимания история соприкосновений и сотрудничества эстонской и русской интеллигенции, ход переселения эстонцев в русские области и т. д.

В изучение истории эстонско-русских отношений необходимо включить также исследование вопроса о взаимных культурных влияниях обоих народов в весьма различных

областях. Следует ближе изучить влияние русского языка на эстонский, как в древнейшую эпоху, так и в более новое время, воздействия в области материальной культуры (сельское хозяйство, животноводство, рыболовство, охота, ремёсла, постройки, национальная одежда, искусство, обряды и обычаи и т. д.), русские элементы в отдельных жанрах эстонского фольклора, в особенности литературные взаимоотношения обоих народов, русское влияние на развитие изобразительных искусств в Эстонии, на эстонскую музыку и театр, роль передовой русской педагогики в эстонской школе и истории педагогической мысли.

Задачи ближайшего времени сводятся к следующему: необходимо детально разработать тематику истории эстонско-русских отношений, найти исполнителей отдельных заданий, запланировать время выполнения научно-исследовательской работы в этой области и провести опубликование результатов исследований в твёрдо установленные сроки.

Eesti-Vene suhteist IX—XIII sajandil.

H. Moora,

ajalooteaduste doktor.

Tänapäeval, mil eesti rahvas on saanud üheks Nõukogude Liidu vennaliku rahvastepere liikmeks, ei vaja eesti ja vene rahva ajalooliste suhete valgustamise tarvidus erilist põhjendamist, olgu kõne all kas või nende suhete ajaliselts kaugeim järk. Et isegi nende vanim osa on suure ajaloolise huvi ja tähtsusega, näitab seegi fakt, et sellele küsimusele on pühendanud suurt tähelepanu juba balti-saksa ja eesti kodanlikud ajalookirjutajad, kuigi nende poolt teenindatavate klasside huvidest iseenesest järgnes soov ja tendents näidata Eesti-Vene sidemeid võimalikult väheolulistena ja mööduvatena¹.

Käesolevas lühikeses ettekandes tahame peatuda ainult mõnedel Eesti-Vene suhteid mõjustanud asjaoludel, ja nimelt ühiskondlikku laadi tegureil, mida varem pole tarvilikult arvestatud, mis aga siiski on olulised nende vahekordade sügavamaks mõistmiseks. Tuleb nimelt märkida, et Eesti-Vene suhete käsitus kodanliku ajaloo uurimise poolt kannatab peale muu ka ilmse ja kahjuliku ühekülgsuse all. Eesti-Vene vahekordi on

---

¹ Uurimuseks, mis oli aluseks nii balti-saksa kui ka kodanlikele eesti ajaloolistele kontseptsioonidele Vene ja Baltimaade suhete küsimuses meie poolt käsitletaval ajajärgul, oli Фр. Кейсслер, Окончание первоначального русского владычества в Прибалтийском крае в XIII стол. С.-Петербург, 1900 (ka saksa keeles).

Oli iseloomulik, et täiesti tähele panemata jäeti hiljem ilmunud töö, mis Keussleri väiteid mitmeti oluliselt tühistas: И. Юрьенс, Вопрос о Ливонской дани. „Варшавские Университетские Известия“ 1913, № 6 (стр. 1—8), 7 (стр. 9—16), 8 (стр. 17—32), 9 (стр. 33—57), Варшава, 1913.

vaadeldud peamiselt vaid poliitilisest ja majanduslikust, vähemal määral ka kultuurilisest küljest. Marksistlik ajalookäsitlus annab nende kõrval teatavasti olulise tähtsuse ka ühiskondlikku laadi asjaoludele ja tegureile. Ja kõnesoleva küsimuse uusim käsitelu nõukogude ajaloolaste J. Z u t i s'e poolt a. 1940 ja I. Š a s k o l s k i ning N. K a z a k o v a poolt a. 1945—1947, kes teiste tegurite seas esile tõstavad ka sotsiaalseid², näitab ilmekalt, kuivõrd viljakas on nende momentide arvessevõtmine.

Kodanlik ajaloouurimine, millele oli iseloomulik klassivahekordade tähtsuse ignoreerimine, käsitles ka eestlaste ja venelaste vahekordi skemaatiliselt kui suhteid lihtsalt eesti rahva vahel ühelt poolt ja vene rahva, linnade ja nende valitsejate vahel teiselt poolt. Alles nõukogude uurijad, eriti Šaskolski ja Kazakova, on lähenenud küsimusele õigesti marksistlikult, võttes kõigepealt vaatluse alla, missugusteks ühiskondlikeks klassideks kumbki nimetatud rahvaist kõnesolevaks ajaks oli jagunenud, missugused klassid nii ühel kui ka teisel pool olid määravad ja millest kummagi rahva mõõduandev klass Eesti-Vene suhetes oli huvitatud. See on kahtlemata ainuke õige tee meie ees oleva küsimuse lahendamiseks. Sest kõne all olevaiks sajandeiks oli nii eesti kui ka vene rahval esile kerkinud oma ülemklass, ja selle huvid ja tahe, aga mitte enam laialdaste rahvahulkade huvid olid määravad ka mõlema rahva vahekordadele oma naabritega. Seepärast püüamegi siin veel kord selgusele jõuda selle kohta, missugune oli kummagi rahva tolleaegne mõõduandev klass ja millest oli see nii ühel kui ka teisel rahval nende vahekordades huvitatud.

Venes oli juba IX sajandi lõpuks välja arenenud oma riik, peakeskusega Kiievis. See riik ühendas endasse kõik ida-

² Я. З у т и с, Русско-эстонские отношения в IX—XIV вв. „Историк-марксист“, книга 3/79, Москва, 1940, lk. 39—56. — Н. К а з а к о в а и И. Ш а с к о л ь с к и й, Русь и Прибалтика (IX—XVII вв.). Ленинград, 1945. — I. Š a s k o l s k i, Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega IX—XVII s. Tallinn, 1946. — I. Š a s k o l s k i, Eesti rahva poliitilise ajaloo algeriiodist. „Eesti Bolševik“, 1947, nr. 5, lk. 72—87.

slaavi hõimud, teiste seas ka põhjapoolsed idaslaavlased, eestlaste otsesed naabrid. Peale nende ühendas tugevnev Kiievi riik endaga ka teatava hulga mitteslaavi naaberhõime, kes juba paljude eelnevate sajandite arengu jooksul, eriti üha tiheleva majandusliku suhtlemise teel olid tõmmatud idaslaavlastega ühisesse huvide orbiiti. Nende slaavi kui ka mitteslaavi hõimude seotus üksteisega polnud täiesti ühtlane. Ääremaade, teiste seas ka Baltimaade hõimude vahekord Kiievi riigiga seisnes selle riigi varaseimal ajajärgul perioodiliste maksude, panise maksmises Kiievi vürstile ja abivägede andmises Kiievile riigi kaitseks ja sõjaretkedeks. Vene kroonikad mainivad teiste Kiievi vürstile makse ja sõjasalku andnud hõimude seas järjekindlasti ka tšuude. Kuigi tšuudi nime tähendus pole just igal üksikul juhtumil täiesti kindel, kuna sellega mõnikord võis olla tähendatud ka mõningaid teisi soome sugu hõime, siiski ei hakka me siin selle mõiste kallal juurdlema, vaid eeldame, nagu see on kõige tõenäolisem, et sõnaga „tšuud“ on soome sugu hõimudest kõige sagedamini mõeldud eestlasi. Sellekohaselt on siis vähemalt osa eesti hõime olnud otsekohe Kiievi riigi tekkimisel sellega ühendatud. Ja see vahekord on ka hästi mõistetav. Asetses ju eestlaste maa tol ajal suure tähtsuse omandanud ja järjest elavamaiks kujunevate ühenduste teedel Läänemerelt Pihkvasse ja Novgorodi, mis loomulikult tihedasti sidus venelaste ja eestlaste huve.

Ühiskondlikud olud ja vahekorrad vanimas Kiievi riigis arenevad aga peagi edasi. Selle arengu selgitamiseks on nõukogude ajaloolased, kelledest mainitagu akadeemik B. D. Греков'it ja prof. V. V. Мавродин'it, ära teinud suure ja tulemusrikka töö³.

Nende uurimiste kohaselt valitsesid vürstid sel Kiievi riigi vanimal perioodil oma valdusi suurel määral družinnikute, s. o.

³ Б. Д. Греков, Киевская Русь, 4-ое изд. Москва-Ленинград, 1944. — Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. Москва-Ленинград, 1946. — В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. Mainitud töödes on esitatud muu siia kuuluva kirjanduse bibliograafia.

sõjameeste-kaaslaste abil. Sellele ajajärgule kuni vürst Svjatoslavi surmani on omased sagedased ja suured sõjalised ettevõtted oma maa kaitseks kui ka selle piiride laiendamiseks⁴. Nende sõdade saak oli tol ajal veel olulisel määral družinnikute tasuks.

X sajandi lõpupoolel, vürst Vladimiriga algav ja XI sajandi esimesel poolel Vladimiri poja Jaroslavi ajal jätkuv ajajärk kannab märgatavalt teist iseloomu. See on suure Kiievi riigi ja sellele alistatud maade konsolideerimise, kindlustamise ja valitsemise korrastamise aeg. Seda riigi konsolideerimise eesmärki pidi teenima muuseas ka Vladimiri tuntud reform usundi alal, Vene ristiusustamine. Aga see oli muidugi ainult üks vahend. Nende vürstide püüdlusi näitavad iseäranis ilmekalt nende poolt riigi piiridele ja ääreesadesse rajatud rohked linnused ja neisse asetatud garnisonid ning viimastega koos paigaleseatud mitmesugused ametikandjad, maksukogujad, kohtunikud jms. Võimu ja julgeoleku kindlustamisega käsikäes toimus järjekindlalt ka veel vähekorraldatud ääremaadel valitsemise ja maksudevõtmise organiseerimine, nagu vene kroonikad seda rõhutavad⁵. Vladimir ja eriti Jaroslav tegid sellega ühenduses oma riigi veel ebakindlate ääremaade lõplikuks alistamiseks ja liitmiseks peaaegu aastast aastasse arvukaid sõjaretki.

Koos mainitud välist laadi korralduste teostamisega muutusid nüüd ka võimu käsitlemise viis ja vahendid. Kunagised vürsti sõjakaaslaste-družinnikud kujunesid üha enam vürsti nõunikeks ja kohalikeks võimuesindajaks riigi rahuagaegsel valitsemisel. Neile lisandus järjest enam mitmesuguseid teisi erisuguseis astmeis seisvaid võimu- ja ametikandjaid („posadnikud“, „virnikud“, „danštšikud“ jne.)⁶. Kõige teenekamaid ja võimsamaid vürsti kaaskondlasi hakati nimetama

⁴ Греков, Крестьяне на Руси, lk. 230; Мавродин, м. т., lk. 286.

⁵ Vrd. Греков, Крестьяне на Руси, lk. 99 ja 100; Мавродин, м. т., lk. 286 ja 287.

⁶ Мавродин, м. т., lk. 162 ja 163.

bojaarideks. Kaugelt olulisem kui kõigi võimukandjate arvuline kasv oli aga asjaolu, et nad nüüd oma ülalpidamise said mitte enam sõjasaakidest, vaid neile jagatavaist maadest. X ja eriti XI sajandist peale hakkavad vürstid oma võimukandjaile tasuks andma pärusmõisu (votšinaid) ja ikka sagedamini ka vabade talupoegade kogukondi, kes neile suurnikele pidid andma makse ja kandma nende kasuks muid koormisi. Samal ajal hakkasid vürstid määrama maid ja külasid ülalpidamisallikaks ka oma uuele toetajale — kirikule⁷.

Nii vürstide endi kui ka nende suurnike pärusmõisu-votšinaid majandati nende asemikkude ja mitmesuguste muude käskijate poolt varem orjatööjõu abil. Viimase kõrval hakati, eriti XI sajandist alates, kasvaval määral kasutama ümberkaudsete külakogukondade talurahva tegu ja abi, sedamööda kuidas talupojad suurnikest ikka enam sõltuvusse suruti. Nõnda kujunesid votšinad vürstide ja suurnike käes vaba talurahva alistamise keskusteks. Vabade talupoegade kogukonnad hakkasid lisaks senistele vürstide kasuks antavaile maksudele järk-järgult tasuma uusi koormisi ka vahepeelseile võimukandjaile-suurnikele, nende ametimeestele ja kirikule⁸. See tähendas rahva kohustuste ja andamite tunduvat kasvu. Et rahvast selleks sundida, surusid rikkad suurnikud senised vabade talupoegade kogukonnad endist järk-järgult ka mittemajanduslikku sõltuvusse. Kõige sellega pandi alus ühiskonna feodaliseerumisele, mis hakkaski XI sajandist peale nähtavalt arenema, esiti riigi keskses osades ja siis aegapidi ka ääremail. Kõnesoleval ajajärgul, kaasa arvatud isegi Jaroslavi aeg, seisis see protsess küll alles algmeis, mispärast vaadeldav ajajärk kuulub veel Kiievi riigi eelfeodaalsesse perioodi. Alles XI sajandi teisest poolest peale, Jaroslavi poegade ja poja-poegade ajal, kujunevad feodaalsed suhted ja rahvamasside feodaalne sõltumus tüüpilisemalt välja, nagu seda eriti kuju-

⁷ Греков, Крестьяне на Руси, lk. 85 ja 86.

⁸ Vrd. Греков, Крестьяне на Руси, lk. 110, 113 jj., 244 jne.

kalt kajastavad „Vene õiguse“ („Russkaja Pravda“) mitmesugused üksteisele järgnevad redaktsioonid.

Et juba Jaroslavi päevilgi rikka suurnikkonna surve rahvale oli kujunenud küllalt raskeks, seda tõendab asjaolu, et tema valitsemisajal a. 1024 puhkeb Suzdalimaal esimene talurahva, smerdide ülestõus. Peamiselt soome sugu elementidest koosneva lihtrahva viha suundub niihästi vene suurnikest kui ka oma hõimlastest võrsunud rikaste rõhujate ja liigkasuvõtjate vastu. Jaroslav on sunnitud ülestõusu veriselt summutama. On iseloomulik, et see esimene talurahva ülestõus ei puhkenud mõnes riigi kesksemas osas, kus rahva sõltumusvahekord pidi iseendast olema enam arenenud, vaid ühel tüüpi listest ääremaadest. Metsaderohke Suzdalimaa oli Kiievi riigis ühiskondlik-majanduslikult suhteliselt mahajäänumaid osi. Nähtavasti polnud siin uued ühiskondlikud vahekorrad arenenud, nagu keskseis piirkondades, samm-sammult ja orgaaniliselt. Neid vahekordi oli maale ilmunud suurnike ja nendega liitunud kohalike rikaste ning võimsate poolt hakatud rakendada forsseeritult ja siinse vaesema rahvastiku suhtes eriti ahnelt. See aga viis vanadest sugukondlikest traditsioonidest veel mitte lõplikult võõrdunud rahva kannatuse katkemisele. Juhituna oma vana ühiskonnakorda esindavate tarkade-nõidade poolt asus rahvas uut korda rakendavat rikasteklassi hävitama. Kroonikad nimetavad seda ülestõusu ta juhtide järgi „volhv'ide“, s. o. tarkade-nõidade ülestõusuks. Samasugustest ülestõusudest kuuleme uuesti pool sajandit hiljem, aastal 1071 ja 1088 (või 1091). Neilgi kordadel on need puhkenud ääremail, s. o. Suzdali ja Valgjärve aladel⁹.

Jaroslavile järgneval ajal arenesid, nagu öeldud, feodaalsed vahekorrad Venes kiiresti välja. Juba XI sajandil mälestab Novgorod'i kroonika kurvast neid „häid vanu“ aegu, mil võrsid ja bojaarid hankisid endale rikkusi sõdadest võõraste rahvaste vastu ega rõhunud liialt oma rahvast, nagu kroonika

⁹ Vrd. nende ülestõusude kohta: Мавродин, м. т., lk. 361, 362; Греков, Крестьяне на Руси, lk. 234 jj.

kirjutamise päevil¹⁰. XII sajandi lõpust ja XIII sajandi algusest peale on meil Baltimaade ühiskondlik-majanduslikest vahekordadest küllaldasi andmeid. Sel ajal on feodaalsed suhted saanud Venemaal juba tavaliseks ja määravaks. See kehtib ühtviisi nii maa kui ka linnade kohta, sest ka Vene arvukais ja jõukais linnades, kaasa arvatud pooleldi vabariiklik Novgorod, koondus kogu määrav võim feodaalsete tippude kätte. Feodalismi arenemisega ja paljude suurnike tekkimisega hakkab ka senine ühtne Kiievi riik killunema paljudeks väikeriikideks, kelle valitsejate ja võimukandjate rühmitiste vahelised sõjad oma kohalike huvide ja kasude pärast täidavad Vene ajaloo järgnevad sajandid. Niiviisi Kiievi riigist eraldunud feodaalseist riikidest asetsesid Baltimaade naabruses Novgorod ühes temast sõltuva Pihkva riigiga ja Väina ülemjooksul Polotski riik. Nende osaks jäi Baltimaadega Kiievi riigi ajal kujunenud vahekordade edasiarendamine. Venes arenenud feodalism ei võinud muidugi jätta Baltimaade olusid mõjustamata. Kujukaks näiteks selle kohta, kuidas vene feodaalne kord otseseltki ulatus Baltimaale, on XII sajandil Polotskist sõltuvate väikevürstide ilmumine Väina ääres asetsevaisse Gercikesse ja Kukenoisi.

Ka Eestis arenes kõnesoleval ajal klassiühiskond. Kirjalikke allikaid selle arenemiskäigu kohta pole meil peaaegu olemas; mõningase kujutluse võime saada vaid arheoloogia andmeil, mis näitavad, et muistne sugukondlik kord hakkab Eestis lagunemistunnuseid ilmutama juba V sajandil. Selle põhjustajaks oli eelnevail sajandeil Eestis iseäranis kiiresti toimunud tootliku jõudude areng ja sellele järgnenud jõukuse tõus ja eristumine. Hiljemalt VI sajandist peale võib juba selgesti märgata üksikute rikaste perede järk-järgulist eraldumist oma sugukondlikest kogukondadest. Et aga järgnevail sajandeil Eesti majanduslik elu areneb aeglaselt, toimub ka sugukondliku korra laostumisprotsess siin nähtavasti üsna pikaldaselt ja kaua. See kiireneb alles VIII—IX sajandist

¹⁰ Греков, Крестьяне на Руси, lk. 107.

peale, kui tekib uus elavnemine suhtlemises idapoolsete naaberaladega. See on aeg, mil alguse saavad pärastised linnkeskused Novgorod ja Pihkva ning rajatakse Kiievi riik. Sellega tärkab ja kasvab ka idapoolsete naaberalade huvi ühenduste vastu Läänemerele ja edasi kaugemale läände. Asudes nende elavnevate ühenduste teedel, tõmmatakse Eesti ala selle uue tõusva elu orbiiti, kust ta saab oma majanduslikule ja ühiskondlikule arenemisele uusi võimsaid tõukeid. Nõnda omandab meie maa arenemine siitpeale uue, järjest kiireneva tempo, mille tagajärjel territoriaalne kogukond asendab järgneval ajajärgul lõplikult seni kehtinud sugukondliku. Endiste sugukondade koondiste, hõimude asemele tekivad kihelkonnad ja nende koondised — maakonnad.

Kõik tunnused kõnelevad selle poolt, et eriti XI sajand on meil olnud tähtsaks territoriaalsete kogukondade arenemisjärguks. Nii näiteks jäetakse just sel sajandil maha mitmed endise aja kohaliku tähtsusega linnused. Nende asemele kerkivad maa tähtsamaisse liiklussõlmedesse suured ja endistest märksa võimsamad kindlustused, mis valitsevad meie maad läbivaid suuremaid teid¹¹. See seisab nähtavasti ühenduses sel ajal areneva kaugkaubandusega ja kaugliikluse tõusuga. Pole juhus, et just XI sajandist peale hakkavad skandinaavia saagad üha sagedamini kõnelema eestlaste retkedest üle Läänemere. Umbes samal ajal kuuleme eestlaste sõitudest Novgorodi turule¹². Kogu see suhtlemise kasv pidi liitma varema aja väiksemaid, omaette olevaid kogukondi suuremaiks ja edendama kogu maa eri osade lähenemist ja üksteisega sidu- nemist. Samal ajal edendas ja kiirendas see suhtlemise ja kaubavahetuse kasv suurel määral jõukate perede edasist rikastumist ja eristumist rahva laialdastest hulkadest. Näib, et sel ajal on edenenud ka ühise maavalduse jagunemine ja

---

¹¹ Vrd. Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimiste tulemused. Tartus, 1939, lk. 13 ja 14.

¹² Sellekohane teade vürst Vladimiri ajast on säilinud Olaf Trygvepoja saagas. Vrd. ka З у т и с, m. t., lk. 47.

üksikperede eravaldusse minek. Põllumaa kui tähtsaima vara ja tootmisvahendi jagunemine üksikperede vahel oli tähtsaks teguriks rikkuste kuhjumise ja rikaste esiletõusu protsessis. Igatahes leiame, et XIII sajandi algusel oli Eestis juba kogu põllumaa jaotatud üksikute perede vahel.

Koondanud enda kätte suuremaid maatükke, karju ja muid varandusi, eraldusid üksikud rikkad pered oma sugukondlaste üldmassist, hakates vastavalt oma erihuvidele kokku hoiduma samasuguste teistest sugukondadest esilekerkinud rikkastega ja taotlema nendega oma ühiste huvide kohaselt kogu rahva asjade juhtimist. Teiste sõnadega, meil oli esile kerkimas oma rikaste klass. Läti Henrik eraldab eestlaste seas selgesti selle klassi rohkearvulisi esindajaid, kellele ta nii sõjas kui ka rahuajal omistab juhtivat osa ja keda ta nimetab kõige sagedamini „paremaiks“ (*meliores*) või ka „riikkaiks“ (*divites*) ja „suursuguseiks“ (*nobiles*)¹³. Eestlaste endi seas on nad arvatavasti kandnud ms. „kalevite“ nimetust, nagu prof. P. Ariste usutavalt on näidanud (sõna „kalev“ muistse tähenduse „tugev“, „vägev“ järgi). Need „paremad“ ehk „kalevid“ (keeleliselt oleks õigem öelda „kalevad“) esinevad sõjaväes, „malevas“ ratsa, kandes hinnalisemaid ja paremaid relvi. Oma parema relvastuse tõttu omasid nad sõjas suuremat erikaalu ja võisid sellekohaselt nõuda ka suhteliselt suuremat osa saagist. Läti Henriku järgi moodustasid nad muistse eesti maleva selgroo. Ta loendab seepärast suuremate lahingute järel teiste langenute seas eriti neid¹⁴. „Rikkad“ omasid muude varade hulgas ka kõige enam orje, kes tegid neile kõiki vajalikke töid. Kuigi meil otsesed teated puuduvad, ei või olla kahtlust, et neil oli mõnevõrra käsutada ka vabu talupoegi, kehvemaid naabreid, kes olid neist sattunud ühel või teisel viisil majanduslikku sõltumusse ja kes seepärast neid samuti pidid abistama oma tööjõuga. Oma orjade tööjõuga ja mainitud sõltlaste

¹³ Läti Henriku kroonika, XII, 6, XXI, 7, XV, 7, XXX, 5.

¹⁴ Vrd. näit. Läti Henriku kroonika, XII, 6 (langes 300 *ex melioribus ac senioribus*).

abiga harisid „rikkad“ oma avaraid põlde ja korraldasid muud majapidamist, mis oli kasvanud suuremaks, kui seda võimaldas ülal pidada ühe normaalse pere jõud. See orjade ja muu lisatööjõu omamine võimaldas „rikkail“ vabaneda oma talumajandusest kaubasoitudeks, ühiskondlike asjade ajamiseks ja muiks ettevõtteks, mis kõik kokku kiirendas nende edasist rikastumist ja sotsiaalse erikaalu tõusu.

Need „rikkad“, „paremad“ ja „suursugused“ pole aga siiski veel kujunenud mingiks aadliks selle sõna feodalismiaegses mõttes, vaid nad on oluliselt alles jõukad talupojad. Muu vaba rahva sõltumus neist on alles kujunemas, see on — niipalju kui seda on tekkinud — ilmsesti alles majanduslikku laadi. Veel on tugevad vabade talupoegade kogukonnad. Veel on olemas vaba rahva kogud, „keräjäd“, mis põlvnesid eelnevast sugukondlikust ajast, mil kõik rahvaliikmed olid olnud õigustelt võrdsed¹⁵. Nüüd polnud seal küll enam määravad kõik vabad mehed, vaid ilmsesti juba „paremad“, „rikkad“, ja „keräjäte“ osa oli nende mõjuvõimu ees järjest taandumas. Ometi otsustati kõiki kogukondade tähtsamaid küsimusi ikkagi neil kogunemistel, kollektiivselt, niisiis vanast demokraatlikust sugukondlikust ajast pärineval viisil. Ka pole veel märgata silmapaistvamate vastuolude tekkimist rahvahulkade ja „paremate“ vahel. Kui sakslased XIII sajandi algul tungivad Eestisse, on Läti Henriku teatel nimelt „paremad“ kogu rahva leppimatu ja kauakestva vastupanu organiseerijaiaks¹⁶. Seega ei olnud veel kujunenud nende ja rahvahulkade vahel märgatavat pinget, vaid nad suutsid rahvast endaga kestva kaasa tõmata, ilma et neil selleks oleks olnud märgatavat sundimisvõimu.

---

¹⁵ Tuntuimad neist „keräjäist“ (lad. *placita*) on Harjus Raikkülas peetud nõupidamised, vt. Läti Henriku kroonika, XX, 2.

¹⁶ Faktilised andmed ühiskondlike vahekordade kohta eestlastel XIII sajandi algul annab kokkuvõetult P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. „Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused“ XXIII, Tartu, 1925, lk. 5 jj.

On põhjust eriti meenutada, et suurt tulu ja edasist jõukuse kasvu toov kaubitsemine oli eeskätt „paremate“ käes. Just neile on kuulunud need rohkeid Idamaade kui ka Lääne-Euroopa hõbemünste sisaldavad aarded, mis meil IX, X ja järgnevate sajandite leidude seas on nii iseloomulikud ja mida meie muuseumides on registreeritud juba ümmarguselt sadakond. Et kõnesoleva aja kaubanduses peaosa moodustas läbikäimine Novgorodi ja Pihkvaga, siis oli ilmsesti iseäranis „rikaste“ ja „paremate“ huvides, et see suhtlemine oleks võimalikult elav ja võiks toimuda takistusteta. Peale puhtmajanduslike kasude pakkus tihe vahekord jõukate ja oma arengult kõigiti eesolevate vene linnadega eesti „paremaile“ muidki ahvatlevaid tõusuvõimalusi, nagu nähtub kas või sellest, et mõnedki neist on jäävalt asunud sinna ja omandanud isegi kõrgeid positsioone. Nõnda näib olevat ilmne, et eesti „paremad“ olid kõige otsesemalt huvitatud heade ja tihedate sidemete olemasolust Novgorodi, Pihkva ja teiste naabruses asetsevate vene linnade ja riikidega.

Arvurikaste „paremate“ seast oli omakorda esile kerkinud ja ilmselt veel enam esile kerkimas üksikuid veelgi rikkamaid ja mõjuvõimsamaid. Need olid tavaliselt suuremate kogukondade, kihelkondade või kihelkonnaosade vanemad. Nad seisid nii maade, kariloomade, orjade kui ka muu vara ja seetõttu ka oma ühiskondliku asendi poolest tavalistest jõukatest veelgi kõrgemal. Muidu kehtib aga kõik „rikkaist“ öeldu *mutatis mutandis* ka vanemate kohta. Mingit juba väljakujunenud positsiooni üle harilikkude „paremate“ neil veel ei olnud. Nad polnud veel kujunenud mingeiks väikevürstideks, keda kohtamine samal ajal näit. Leedus ja kes juba varem olid tekkinud Venes. Veel polnud nad enda ümber koondanud kaaslasi ja „sõpru“, družinnikuid, ega olnud ka tõusnud oma piirkondade käskijajaks ja sundijajaks. Eestis esindavad vanemad teatavaid maa-alasid, kihelkondi ja maakondi (näiteks lepingute sõlmimisel) mitte isiklikult, vaid kollektiivselt. Veel on Eestis XIII sajandi algulgi kihelkonnad, maakonnad ja maakondade liidud ühiskondliku ja eriti sõjalise koostöö vor-

miks, mitte aga üksikute vanemate poolt „valitsetavaiks“ aladeks. Mitte juhuslikult ei kõnele Läti Henrik alati eestlaste „vanemaist“ (*seniores*), kuna ta teistest rahvastest kõneldes tarvitab nende juhtide kohta nimetusi *dux* ja *rex*¹⁷. Just see kõrgemate tippude väljakujunematus on eestlaste muistsele ühiskonnakorrale iseloomulik. See aga tähendab, et lõplikult välja kujunemata olid ka kogu rikaste klassivõim ja rahvasside täielikum sõltumus neist, kuigi pole kahtlust klassivahekordade selgete algmete olemasolus. Kahelda pole selleski, et need olid arenemas samas suunas, kuhu areng oli juhtinud meie naaberrahvaid, — feodaalsete suhete poole. Ent just rikaste tipud, tulevased vürstid või väikevürstid, olid oma kaaskondadega, družinnikutega kõikjal — nii slaavlastel kui ka leedulastel — moodustanud need tuumikud, millede ümber koondus ja lõplikult kujunes rahvast eraldunud rikaste klassivõim ja kellede suhtes rahvas kõigepealt hakkas sattuma ka feodaalsesse sõltumusse. Kogu see areng seisis eestlastel oluliselt veel ees.

Eesti oludele XIII sajandi algul on seegi iseloomulik, et Läti Henrik siin suhteliselt harva mainib vanemaid nimepidi. Ainuke, keda ta neist eriliselt ja nimelt kui järjekindlat sakslaste vastast esile tõstab, on *L e m b i t u*, põhjapoolse Sakalamaa *princeps ac senior* — sõjapealik ja vanem. Rohkem möödaminnes kuuleme *Thabellinus*'est, ühe lõunapoolse Virumaa kihelkonnaosa vanemast, kes näib rikka isikuna. Teistest vanematest ei kuule me midagi erilist. Aga isegi *L e m b i t u*, eestlaste suurimate saksavastaste ürituste organiseerija, pole mingil põlisel positsioonil olev mees. Pigem näikse ta olevat ainult tänu oma isiklikule energiale ja ettevõtlikkusele populaarseks saanud vanemaid. Nagu on näidanud Läti Henriku poolt *L e m b i t u* linnuseks nimetatud *Lõhavere* linnamäe arheoloogilised kaevamised, on see võrdlemisi väike linnus

---

¹⁷ Näit. semgallide juhti tituleeritakse *dux*, vt. Läti Henriku kroonika, IX, 2, 3.

rajatud alles 1200. a. paiku¹⁸. Lembitu, kõnelemata teistest vähemtuntud eestlaste juhtidest, ei võinud seega olla mingi põlisvürst.

Nagu meie ajaloos paljude muudegi nähtuste puhul, nii on ka eesti muistsete ühiskondlike vahekordade mõistmiseks väga õpetlik vaadelda vastavaid seiku meie lõunanaabreil lätlastel. Olud olid seal üldiselt meie omadega väga sarnased, ühiskondlikud vahekorrad olid aga mõnevõrra kaugemale arenenud. Sama kehtib ka liivlaste kohta¹⁹. Võiks koguni öelda, et lätlastel ja liivlastel võime jälgida just seda astet, milleni areng Eestis pidi järgmisel, kõige lähemal ajal jõudma, nagu leedulaste arenemisaste omakorda lätlaste suhtes esindab lähimat edasist etappi. Olgu vahemärkusena tähendatud, et see väga levinud arvamus, nagu oleksid lätlased, õigemini idalätlased ehk letgallid olnud eestlastest ja liivlastest nõrgemad ja seega ka mahajäänud, on täiesti alusetu. See arvamus põhineb Läti Henriku teatavate väljendite vales tõlgendamisel, kuna kroonik ilmsesti preestrina ainult oma läti koguduseliikmete kohta ütleb, et need on kannatanud liivlastelt ja eestlastelt ülekohtu. Üldiselt oli letgallidel, kõnelemata semgallidest ja teistest läti hõimudest, arenemine kulgenud mõningal määral kiiremini ja jõudnud kaugemale kui eestlastel. Seda tingisid sealsete maapinna suurem viljakus ja sellest olev rahvastiku suurem tihedus ja jõukus. Üheks võrdluseks mainitagu, et kuna me Eestist tunneme veidi üle 100 muistse linnuse, on neid Latviast teada üle 300. Kooskõlas kõige sellega näeme, et idalätlastel-letgallidel, kuid veel enam semgallidel on jõukamad vanemad kujunemas juba mingeiks väikevürstideks, nagu see protsess lõuna pool, leedulastel, oli juba võtnud selge ilme. Niisuguseiks mõjuvõimsaiks suurnikeks on näit. Tallin, Riga, Sotcles, Varidote, Autines, Vesthard semgallide kes-

¹⁸ Muistse Eesti linnused, lk. 139 jj., eriti 178 ja 180.

¹⁹ Lätlaste ja liivlaste ühiskonnaolusid on vastupidiselt enamikule balti-saksa autoreile üsna asjalikult kujutanud H. Laakmann.

kuses Tērvetenes jne. Liivlastel oli sääraseks tõusvaks väikevürstiks ilmsesti Turaida Kaupo, keda Läti Henrik tituleerib *quasi rex et senior* — mingi kuningas ja vanem²⁰. Umbes samas seisundis olid Turaida teises pooles Dabrel, Ako Holmes jne. Neid mehi tõstab Läti Henrik isiklikult esile, nendega sõlmitakse tema päevil kokkuleppeid, need suurnikud esindavad igaüks oma ala. Näiteks jaguneb juba mainitud Turaida piirkond kaheks pooleks, mida nimetatakse kummagi vanema järgi *pars Cauponis* ja *pars Dabrelis*²¹. Nende välja-paistvate vanemate kõrval olid nende hõimude tavalised „rikkad“ ja „paremad“ juba varju jäämas. Kaupo puhul mainib Läti Henrik kord tema „sugulasi ja sõpru“, kes tema linnuses etendavad nähtavasti määravat osa²². On võimalik, et antud juhul on tegemist mingi kaaslaskonna-taolise nähtusega. Iga-tahes ei kuule me midagi vastavat eesti vanemate kohta.

Selle lühikese Vene ja Baltimaade ühiskondlike olude iseloomustamise järel pöördume tagasi nende rahvaste vahekorrad arenemise juurde.

Nagu öeldud, olid IX ja X sajandil vähemalt osal eestlaste alast (eeskätt kagupoolsel osal) kujunenud kõige lähemad sidemed tõusva Kiievi riigiga. Selleks ajaks polnud eesti hõimude ühiskondlik arenemine veel nii kaugele jõudnud, nagu seda kirjeldasime XIII sajandi andmete najal. Tol ajal pidid nende seas alles tunduvalt tugevamad olema sugukondliku korra säilmed. Eestlased maksid siis Vene riigile aeg-ajalt makse ja võtsid oma väesalkadega osa selle sõjalistest üritustest. Säärane vahekord, kus mingid hõimud annavad teistele makse ja abivägesid sõdade puhul, oli tuntud ka juba sugukondliku korra ajastul. Seega ei võinud eestlastelegi sellises vahekorras olla midagi võõristavat. Eestlased, eriti nende üha mõjuvõimsamaks muutuv jõukam kiht, kes, nagu nägime, oli heade suhete arenemisest Venega kõige otsesemalt huvitatud, olid ilmsesti maksude ja abivägede andmisega nõus — seda

²⁰ Läti Henriku kroonika, VII, 5.

²¹ Läti Henriku kroonika, XI, 3; X, 10.

²² Läti Henriku kroonika, X, 10 (*cognati et amici*).

enam, et osavõtt Vene võidukaist sõjakäikudest andis neile osa saagist. Vene kroonikad mainivad korduvalt tšuudide väesalku põhjavene hõimudeliidu väe hulgas. Isegi vürst Olegi kuulsa sõjakäigul Konstantinoopoli vastu a. 907 on tšuudi väge kaasas. Perioodiliselt nõutavad maksud olid ilmsesti alles mõõdukad ega äratanud vastupanu, silmas pidades kogu vahekorra saadavat kasu. Ja nii ei mainita ei IX ega ka X sajandil eestlaste ja Vene riigi suhetes erilisi häireid. Ainult üks kord ja nimelt a. 997 öeldakse, et vürst Vladimir olevat sunnitud olnud tegema Eestisse sõjaretke, et kätte saada maksu ehk panist. On muidugi võimalik, et vene kroonikate ülestähendused, mis teatavasti on kirja pandud alles XI sajandist peale, pole vanemate aegade kohta küllalt täielikud ega registreeri seepärast kõiki eestlaste ja venelaste vahel IX—X sajandil aset leidnud arusaamatusi. Aga teiselt poolt jääb ometigi tõsiasjaks, et sellelt perioodilt pole kroonikakirjutajal olnud mälestusi suurematest häiretest Eesti-Vene vahekordades, ja näib, et see suhete järk oli üldiselt rahulik ning kokkukõlaline.

Neis suhteis tekib aga järgneval ajal märgatav muutus. XI ning eriti XII sajandi ja XIII sajandi alguse kohta toovad nimelt kroonikad terve rea teateid konfliktidest ja sõjalistest kokkupõrgetest venelaste ja eestlaste vahel, kusjuures need kokkupõrked ajuti on järgnenud üksteisele üsna tihedasti. Eesti-Vene vahekordade käsitlemisel ei või sellest muutusest mööda minna ega neid kokkupõrkeid lihtsalt unustada, vaid me peame otsima nende põhjusi ja püüdma neid seletada.

Kui mitte arvestada eespoolmainitud Vladimiri retke a. 997, siis oli esimeseks suuremaks ja nähtavasti ulatuslikumate kavatsustega korraldatud sõjaliseks ürituseks eestlaste maale vürst Jaroslav Targa retk a. 1030. Öeldakse, et sel sõjakäigul olevat Jaroslav eestlasi võitnud ja seejärel rajanud Tartu kohale oma kristliku nime Juri järgi Jurjeviki nimetatud kantsi. Kantsi jäeti loomulikult vene garnison, eesotsas mitmesuguste võimukandjate ja ametimeestega. On põhjendatult arvatud, et Jaroslav taotles selle tugipunkti loomisega siit mere äärde kulgeva tähtsa kaubatee ja ühtlasi ümber-

kaudselt rahvalt jätkuva maksudesaaamise kindlustamist. Kui siiski vaadelda Jurjevi rajamist mitte omaette isoleeritult, vaid seoses Jaroslavi paljude teiste samalaadsete üritustega, milledest ilmneb, nagu eespool nägime, ta järjekindel püüe tugevamini liita oma riigiga kõik seni enam või vähem ebakindlalt seotud ääremaad, siis avaneb meile sellegi sammu laiem tagamõte: sellega pidi tehtama algus siiani Kiievi riigiga ainult kõikuvais sidemeis olnud eestlaste ala kindlaks liidendamiseks. Aga veel enam, kui meenutame, millist osa ümberkaudsete maade valitsemises etendasid vürstide isiklikud maavaldused — võtšinad, siis näib meil olevat põhjust oletada, et Jaroslav ka vallutatud Tartusse lõi oma pärusmõisa — votšina. Seda võime arvata mitte ainult tollele ajale iseloomuliku maavalduste soetamise tava kohaselt, vaid seda toetab ka tõsiasi, et Jaroslav nimetas rajatud koha oma isikliku nime järgi. Jäägu siin arutlemata, kas asjaolust, et Tartusse oli loodud vürsti isiklik maavaldus, võiks midagi järgneda edasiste aegade, eriti Jaroslavi järglaste taotluste suhtes Tartu kohta. Siin märgime ainult seda, et Tartu-Jurjev jäi venelaste kätte ja eestlastele oli see nähtavasti vastuvõetav Jaroslavi kogu eluajal. Jaroslavi poja Izjaslavi ajal aga a. 1061, peale seda kui Izjaslav oli tugevasti suurendanud ühe osa eestlaste makse, korraldavad viimased suurte jõududega rünnaku Jurjevi vastu, vallutavad selle ja põletavad muuseas seal olnud „horomõ'd“, s. o. võimukandjate suurnike eluhood, ja jätkavad siis sõjakäiku isegi Pihkva vastu. Sellele järgneb eestlaste ja venelaste vahel ümmarguselt pool sajandit rahulikku suhtlemist. Siis aga 1111. jj. aastail, edasi 1130-ndail, 1170-ndail ja 1190-ndail aastail ning XIII sajandi algul kõneldakse jälle eestlaste ja venelaste vahelistest võitlustest ning isegi korduvaist vastastikustest sõjakäikudest²³. Võitluste tulipunktiks on Eesti alal Tartu kõrval kõige sagedamini Otepää. Nõnda kujunevad suhted XII sajandil õieti rahutuks ja kõiku-

²³ Lühikese kokkuvõtte nende võitluste käigust annab З у т и с, м. т., lk. 42 jj.

vaks. Näib, et eestlastelt saadakse traditsioonilist maksu (panist) veel ainult sõjaretkede kaudu. Samal ajal langeb nähtavasti järk-järgult ära ka eestlaste sõjasalkade osavõtt vene vürstide sõjakäikudest.

Selle lahkumineku põhjused olid kahtlemata mitmesugused. Nagu mainitud, algas pärast Jaroslavi aega senise ühtsa ja võimsa Kiievi riigi killunemine väiksemaiks vürstiriikideks, mis üksteisest mitte ainult ei eraldunud, vaid oma kitsaste kohalike huvide pärast üksteisega sageli ka sõjalistesse konfliktidesse sattusid. Selle tagajärjeks oli vene riikide sundiva võimu nõrgenemine. Ka eestlaste naabrid Novgorod ja Pihkva sõdisid tihti oma vene naabritega. 1130-ndaist aastaist peale võitlesid pealegi Novgorodis endas kaks lahkuminevat vürstiparteid. See kõik kahandas märksa Novgorodi jõude. Teiselt poolt tegid samal ajal edusamme eestlaste territoriaalsete kogukondade, kihelkondade ja maakondade liitumine ja tugevuse kasv. Need mõlemad asjaolud, vene riikide nõrgenemine ja eestlaste tugevnemine, moodustasid ilmselt kokku ühe põhjuse, miks eestlastel võis tekkida arvamus, et nad tulevad toime omaette ja omal jõul, ja miks nad hakkasid taotlema vabanemist senistest maksu- ja liiduvahekordadest Novgorodi ja Pihkvaga. Kuid näib, et oli veel muidki asjaolusid, mis põhjustasid arusaamatusi ja suurendasid sobimatust vahekordades. Säärasteks olid nähtavasti vahepealse arenemise tulemusena kasvanud erinevused kummagi naaber-rahva sotsiaalseis olukordades.

Eespool oli juba juttu, kuidas Venes eriti XI sajandist peale tekkis rahva sõltumus vürstidest ja suurnikest ja kuidas see järgneval ajal võttis üha enam feodaalse sõltumuse vormid. Ei või olla kahtlust, et kui Jaroslav asus Eesti ala senisest tugevamini oma riigiga liitma ja selleks siia rajas tugipunkti, et ta siis kohalejäetud mitmesuguseile võimu- ja ametikandjaile andis tasuks maid ja külasid samul aluseil, nagu sellega juba varem oli harjutud riigi keskseis osades. Pole samuti kahtlust, et järgnevail aegadel, kus Venes üha rohkem välja arenesid feodaalsed vahekorrad, vene vürstid ja nende

suurnikud oma püüetes Eesti ala endale kindlustada taotlesid neid suhteid üha järjekindlamalt siingi rakendada. Me teame, et Lätisse Väina-alale tulnud vene väikevürstid seal vähemalt oma asukohtade lähemas ümbruses suutsid nähtavasti üsna rahulikul teel samasugused vahekorrad kehtestada²⁴. Kui aga Eestis vene tugipunktid ei suutnud püsima jääda ja nende pärast tekkis XI saj. alates ägedaid võitlusi, siis tuleb arvata, et selle üheks põhjuseks olid nende tugipunktide võimukandjate poolt rakendatavad uued vahekorrad ja nõutavad koormised, mida IX—X sajandil veel ei olnud. Tugipunkti võimukandjate kasuks rahvalt nõutavad maksud ja kohustused esiteks suurendasid tunduvalt rahva koormisi, võrreldes endise, ainult vürstile antava panisega. Lisaks aga Eesti oludes, kus isegi veel XIII sajandi alguseks, kõnelemata varemaist aegadest, polnud üldiselt välja kujunenud rahva korrapärane sõltumus suurnikest, oli säärase suhete rakendamine rahva arusaamadele võõristav ja vastuvõtmatu. Eestlastele, kes elasid veel mõningal määral vana sugukondliku korra traditsioonides, olid vene üha enam feodaliseeruvate vürstide ja suurnike poolt rakendatavad sõltumus- ja alistumusvahekorrad üheks arusaamatuse ja konfliktide allikaks nende valitsejatega. Nägime ju samasugustel põhjustel tekkinud arusaamatusi ja vastuhakke puhkevat ka Suzdalimaal ja Valgjärve alal, kus rahvas samuti veel polnud täiesti ületanud sugukondliku aja vahekordi.

Siin on jällegi õpetlik tuua võrdlust letgallidega. Viimased olid juba enne Läti Henriku päevi, s. o. hiljemalt XII sajandil, vastu võtnud Polotski väikevürstid Gercikesse ja Kuke-noisi²⁴, teisel, Tolova maakonnas, jälle heitnud Pihkva maksualuseiks, ilma et oleks midagi kuulda konfliktidest nende ja venelaste vahel. Millest see erinevus, võrreldes eestlastega, oli tingitud? Nagu öeldud, ei pea paika arvamus, nagu oleksid letgallid olnud eestlastest nõrgemad ja seepärast pidanud leppima vene vürstidega. Erinevuse peapõhjuseks näib olevat nende

---

²⁴ Gercike vürstil Vsevolodil olid oma residentsi otseses lähikonnas pärusmaad — votšinad (vrd. Läti Henriku kroonika, XIII, 4).

kaugemale jõudnud ühiskondlik diferentseerumine. Tolovas võime üsna selgesti näha, kuidas nende „paremate“ tipud, nagu Talibald ja ta pojad, on asunud vahemeesteks feodaalse Pihkva ja oma rahva vahel. Need tipud olid just parajasti surumas oma rahvast enda suhtes sõltumusvahekorda, kusjuures nende ja rahva vahel loomulikult tekkis teatav pinge. Sellises olukorras oli neile tippudele kõigiti kohane ja tarvilik kõige selle poolest kaugemale jõudnud Pihkva vürstide ja suurnike eeskuju ja toetus. Näib, et just selles tippude huvide sobivuses ja kooskõlas vene feodaliseeruva ühiskonna tingimustega tuleb meil otsida üht peategurit, mille mõjul letgallidel vahekorrad venelastega kujunesid palju sujuvamalt kui eestlastel. Kuidas letgalli suurnikud võtsid eeskuju vene feodaalseilt suurnikelt, püüdes kõigiti viimaseid jäljendada, näeme sellestki, et Talibaldi pojad siirdusid kreeka-katoliku usku. See pidi olema neile feodalismi poole suunduvaile mees-tele mitte ainult nende positsiooni väliseks kindlustuseks, vaid pidi ühtlasi ka ideoloogiliselt õigustama nende vastavaid nõudlusi oma rahva vastu. On ju Marx öelnud, et „kirik oli keh-tiva feodaalse korra kõrgeimaks ühendajaks ja sanktsiooniks“.

Samasuguse kokkuleppe teostajaks teise rahva vastava klassiga on liivlaste *quasi rex* Kaupo, kes liitub saksa feodaalidega ja kelle kohta kuuleme, et ta rahvas on talle vaenulik — muidugi mitte ainult sellepärast, et ta usku vahetas, vaid et ta koos sellega asus suurendama rahva suhtes oma nõudlusi ja võimu.

Nõnda kõneleb kõik selle poolt, et üheks asjaoluks, mis XI ja iseäranis XII sajandil põhjustas arusaamatusi eestlaste ja venelaste vahel, oli just sel ajal, eriti XII sajandil, end tunda andev lahkuminek kummagi rahva sotsiaalseis olukordades: ühel pool mitte veel täiesti ületatud sugukondliku ajajärgu traditsioonid, teisel pool aga venelastel juba alguse saanud ja kiiresti edasiarenev feodaalsete vahekordade süsteem. Peab arvama, et takistuseks ei olnud niipalju see, et eesti rahva laialdastele hulkadele oleksid vene suurnike poolt nõutavad vahekorrad olnud võõrad ja vastuvõtmatud, vaid peami-

selt asjaolu, et eesti suurnikud ei suutnud veel lülituda feodaalsesse süsteemi, nagu see toimus letgallidel ja liivlastel. Eesti suurnikud pidid ilmsesti alles toetuma rahvale, olenesid rahvast ega saanud asuda seda alistama ja selleks vene suurnike eeskuju ja abi kasutama. Me ei kuule siin, et kas või mõni üksik suurnik oleks asunud kokkuleppe teele vene suurnikega, kuigi nende kui kaubitsejate kasud, nagu nägime, iseenesest kõnelesid hea läbisaamise vajaduse poolt venelastega. Me ei märka siin mingit venesõbraliku „partei“ tekkimist, nagu seda samalaadseis tingimustes ajalugu mujal tunneb. Me ei kuule ka eestlaste „paremate“ ja „rikaste“ vabatahtlikust siirdumisest ristiusk, mis oleks neile olnud toetuseks rahva alistamisel.

Kuna letgalli ja liivi suurnikud, samuti nagu nad kokkuleppeisse astusid venelastega, korduvalt sobitasid vahekordi ka saksa feodaalidega, osutusid eestlased sakslastegi suhtes järeleandmatuks. Nagu rõhutab Läti Henrik, ilmutasid sakslaste vastu paindumatust just eestlaste „paremad“ ja „rikkad“, eesotsas suurnike-vanematega. Alles viimaste hävitamisega „langes Eesti pea“, ütleb Läti Henrik piltlikult²⁵. Selle põhjuseks ei olnud muidugi mitte eestlaste eriline sõjakus või mõned muud moraalised omadused, vaid, nagu Fr. Engelsi väljendit kasutades võiks öelda, nende barbaarsus²⁶, mis tegi neile täielikumalt arenenud feodaalse ühiskonna vahekorrad vastuvõtmatuks.

XI sajandil alanud ja XII sajandil süvenenud arusaamatused ja vastuolud Eesti-Vene suhteis jätkuvad veel XIII sajandi algulgi. Veel a. 1210 jutustatakse meile novgorodlaste ja pihkvalaste retkest maksudenõudmiseks Otepää alla, mis püüab pikemaajalisele piiramisele vastu panna. A. 1212 öeldakse Sakala Lembitu olevat teinud retke Pihkva vastu.

²⁵ Läti Henriku kroonika, XV, 3.

²⁶ Vrd. Fr. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1946, lk. 157 ja lk. 97—98 barbaarsusele antud hinnanguid.

Samal ajal oli aga ka juba alanud saksa röövvallutajate raske ja verine rünnak eestlaste alistamiseks. Eestlased astusid neile südilt vastu. Et võitlust juhtivaid „paremad“ veel võisid toetuda rahvale ja seda suurel määral kaasa tõmmata, kujunes eestlaste vastupanu saksa sissetungijaile kogu rahva pikaajaliseks ja võimsaks võitluseks oma vabaduse eest. Nähtavasti mõistis eestlaste rikkasteklass, et sakslaste ja nendega seltsinud taanlaste kaugele ja röövellikuks arenenud feodaalne kurnamissüsteem tähendaks eestlaste vähearenenud ühiskonna tingimustes, kus veel polnud saksa-taani feodaalidega vähegi võrdset suurnikkonda, täielikku orjastust mitte ainult laialdasele rahvamassile, vaid ka rikkastele endile. Sellega kahtlemata seletub silmapaistev visadus, millega eestlaste „paremad“ sissetungijaile vastu panid.

Peagi aga pidid eestlased kogema niihästi saksa vallutajate jõudude ja ressursside üleolekut kui ka oma võimetust neist jagu saada. Pärast paljusid veriseid ja hävitavaid lööke, mis eestlased oma vaprust hoolimata pidid vastu võtma, hakkasid nad üha selgemini mõistma, et nende ette kerkinud tohutule hädaohule vastuhakkamiseks on nende jõud väike ja et nende senine püüe endid isoleerida polnud õige, vaid et nad püsima jäämiseks vajasisid liitlast. Ja nõnda otsustavad nad pöörduda abi saamiseks venelaste poole, uuesti läheneda oma põliste naabritele, kellega nad varem olid liidus olnud, kuid kellest nad vahepeal olid püüdnud eralduda. Selle tagajärjel toimub senistes kõikuvates Eesti-Vene vahekordades XIII sajandi teisel kümnendil otsustav pööre. A. 1216 pöörduvad eestlased, eesotsas ei kellegi muu kui Sakala Lembituga, venelaste poole, otsides neilt liitu ja abi saksa sissetungijate vastu. Liitkujunebki ja selle esimeseks silmapaistvaks tulemuseks on suur eestlaste ja venelaste ühine võit sakslaste üle Otepää all a. 1217. See likvideeris korraga kõik sakslaste senise vallutuse tulemused Eestis. Sakslased hindasid enda vastu kerkinud Eesti-Vene ühisrinnet nii ähvardavaks, et ruttasid abi otsima oma rivaalidelt ja kaaspretendentidelt vallutatavale Eesti- maale — taanlastelt, kellesse nad seni olid suhtunud kadedalt.

ning tõrjuvalt. Eestlastele oli aga Otepää võit sedavõrd julgustav, et nende koostöö venelastega seejärel aina tihenes ja nende vastupanu sai tunduvalt uut hoogu. 1217. a. peale toimub kogu järgnev võitlus saksa ja neile lisandunud taani sissetungijate vastu üha süvenevas liidus venelastega. See koostöö oli kahtlemata selleks teguriks, mis võimaldas eestlastel, vaatamata vaenlaste kasvavaile ja oma kahanevaile jõududele, veel terve nisti kümmeaastat vastu panna.

On märkimisväärne, et selle koostöö jooksul eestlased kutsuvad endale abiks mitte ainult tulevaid ja minevaid vene väesalku, vaid võtavad ka oma linnustesse vene liitlaste garnisone, ja Tartusse, sellesse vahepealsesse tülipunkti, abiväe eesotsas koguni vene feodaalse väikevürsti Vjatsškoga²⁷. See, et eestlased nüüd nõustuvad kõige sellega, millele nad eelnevalt olid visalt vastu seisnud, polnud tingitud ainult välistest põhjustest, sõjalise abi saamise soovist sakslaste vastu. Just Vjatsško vastuvõtmine sunnib meid arvama, et eestlastele ka vene feodaalsed vahekorrad vahepeal olid saanud mõnevõrra vastuvõetavamaks. Peab oletama, et eestlastel endil olid võitluste käigus saksa-taani vallutajate vastu ühiskondlikud suhted teatava sammu võrra suurnike täielikuma eristumise suunas edasi nihkunud. Kestvad kurnavad sõjad edendavad teatavasti rahvamasside laostumist ja rikaste esiletõusu. Sellega ühenduses hakkas eesti suurnikkond, eriti selle tipud, leidma senistest kooskõnalisemaid suhteid vene suurnikega. Kahtlemata oli eesti „rikastele“ ja „parematele“ ka selgunud, et samal ajal, kui sakslaste röövellik feodalism ähvardas neid täiesti maha suruda, olid vene alles vähem arenenud ja leebemad feodaalsed suhted neile lähedased, milledega eesti „paremad“ võisid kohaneda ja seega püsida ning edasi areneda ja tõusta. Nagu nägime, olid selle arusaamani juba varem jõudnud läti jõukad. Vene ülemvõim, kindlustades ja abistades eestlasi neid orjastada ähvardavate

---

²⁷ Vjatsško nõuab ja saabki otsekohe päralejõudmise järel ümberkaudsete maakondade rahvalt makse, vt. Läti Henriku kroonika, XXVII, 5.

sissetungijate vastu, jättis eesti „parematele“, s. o. tolleaegseis tingimustes ja tolleaegsel arenemisastmel eesti ühiskonna edenumale osale lahti mitte ainult edasise tõusu tee, vaid andis sellele koguni lisajõudu majanduslikuks ja ühiskondlikuks edasiarenemiseks.

Et see perspektiiv ei teostunud ja eestlased siiski sattusid saksa-taani vallutajate kurnava võimu alla, selleks mõjusid kaasa paljud põhjused, nende seas eriti vene liitlaste feodaalne killustumus. Aga kuigi eestlased suruti sissetunginud sakslaste võõrvõimu alla, kehtsid ka järgnevail sajandeil edasi mitmesugused suhted eesti ja vene rahva vahel. Balti-saksa valitsev klass on oma ajaloolaste ja publitsistide kaudu küll kogu maailmale püüdnud usutavaks teha, et ainult tema on siinsele rahvale kultuuri toonud ja ka seda edasi arendanud. Meie keeleline, folkloristlik, etnograafiline ja muu kultuurilooline materjal aga näitab, et saksa feodaalid elasid siin rahvast üsna isoleeritult, et nad seepärast andsid eesti rahva kultuurile üllatavalt vähe ja et neist mööda ja nende kiuste eesti rahvas on jätkanud oma kultuurile väga viljastavat läbikäimist suure vene naaberrahvaga. Nende sidemete kindlakstegemine kui ka kõigi seni nähtamatute kanalite avastamine, mida mööda need sidemed on kulgenud, on vastavate teadusalade ülesanne meie rahva ajaloo õigesse valgusse seadmise huvides.

Eesti-Vene vahekordade küsimus kõnesolevail sajandeil moodustab kahtlemata ühe olulise sõlmkoha kogu laialdases Eesti-Vene suhete probleemistikus. Siin selle kohta esitatud mõtted on peamiselt küsimuste esiletõstmiseks, mitte aga niivõrd nende lahendamiseks.

К вопросу об эстонско-русских отношениях в IX—XIII в.в.

Х. Моора,
доктор исторических наук.

Резюме.

Поскольку в рассматриваемый период, как у русских, так и у эстонцев, существовало классовое общество, взаимоотношения обоих народов определялись интересами и стремлениями господствующего класса того и другого народа.

На Руси классовое общество развилось значительно раньше, чем это имело место у эстов. Здесь уже в IX веке возникла своя государственность с главным центром в Киеве. Киевское государство объединило, кроме восточнославянских племён, также многочисленные соседние неславянские племена. В числе последних летописи называют и предков эстонцев — чудь. Политическая связь их с Киевом выражалась в IX—X в.в. в периодической уплате умеренной дани и в поставке вспомогательных отрядов киевским князьям.

В период времени от Олега до Святослава киевские князья управляли государством, опираясь на своих дружинников. Как князь, так и дружинники, получали доходы, главным образом, в виде собираемой дани и добычи от частых военных походов.

Несколько иной характер представляют собой конец X и первая половина XI века, время княжения Владимира и Ярослава. Киевским князьям этого периода свойственно стремление консолидировать своё государство, в частности, освоить прочнее его окраины и „устроить“ их, т. е. упорядочить получение с них доходов. В связи с этим, в особенности считая с XI века, быстро растёт число наместников, посадников, вирников и других представителей княжеской власти. Одновременно меняется и форма содержания этих много-

численных „мужей“: князья начинают раздавать им земельные участки, вотчины и доходы с сельских общин. Такого же рода доходы устанавливаются и для содержания новой опоры княжеской власти — церкви. Вследствие этого значительно возрастает бремя повинностей общин смердов. В то же время господствующий класс приступает к закабалению смердов — начинается процесс феодализации русского общества. На тот факт, что положение народа стало нелёгким уже при Ярославе, указывает вспыхнувшее в 1024 г. в Суздальской земле восстание смердов. Полстолетия спустя происходят такие же восстания опять-таки в Суздале и на Белоозере. Характерно, что эти первые восстания имели место не в центральных областях Киевского государства, где процесс феодализации хотя и пошёл дальше, но и развивался органически, а на окраинах, где в значительной степени сохранились традиции древних родовых отношений.

В XII и XIII в.в. феодальные отношения на Руси продолжают быстро развиваться и становятся преобладающими, как в деревне, так и в городах.

У эстов родовые коллективы распались окончательно, уступив место территориальным или соседским общинам, повидимому, в IX в. Основой общественной организации стала сельская община. Известное число таких общин, занимавших более или менее целостную территорию, объединялось в более крупные общины, называемые „кихелькондами“. Кихельконды в свою очередь обычно объединялись в союзы, известного рода области, называемые по-эстонски „маа“ („земля“) или „мааконд“. Генрих Латышский называет их, за отсутствием более подходящего названия, провинциями. Дальше сплочение эстонских племён к началу XIII века не пошло. Вместе с образованием территориальных общин происходит выделение из общей народной массы родоплеменной знати. Представителей её хроника Генриха Латышского называет „лучшими“ (*meliiores*), „богатыми“ (*divites*) и „знатными“ (*nobiles*). Хроника не оставляет сомнения в том, что эта знать играла преобладающую роль как в военное, так и в мирное время. Однако, даже к XIII веку социальные отношения у эстов не успели ещё приобрести феодального характера. Существовали ещё народные собрания, хотя „лучшие“ несомненно играли в них решающую роль. Что отношения между знатью и народом ещё не успели обостриться, видно из того, что в XIII веке в борьбе против немцев „лучшим“ удаётся увлечь за собой весь народ. „Луч-

шие“ являлись владельцами главной массы рабов. В их руках находилась торговля, принявшая в XI и XII в. в. значительные размеры, о чём свидетельствует, между прочим, большое число найденных в Эстонии кладов серебряных монет названного периода. Так как торговля с Новгородом и Псковом являлась главным источником дальнейшего обогащения „лучших“, то именно они были непосредственно заинтересованы в сохранении хороших отношений и тесной связи с этими городами.

Из среды „лучших“ в свою очередь выделялись ещё более богатые и влиятельные верхи, представители которых были старейшинами кихелькондов или частей таковых, а иногда одновременно и военачальниками. Однако для общественных отношений эстов характерно то, что у них даже к XIII веку не произошло ещё достаточно резкого обособления этих верхов от большинства остальных „лучших“. В этом отношении развитие у южных соседей эстов — латышей и ливов — успело пойти дальше, так же как, в свою очередь, у литовцев социальная дифференциация была развита в ещё большей степени. У латышей и ливов в этот период наиболее влиятельные старейшины уже превращаются в родоплеменных князьков, вроде Талибальда, Вестхарда, Каупо и др., которые там, повидимому, стоят в известном смысле уже над остальными „лучшими“. У литовцев же, как известно, в XIII веке возникла своя государственность и княжеская власть.

Таким образом, общественные отношения на Руси и у эстов были весьма различны. Этот факт имеет основное значение для понимания русско-эстонских отношений. В то же время необходимо учитывать и то обстоятельство, что на протяжении интересующего нас продолжительного периода социальные отношения пережили у обоих народов существенные изменения. Наиболее значительным явлением при этом было то, что на Руси в XI—XII в.в. уже сложилось феодальное общество, между тем как у эстонцев его ещё не существовало.

В дофеодальный период русского государства эстонцы мирно уживались с киевскими князьями. Почти до самого конца X века в летописях не имеется упоминаний о каких-либо столкновениях. Но начиная с XI века и особенно в XII веке летописи уже отмечают возникновение конфликтов и неоднократные военные столкновения между русскими князьями и чудью-эстонцами. Одним из первых походов против эстов был известный поход Ярослава в 1030 г. Ярослав

взял с эстонцев дань и заложил в их стране первый русский опорный пункт — город Юрьев — на месте древнего городища Тарту. Ярослав оставил там гарнизон и представителей своей власти. Можно также полагать, что он по обычаю того времени основал тут свою вотчину, — на это указывает тот факт, что Ярослав назвал город по своему (второму) имени. Поход Ярослава следует рассматривать с точки зрения его общей политики: освоить и „установить“ окраины государства. Для местного населения это, несомненно, означало, по сравнению с прежними порядками, увеличение повинностей. Это было приемлемо для эстонцев, по крайней мере во время княжения Ярослава. Но со времени его сына Изяслава они начинают оказывать всё более решительное сопротивление притязаниям русских князей и их наместников. Если учесть то обстоятельство, что именно при сыновьях и внуках Ярослава феодальные отношения на Руси приняли более ярко выраженный характер, и что русские князья и их „мужи“ стали, несомненно, насаждать такие же отношения и у эстов, то возникновение разлада становится понятным. Для эстов феодальные формы зависимости были в это время ещё чуждыми и поэтому неприемлемыми. Их в недостаточной мере обособившиеся „верхи“ не были ещё в состоянии полностью включиться в систему складывавшихся на Руси феодальных отношений. Эти обстоятельства в значительной мере и были причиной того, что в XI—XII в. в. между эстонцами и русскими князьями возникали значительные разногласия, и что эстонцы стали даже проявлять стремление порвать прежние политические связи с русским государством, — несмотря на то, что их знать продолжала быть заинтересованной в тесных отношениях с русскими. Мы имеем основание до известной степени сопоставлять эти разногласия в эстонско-русских отношениях с вышеупомянутыми конфликтами в Суздальской земле и на Белоозере.

Весьма показательны, что латышско-русские и ливско-русские отношения, в противоположность отношениям эстонско-русским, носят в то же время в общем мирный характер. Мнение, что латыши и ливы были якобы слабее эстонцев, неверно. Главной причиной того, почему они лучше, чем эстонцы, уживались с русскими, была уже упомянутая нами более высокая степень их общественной дифференциации. Позиция „верхов“ латышей и ливов, каковы Талибалд и его сыновья или Каупо, начинает уже приближаться к

позиции варварских князьков, в силу чего между ними и народом должны были возникать противоречья. При таком положении дела эти верхи нуждались в поддержке русских феодалов. Характерно также то, что сыновья Талибальда приняли православие, что, очевидно, должно было сравнять их по возможности с русскими феодалами и оправдать их притязания по отношению к своему народу. Иными словами, интересы верхушки знати у латышей и ливов в большей мере согласовались с интересами русских феодалов, чем это имело место у эстонцев.

Конфликты между эстонцами и русскими продолжались ещё и в начале XIII века. Но тут в отношениях обоих народов произошёл решительный поворот. Эстонцы в это время подверглись нападению немецких агрессоров и сразу же почувствовали, что немецкое феодальное господство в условиях малоразвитого эстонского общества означало полное порабощение не только широких масс народа, но и всей знати. Эстонцы увидели всю разницу между отличавшейся в то время ещё умеренностью феодальной эксплуатацией у русских и немецким феодальным порабощением, носившим хищнический характер. Эстонская знать поняла, что господствовавший на Руси социальный строй оставлял ему, в противоположность вводимым немцами порядкам, возможность дальнейшего существования и возвышения. Поэтому, когда эстонцам стало ясным, что они собственными силами не смогут дать отпор немцам и избежать порабощения, их вожди, во главе со старейшиной северной части Сакала, Лембиту, обратились за помощью к русским. Был заключён союз, и первым его результатом была крупная совместная победа эстонцев и русских над немцами в 1217 году у Отепя. С этого времени вся последующая борьба эстонцев против немецко-датских захватчиков происходила при наличии всё более тесного сотрудничества между эстонцами и русскими. При этом с русской стороны условием союзной помощи было, повидимому, поставлено признание эстами старых русских прав. Эстонцы приняли в свои города русские гарнизоны. В Тарту-Юрьев прибыл русский отряд, возглавляемый князем Вячко, который немедленно стал вводить здесь феодальные порядки. Эсты согласились на это не только в целях получения помощи против немцев, но и потому, что в ходе борьбы с немцами произошло дальнейшее обособление верхов их знати, надеявшихся при поддержке русских сохранить и развить свою власть. Таким

образом классовые интересы верхов эстонского общества и русских феодалов начинают совпадать, так же как это имело место раньше у латышей и ливов.

Эстонско-русское военное сотрудничество не смогло, как известно, предотвратить порабощения эстов немцами. Главной причиной этого была, без сомнения, феодальная раздробленность сил русского народа. Однако и установление немецкого господства в Прибалтике не прервало всех связей эстонского и русского народов. Как показывают наши языковые, фольклорные и этнографические материалы, эстонско-русские взаимные связи продолжались в экономической и культурной области и в течение последующих столетий.

Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse.

L. Loone,

ajalooteaduste kandidaat.

Üks uurimisülesandeid, mis sundivana ja tänuväärseks seisab Nõukogude Eesti ajaloolaste ees, on eesti talupoja aktiivse osa valgustamine ajalooliste sündmuste arengus. Kodanlik ajalouurimine on Eesti ajaloo alal ühiskondlike jõutegureina enamasti arvestanud ainult mõisnikkonda ja riigivalitsust ning nende omavahelisi heitlusi. Taluraha võitluste iseloom ja mõju agraarolude kujunemisele, tema osatähtsus näiteks agraarseadusandlusele eriti XIX sajandil on seni jäänud ulatlikumalt selgitamata.

Üheks probleemiks mainitud küsimuste kompleksis, mis ootab süstemaatilist uurimist, on talu võitlus mõisaga XIX sajandil teoorjuse ajal. Kogu teoorjuse aeg, s. o. ülemineku aeg feodalismilt kapitalismile, oli täis sügavaid käärimisi ja rahulolematust, mis ei vaibunud kunagi pikemaks ajaks, kulmineerudes lõpuks suures talurahva käärimises 1840-ndail aastail Liivimaal. Need talupoegade rahunused kasvasid välja rahva äärmiselt raskest olukorrast, vallandudes mõne välis-sündmuse mõjul. Kuid kõik need feodalismiaegsed talurahva liikumised jäävad Eestis, nagu mujalgi, tagajärjetuks talupoegade killustumuse ja sellega seotud äärmise mahajäämuse ning organiseerimatuse tõttu. Me teame ju, et „üksikud talupoegade ülestõusud ei või anda mingeid tõsiseid tulemusi... Talupoegade ülestõusud võivad olla edukad ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised juhivad talu-

poegade ülestõuse“¹. Kuid ka allasurutud ülestõusud aitavad kasvatada talurahva teadlikkust, arendada tema organiseerimiskust, süvendada tema viha orjastajate vastu, eelkõige kaasa aidates feodaalse korra laostamisele. Meie maal toimunud ülestõusude tundmaõppimine valgustab eesti talurahva kestvate ja mitte kunagi täiesti lakkavat võitlust röövvalutaja ja ekspluateerija saksa mõisniku vastu ning on konkreetseks iseloomustuseks talurahva rahutustele üldse.

Käesoleva ettekande ülesandeks on vaadelda üht väikest episoodi talurahva võitluse teel, nimelt teravat klassivõitluse puhangut Liivimaa talurahva vabastamise järel pärisorjusest 1819. aastal². Vallandunud võitlus kujutab endast progressiivset nähtust, on objektiivselt talupoegade võitluseks kiirema ülemineku eest feodalismilt kapitalismile. Talupoegade kiirem vabanemine feodaalse surve alt oleks puhastanud tee uute, kodanlike suhete arenemisele külas³.

Liivimaa talurahva vabastamine pärisorjusest a. 1819 oli teostunud pärisorjuse kriisi ja talurahva rahutuste otsustaval mõjul. Uue seadusega pääsesid maksvusele kaks uut printsiipi Liivimaa agraarolude korraldamises, nimelt mõisniku eravaldusõigus maale ja talupoja isikuvabaduse põhimõte. Mõisniku ja talupoja vahekorra reguleerimine pidi nüüdsest peale toimuma vaba võitluse korras sõlmitavate rendilepingute alusel. Seda oma põhiiseloomult kodanlikku seadust püüdsid aga mõisnikud teostada pärisorjuslikult. Mõisnike eesmärgiks oli ju võidelda preisi tee eest kapitalistlike suhete arengus, tähendab,

¹ И. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, Партиздат, 1933, lk. 9.

² Seni on nimetatud küsimust riivamisi käsitletud ainult A. v. Tobien'i teoses „Die Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert“, I Bd., Berlin, 1899, lk. 409 j. Tobien, suhtudes 1819. a. seaduse kodanlik-kapitalistlikesse põhiprintsiipidesse eitavalt, asub rahutuste suhtes tüüpilisel balti-saksa mõisniku seisukohal.

³ Käesoleva ettekande koostamisel on kasutatud Eesti NSV Keskarhiivi Tartu Filiaalis leiduvaid materjale, peamiselt kohtute arhiive ja BKKA tal. os. vastavaid toimikuid. Riias asuva LRü Arhiiviga, kus samuti leidub materjale sündmuste kohta, ei olnud võimalik tutvuda.

teostada üleminek feodalismilt kapitalismile reformistlikult, aeglaselt, talurahva laostumise kulul, säilitades kauaks ajaks talurahva feodaalset ekspluateerimist võimaldavaid pärisorjusliku korra elemente ning takistades kapitalistlike suhete täielikku võidulepääsu. Üks mõisnike peamisi taotlusi oli siinjuures teoorjuse säilitamine. Teoorjus pidi jääma aluseks uutele, vabal kokkuleppel sõlmitavaile rendilepinguile, mille puhul talupoja „vabadus“ pidi seisnema vaid selles, et ta „vabatahtlikult“ võtab enese peale endise orjuse. Lepingute sõlmimisel püüdsid mõisnikud rõhutada just endise, s. o. pärisorjusliku korra edasikestmist, talu rendile andmist „endise numaga“ või senistes vakuraamatutes kindlaksmääratud koormistega. Teoorjusel põhjeneva rendilepingu kaudu pidi siis talupoeg jääma mõisniku poolfeodaalse võimu alla, sest 1819. a. seadus säilistas mõisniku kodukariõiguse, liiklemiskitsendused talupojale ja mõisniku suure ülevõimu kohtus, politseis ja administratsiooni alal.

Niipea kui talupoegadele selgub mõisnike taotluste eesmärk, alustavad nad mõisa vastu võitlust. Pind selleks oli juba ette küps. 1819. a. seadus oli koostatud ja välja kuulutatud üldiselt ärevas õhkkonnas. Pärisorjuse kriis oli eelnevail aastakümneil esile kutsunud üha teravneva klassivõitluse. Iga uue, talurahvast mitterahuldava seaduse kehtestamisel oli puhkenud käärimisi, mis kohati arenesid teravaiks vastuhakkudeks. Liivimaal ei olnud veel täielikult vaibunud viimase, 1804. aasta regulatiivi maksmapanekuga seotud rahutused, sest uute vakuraamatute kätteandmisel talurahvale tekkis ikka veel nurinat ja tõrkumisi.

Kui kerkis päevakorrale talurahva vabastamine pärisorjusest, siis ulatusid kuuldused uuest seadusest juba ammu enne seaduse väljakuulutamist ja kehtestamist talupoegadeni. Inimestel oli teada seegi, et seaduseelnõu koostamine, tähendab talurahva vabastamine, ei toimu täiesti mõisnike omal algatusel, vaid nendele avaldatakse tugevat survet riigivalitsuse poolt. See teadmine oli üks põhjusi, miks talupojad sidusid uue seadusega suuri lootusi. Mõisnikel oli selge, et uus seadus valmis-

tab talupoegadele pettumuse, sest see ei toonud talurahvale mingit tõelist vabadust. Tõenäoliselt võimalike ülestõusude vältimiseks, mida valitsev klass kartis, teiselt poolt arvatavasti ka seaduse kehtestamise edasilükkamiseks, mis printsiibis ikkagi piiras mõisniku võimu talupoja isiku üle ja aadlile seepärast meeltemööda ei saanud olla, oli uue seaduse kehtestamise kord keeruline ja aeglane. Talupoegade isiklik vabastamine pidi toimuma mitmes järgus ja paljude aastate jooksul. Lõplik seaduse kehtestamine ja kõigi talupoegade vabanemine pidid teostuma alles 1830-ndate aastate alguseks. Enne veel kui jõuti uus seadus välja kuulutada, muutusid talupojad rahutuks ja tõrk-saks. Tartu- ja Võrumaal oli just viimaseil aastail (1818—1819) taludele kätte antud uued, neile väga ebasoodsad vakuraamatud⁴. Kuuldused uuest „vabadusseadusest“ paisutasid rahulolematuse vakuraamatutega otseseks vastuhakuks. Talupojad hakkavad üldiselt tõrkuma seniste, neilt vakuraamatu alusel nõutavate koormiste täitmise vastu ja nõuavad otsekohest vabastamise seaduse maksmapanekut ning vastuvõtmatute vakuraamatute tühistamist. Kui seda ei toimu, jäetakse töö mõisades seisma omal algatusel.

Sellelaadsed töötõrkumised puhkesid kõigepealt (1819. a.) Kanepi ja Räpina kihelkonnas, kus need suudeti alla suruda ainult sõjaväge talusesse paigutades⁵.

Tõsisemad sündmused arenesid 1820. aastal Võrumaal. Siin levis kiiresti kuuldus, et 1804. aasta vakuraamatute edasikehtimine ei saa olla seaduslik ega lubatud. Kui mõisnikud nende maksvust põhjendavad uue seadusega, siis järeldatakse, et uus eestikeelne seaduseraamat pole kindlasti mitte õige, vaid on võltsitud või isegi mõisnike poolt salaja teise seaduse vastu ümber vahetatud. Keegi L o s s i J a a n Tindi külast on esimesena levitanud selliseid arvamusi ning seejärel Riiga läinud mõisniku peale kaebama ning endale õigust otsima. Riias teda

⁴ TrtKrskA, a. 1823, akt nr. 160; kirikuõpetaja Halleri kiri kreiskohtunikule 15. I 1823.

⁵ BKKA, tal. os., a. 1820, akt nr. 81; Võru kreisi sillakohtuniku Brackelli kiri kindralkuberner Pauluccile 6. VI 1820.

nähtavasti ei koheldud karmilt: tagasi tulles on ta soovitanud teistelegi talupoegadele Riiga minna, sest siis olevat lootusi, et varsti saavutatakse tõeline vabadus⁶.

Et kohalikkude võimude vastu puudub usaldus, siis algavadki talupoegade Riias käimised. Antslast, Kärgulast jm. ilmub neid korduvalt kubermanguvalitsusse mõisnike peale kaebama ja uue seaduse kohta seletust saama. Talurahvas ei taha enam oodata, vaid nõuab ikka resoluutsemalt vanade vakuraamatute äramuutmist ning koormiste vähendamist. Kui seda ei sünni, ähvardatakse töö seisma jätta.

Kõige suurem ärevus valitses Võrumaal Vastse-Nursi, Vana-Nursi ja Kasaritsa mõisas, kus töö mõisa põldudel lõpetati. Vastse-Nursi mõisas saatsid talupojad 9. juunil 1820 ainult mõned karjapoisid mõisa teole, kuna täiskasvanud teolised koju jäid. Terav kokkupõrge toimus ka Vana-Nursi mõisarentniku ja talupoegade vahel. Viimased keeldusid endisi koormisi täitmast ja jätsid töö seisma⁷. Vana-Nursi mõisas asetleidnud konflikti hakkas uurima kihelkonnakohus, kes pidi talupojad rahule sundima ja vastutusele võtma nn. „ässitajad“, kelle süü läbi kogu käärimine mõisnike käsituse järgi olevat tekkinud. Kuid talurahva rahulolematus suurenes üha ja mingisugused kihelkonnakohtuniku rahustamiskatsed ei andnud esialgu tulemusi. Kohtupäeval, 9. juunil kogunes kohtupidamise hoone ümber üle 400 talupoja, kes olid omal algatusel kohale ilmunud ümberkaudsetest mõisadest (peamiselt Vana- ja Uue-Kasaritsast, Haanjast jm.) ja kes ähvardavas toonis endale vabadust nõudsid. Talupojad ei kuulunud mingisuguseid manitsusi, esinesid julgelt ja eneseteadvalt. Kihelkonnakohtuniku pidi nõutult lahkuma, ilma et ta koha peal midagi oleks suutnud ära teha⁸.

⁶ Samast toimikust; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Paulucile 6. VII 1820.

⁷ Samast toimikust; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Paulucile 6. VII 1820.

⁸ Samast toimikust; Tartu kreisi VI kihelkonnakohtuniku Freymann kindralkuberner Paulucile 11. VI 1820.

Liivimaa kubeneri juhatusel asutakse nüüd energiliselt ja karmimalt talurahva käärimise vastu võitlema. Kohalikele kohtu- ja politseiorganeile tehakse ülesandeks vangistada käärimise juhid, need kohtu alla anda ja karistada. Kuid nendegi abinõude rakendamise puhul avaldavad talupojad vastupanu. Nii ei suuda Vana-Nursi mõisa saadetud sillakohtunik, kes talupoegade käärimist pidi vaigistama, sugugi otsekohe rahvast jagu saada. Kui ta kubeneri käsul 2. juunil laseb vangistada teiste juhiks peetava erusoldati P a p p i K a r l i, tungivad talumehed vangistajale kallale ja vabastavad kaaslase⁹.

Tekkinud käärimine ja töötõrkumised viivad nii mõisnikkonna kui ka valitsusvõimud ärevusse. Talurahva hulgas puhkenud rahutustest teatatakse keiser Aleksander I-le, kelle initsiatiiv oli olnud mõõduandev talurahva vabastamiseaduste maksmapanekul. Tsaar A l e k s a n d e r esines meelsasti valgestatud monarhina, taotledes silmakirjalikult liberaalse valitseja kuulsust Euroopaski, ja talle pidi talurahva seekordne rahulolematuse avaldus olema eriti häiriv. Keisri korraldusel tuleb juunis 1820 Riia sõjakubernerile teravas toonis koostatud tsirkulaar, mille kohaselt kõik talupoegade rahutused ja sõnakuulmatuse avaldused tuleb kiiresti ja valjult maha suruda¹⁰. Liivimaa kuberner jätkab nüüd energiliselt ja karmilt rahutuste vastu võitlemist. Kohalikud kohtu- ja politseiorganid hakkavad tavalise kombe kohaselt vangistama käärimise juhte, neid kohtu alla andma ja karistama. Kuid siingi avaldavad talupojad vastupanu. Et talupoegadest teisiti ei loodetud jagu saada, siis saadeti kohale kasakad, kes majutati rahutuisse mõisadesse (Vana- ja Vastse-Nursi, Uue-Kasaritsa, Sanna mõisa ja Rõuge kirikumõisa). Igasse mõisa määrati viis meest, kes paigutati talupoegade juurde. Talupojad, keda peeti teiste ässitajaiks, anti kohtu alla. Kuid needki abinõud ei murd-

⁹ Samast toimikust; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Paulucile 17. VII 1820.

¹⁰ EKvA, Uue Talurahvaseaduse Teostamise Komisjon a. 1820, akt nr. 15; siseminister krahv Kotšubei Riia sõjakubernerile 10. VI 1820.

itud talurahva opositsioonivaimu ja võitlustahet¹¹. Kui 27. juulil Vastse-Nursi meestele tehti teatavaks kohtuotsused (karistused ei olevat olnud väga rasked), kogunes sillakohtuniku juurde jälle üle 50 inimese. Kui siin Tartu maakohtu otsuse kohaselt taheti vangistada Vastse-Nursi talupoeg Tilga Jakob, siis püüdsid teised sama mõisa mehed arreteeritud vabastada. Tekkinud rüsellemisel tungiti käsitsi kallale kohal viibivale maakohtunik von Brasc'h'ile, kes kisti trepilt alla talupoegade hulka. See oli tolle aja käsituse järgi juba õige suur kuritegu. Võimumeestel läks siiski lõpuks korda arreteeritud (Tilga Jakob ja teda vabastada püüdnud Nilbe Tomas) vahistada. Edasi Võrru saadeti nad aga kasakate valvel, et nagu ütleb sillakohtunik, talupojad ei saaks teostada oma kavatsust mehi teel vabastada¹². Karistustele vaatamata ei vaibu üldine käärimine ja rahulolematuus niipea. Talupoegadel puudub ikkagi usaldus kohalikkude võimude vastu ja kuidagi ei taheta uskuda seletusi, et uus seadus ei too kaasa kohest vabadust. Vakuraamatute-kohaseid koormisi ei taheta täita ja ähvardatakse uuesti Riiga kaebama minna.

Kasakate majutamine taludesse sunnib siiski talupojad vähehaaval väliselt rahule, nii et juuli lõpul enamik soldateid juba ära kutsutakse, sest inimesed alustavad jällegi mõisapõldudel tööd¹³.

Samalaadseid sündmusi nagu Võrumaal esineb 1820. a. üksikjuhtudena kogu kubermangus. Ulatuslikum väljaastumine toimub Tõstamaa mõisas Pärnumaal. Ka siin nõuavad talupojad vabadust uue seaduse kohaselt ega taha enam sooritada mõisategu vakuraamatute alusel. Kolmkümmend kuus Tõstamaa peremeest jätab töö mõisas seisma. Mõisapõllud jäävad kevadel 1820 harimata ja suvivili külvamata. Mõisnik on äre-

¹¹ BKKA, a. 1820, akt nr. 81; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Pauluccile 17. VII 1820.

¹² Samast toimikust; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Pauluccile 28. VII 1820.

¹³ Samast toimikust; sillakohtunik Brackell kindralkuberner Pauluccile 6. VII 1820.

vuses. Omal jõul ei saa ta enam talupoegadest jagu, vaid kutsub appi ametivõimud. Konflikti asub lahendama kihelkonnakohus, kes leiab, et talupojad olevat üles ässitatud paari üksiku mehe poolt, ja nõuab arvatavad süüdlased kohtusse. Kuid siingi ei alistuta otsekohe. Kohtu ette kutsutud kolmest mehest põgenevad kaks (Kiraste Ado Jakob ja Cana Mardi Mart) enne, kui neid üldse veel tabada suudetakse, kuna Kiraste Hans pageb oma vangistajate käest teel. Ka siin ei saada käärimisest jagu teisiti, kui saadetakse kohale 50 soldatit, kes majutatakse 2—3-kaupa taludesse, mille peremehed tõrkusid mõisategu tegemast. See oli kõige muu kõrval juba majanduslikult raske lisakoormis niigi vaestele taludele. See tõttu on talupojad varsti sunnitud järele andma ja uuesti mõisa tööle minema¹⁴.

Suve lõpuks suudetakse väline rahu kubermangus enam-vähem jalule seada, kuid valitsusvõimud püsivad ärevaina. On ilmne, et kardetakse rahva ülestõuse ja vastuhakkusid. Liivimaa kuberner D u h a m e l kaalub küsimust, kas mitte keelata sügisel kõik laadad kõige rahutumas kreisis — Võrumaal, sest rahvakogunemistest kardetakse rahutul ajal soovimatuid tagajärgi. Keeld jääb siiski tulemata kaalutlustel, et selline erakordne abinõu võiks saavutada vastupidiseid tulemusi ja jätta talurahvale soovimatu mulje, et teda kardetakse¹⁵. Kui kokku võtta talurahva nõudmised sel rahutuste esimesel perioodil, siis on täiesti selge, et võideldakse 1819. aasta seaduse kiirema maksmapaneku eest. Protest on suunatud õieti 1804. aasta regulatiiviga loodud olukorra vastu ja uuest seadusest oodatakse alles kõike head.

¹⁴ Prn. SkA, a. 1820, akt nr. 301; Tõstamaa mõisaomanik Helmersen Pärnu sillakohtule 24. V 1820, 23. IV 1820. Tõstamaa kihelkonnakohus Pärnu sillakohtule 12. IV 1820, 24. V 1820. BKKA, tal. os., a. 1820, akt nr. 83; Pärnu sillakohtunik Baranoff kindralkuberner Pauluccile 12. VI 1820.

¹⁵ BKKA, tal. os., a. 1820, akt nr. 81; Liivimaa kuberner Duhamel kindralkuberner Pauluccile 13. VIII 1820.

Hoopis teiseks muutusid meeleolud, kui rahvas tutvus uue seadusega lähemalt ja kui asuti seaduse tegelikule kehtestamisele. Seadus kuulutati teatavasti välja 1819. aastal ja järgneva aasta jooksul jagati uus eestikeelne seaduse tekst välja kogukonna eestseisjaile. Täpsem korraldus seaduse kehtestamise kohta ilmus 21. augustil 1822, mil see ka rahvale teatavaks tehti.

Uue seaduse tegelik kehtestamine pidi teatavasti toimuma järgmiselt. Talurahvas jaotati gruppidesse, kellest iga grupp tuli vabastamisele kindlaksmääratud aastal. Esimesse gruppi arvatud talurahvastiku vabanemise ajaks oli ette nähtud 1823. aasta aprill. Vabastatavaile taluperemeestele esitati pool aastat enne vabaks saamist, s. o. novembris 1822, küsimus, kas nad järgmisel jüripäeval on nõus sõlmima mõisnikuga rendilepingut oma taludele mõisa poolt ettekirjutatud tingimustel, s. o. kas nad tahavad edasi jääda taludesse või mitte. Renditingimustena esitati mõisnike poolt enamikus senised, 1804. a. regulatiivi kohaselt koostatud vakuraamatute normid. Mingit seaduses deklareeritud vaba kokkuleppe võimalustki ei lastud siinjuures kerkida ega talupoegadel üldse omi soove avaldada. Talupoegadele sai peagi selgeks, et uus seadus ei too oodatud vabadust ja et seaduse rakendamisel mõisnikud säilitavad kõige vihatuma mõisakoormise — teorjuse. Pettumus seaduses ja pahameel selle teostamisviisi vastu kutsusid esile sügava nurina ja rahulolematuse, mis viimaks paisus tõsiseks võitluseks teorjuse vastu.

Ka mõisnikel pidi olema selge, et niigi rahutu talupoegkond ei alistu vastupanuta neile feodaalhärrade klassivõimu kindlustamist taotlevaile võteteile uue seaduse maksmapanekul. See pärast katsutakse varakult vastava ettevalmistusega võimalikku ülestõusu vältida. Rahvast püütakse mõjustada uue seadusega leppima; hakatakse süvendama alistumise ja kuulekuse vaimu. Valitseva korra ideoloogilised kaitsjad — pastorid — peavad seadust omamoodi „seletama“, rääkima „priiuse“ tähtsusest ja tegema selgeks, et „vabaduse“ eest tuleb olla väga tänulik mõisahärrale. Ometi ei anna see kõik mõisnikele soovi-

tud tulemusi. Terves kubermangus puhkeb käärimine, niipea kui talupojad ise on tutvunud uue seadusega. Mõisaorjade massist eraldub arukamaid, laiema silmaringiga ning hea kirjaoskusega mehi, kes uue seadusega põhjalikult tutvudes mõistavad selle tõelist iseloomu. Nende kaudu levib arusaamine seaduse ekspluataatorlikust sisust. Kui 1820. aastal oli nõutud „vabadusseaduse“ kiiremat kehtestamist, siis pöördus nüüd pahameel nii seaduse enese kui ka selle teostamisviisi vastu mõisnike poolt. Kogu kubermangu eesti osas saab üldiseks seisukoht, et tuleb alustada võitlust teoorjust säilitada tahtvate rendilepingute vastu.

Selles võitluses, mis nüüd puhkeb ja kohati massiliikumiseks paisub, ilmneb talurahva organiseerimisalgete ja teadliikkuse tunduv kasv, võrreldes varajasemate ülestõusude ja rahutustega. Osatakse juba hinnata üksmeelse tegutsemise vajadust, otsitakse sidemeid naabritega ja püütakse liikumisega kaasa tõmmata võimalikult laialdasi hulki.

Suurimaks rahutuste keskuseks kujunes seekord Räpina kihelkond. See oli jõukamaid Võrumaa kihelkondi. Paberivabriku tegevus Räpina alevikus ja elav suhtlemine naabruses asetsevate vene aladega oli arendanud rahamajanduslikke vahekordi ning avardanud rahva silmaringi. Siin avaldub suur poolehoid vennasteliikumisele oli omal viisil rahva iseteadvuse väljendajaks. Ka oma revolutsioonilise aktiivsusega oli kihelkonna elanikkond juba varemgi silma paistnud. Siin oli toimunud vastuhakk mõisale XVIII sajandi keskpaiku ja pearaharahutuste ajal 1784. a. esines just Räpinas üks teravamaid vastuhakujuhtumeid, mis lõppes inimohvritega. Ka 1819. a. oli kihelkonnas rahutusi, mille võimud suutsid alla suruda ainult sõjaväe majutamisega taludesse.

Nähtavasti kartsid mõisnikud siin edaspidiseidki rahutusi, sest juba varakult hakkab Räpina pastor Haller seaduse kehtestamise puhuks ettevalmistusi tegema. Haller alustab innukat agitatsiooni, mille eesmärgiks on talurahvast mõjustada kuulekusele ja olukorraga leppimisele. Pastor peab talupoegadega korduvaid kõnelusi peatselt saabuvast vabadusest,

räägib, et inimesed peavad end näitama vabaduse väärilistena, tänulikult vabadusekingi vastu võtma jne. Kuid juba algusest peale põrkab ta opositsioonile. Talupojad ütlevad selgel sõnal, et nad uut olukorda ei peagi vabaduseks, sest see kujuneb senise koorma edasikandmiseks, ainult teise nime all. Rahvas ootavat hoopis teist vabadust kui see, millest räägib õpetaja.

Eriti aktiivseks muutub pastor Halleri tegevus 1822. a. sügisel, sest järgmisel aastal pidi vabaks saama esimene osa talupoegi ja novembris 1822 pidid talude rentnikud juba andma oma otsuse uue, 1823. a. jüripäeval sõlmitava rendilepingu suhtes. Pastor otsib nüüd sagedamaid kõnelusi talupoegadega. Endastmõistetavalt soovitab ta vastu võtta mõisniku poolt pakutavad renditingimused ja annab nõu esimese kolme aasta jooksul pärast vabanemist oma uue olukorra üle ainult järele mõelda ning mõisategu edasi teha. Püüdku siis inimesed hiljem härrat veenda, et nende tegu või raharenti alandataks. Küllap härragi kaalub, kuivõrd ta saab talurahva soovidele vastu tulla, enne kui ta laseb tublil rentnikul ära minna. Need pastori seletused ei vaja kommentaare. Talurahva pahameel Halleri sellise silmakirjalikkuse vastu puhkeb 30. septembril Leevaku külas avalikuks vaenuks. Pastorile hakkab teiste toetusel vastu Ruusa kogukonna eestseisja P u n n i P e e t e r¹⁶. See on üks aktiivsemaid talupoegi, hea lugemisoskusega, mõjukas oma ümbruskonnas, julge, ettevõtlik ja leidlik käitumises¹⁷. Punni Peeter ütleb avalikult, et pastori jutt ei ole õige. Seaduseraamatust selgub, et olevat just hädaohtlik mõisnikuga sõlmida uusi teoorjusel põhjenevaid rendilepinguid, sest nende kaudu langevad talupojad jällegi orjusse ja satuvad mõisniku võimu alla. Punni Peeter esineb julgelt ja iseteadvalt, pareerides osavalt, nagu pastor isegi peab tunnistama, viimase vastuväited. Pastori etteheitele, et Peeter oma juttudega ässitab

¹⁶ TrtKrskA, a. 1823, akt nr. 160; Räpina kirikuõpetaja Haller Tartu kreiskohtule 15. I 1823.

¹⁷ Samast toimikust; Räpina kihelkonnakohtu protokoll 15. II 1823; Tartu kreiskohtu protokoll 26. II 1823, 27. II 1823.

rahvast, vastab viimane, et tema ülesandeks kogukonna eestseisjana ongi inimestele seadust seletada, et mitte lasta rahval teadmatuselt uuesti orjusse langeda¹⁸.

Vahepeal seadusega tutvunud rahvastikus muutub rahulolematus 1822. aasta hilissügisel eriti ulatuslikuks. Pettumus seaduses on üldine. Talupojad ei taha alistuda uuele orjastamisvormile, mida mõisnikud taotlevad rendilepingute sõlmimisega. Kihelkonna kõige ärksamad ja mõjukamad mehed (kogukonna eestseisjad, kooliõpetajad, kirikuvöörmündrid, vennastekoguduse juhtivad tegelased) agiteerivad rahvast, selgitades korduvalt, et rendilepingute kaudu saavad mõisnikud tagasi oma võimu, mispärast neid sõlmida ei või. Kõige aktiivsemaks kihutustöö tegijaks Räpinas on juba eespool mainitud Punni Peeter. Rahva kogunemistel kasutab ta juhust uuest seadusest kõnelemiseks ja soovitab mitte nõustuda mõisniku tingimustega. Pulmades, matustel, leeriõpetuseks kokkutulnud noorte hulgas ja oma koduski, kuhu talupojad nüüd sageli kogunevad, seletab ta oma seisukohti ja kinnitab, et tuleb üksmeelselt tegutsedes mõisniku vastu välja astuda, siis ei saavat ka mõisnikud midagi ette võtta¹⁹. Suurt osa käärimises etendab vennastekoguduse organisatsioon. Peaaegu kõik Räpina käärimise aktiivsemad tegelased on vennastekoguduse liikmed. Olles ainsaks talurahva organisatsiooniks tol ajal, omades suurt moraalset mõju talurahvale ja sidemeid kaugel, suutsid vennaksed levitada oma seisukohti ka väljapoole kihelkonna piire. Erastveres peetud vennastekoguduste konverentsil arutatakse kõiki huvitavat uue seaduse küsimust ja opositsiooniline meeleolu olevat siin läinud nii kaugemale, et sakslastest koguduse juhid ei olevat julgenud eestlasi mõjukalt korrale kutsuda, sest uuesse seadusesse puutuvais küsimustes neid arvatavasti ei oleks kuulatud²⁰. Vennaksed kasutavad oma sidemeid teiste kogudustega

¹⁸ Samast toimikust; pastor Haller Tartu kreiskohtule 18. II 1823.

¹⁹ Samast toimikust; Räpina kihelkonnakohtu protokoll 26. II 1823, 27. II 1823.

²⁰ Samast toimikust; Haller kihelkonnakohtule 15. I 1823; vennastekoguduse liige J. H. Foerster Tartu kreiskohtule 1. III 1823.

selleks, et saada teateid meeleoludest mujal. Nende kaudu saabub Rāpinasse andmeid käärimisest naaberkubermangus Eesti maal. Saadakse teada, et ka seal valitseb suur rahulolematus ja et kujunenud olukorda ei peeta lõplikuks. Uuele seadusele ei taheta alistuda, vaid igatsetakse täielikku vabadust. Püütakse kasutada tolleaegseid nappe liiklemisvõimalusi, et leida sidet kaugema ümbrusega. Üheks teadete hankimise viisiks on vooris käimine. Volmarisse kirja viima saadetud käskjalg toob kaasa teate, et ka Valgamaal valitsevad samasugused meeleolud ja rahvas on veendunud, et rendilepingute sõlmimine toob uuesti kaasa orjuse²¹. Rāpina kihelkonnakohtusse tulnud Pigaste mõisa aidamees õhutab samuti vastupanu mõisnikele²². Sama teevad maal ringiliikuvad venelased, kes savipotte ja muud kaupa müütavad. Ka Rāpina õigeusu köstrilt saavad talupojad kinnituse, et mõisnikud tahavad rendilepingute kaudu rahvast uuesti orjusse suruda²³. Kõik need kuuldused, eriti aga sidemed lähemas ja kaugemas ümbruses, aina süvendavad opositsioonimeeleolu ning õhutavad võitlustahet mõisniku surve ja ülekohtu vastu. Üldises ärevuses levis ka igasuguseid muid kuuldusi. Räägiti näiteks, et väljakuulutatud seadus pole õige, vaid mõisnike poolt võltsitud. Mõned uskusid, et õige seadus kuulutatakse välja hiljem, võib-olla juba järgmisel jüripäeval, ja õige seadusega saavad kergenduste osaliseks ainult viimases järjekorras vabanevad talupojad. Kes aga mõisniku poolt end ära meelitada laseb, sõlmides enneaegselt lepingu, jäävat orjaks, teised aga saavat vabaks. Rāpinas leidus neidki, kes arvasid, et uus, õige seaduseraamat on juba Punni Peetri käes. Mõnede arvates ei pidavat õige seadus üldse lubama sõlmida teoorjusel põhjenevaid lepinguid. Inimesed, kes seda olevat teinud, olevat Riias peksa saanud. Herrnhuutlased toovad neisse arutlustesse juurde kiriklikke momente ja ütlevad: „Meie tahame jumalale anda, mis jumala kohus, ja

²¹ Samast toimikust; Rāpina kihelkonnakohtu protokoll 15. II 1823.

²² Samast toimikust; Rāpina kihelkonnakohtu protokoll 6. III 1823.

²³ Samast toimikust; kihelkonnakohtu protokoll 15. II 1823.

keisrile, mis keisri kohus, jäetagu meid ainult härradega rahule. Jumal on loonud vaba maapinna nii talurahvale kui ka mõisnikele kasutamiseks.“

Ka nurisetakse väga liiklemiskitsenduste üle, mida seadus ette näeb, ja ei usuta, et need võiksid väljendada keisri tahet. Talupojad arutlevad, et täieliku liiklemisvabaduse puhul avaneks neile võimalus minna Venemaale, võtta seal kroonumaad obroki peale ning sel kombel pääseda mõisnike võimu alt.

Süvenev võitlusmeeleolu avaldub kõigepealt opositsioonis pastori vastu. Varsti ei taheta teda üldse enam kuulata. Talle öeldakse avalikult, jätku ta rahvas rahule oma manitsustega. Kiriku võõrmünder Sila Jaan, kooliõpetaja Tolste Juhan jt. esinevad vaenulikult, lubades õpetaja nõuandeile sülitada jne. Jutuluse ajal kirikus esinevad inimesed demonstriiivselt; lobisetakse ja naerdakse, kui õpetaja jutt ei meeldi. Kui Haller tahab kord hakata kantslist uut seadust seletama, tõuseb vali nurin ning rahvas tahab kirikust lahkuda. Kohale jäädakse ainult seetõttu, et kiriku ukсед on lukustatud ja inimesed ei pääse välja.

Õhutades vastupanutahet kaaluvad teadlikumad talupojad uusi võimalusi vahekordade korraldamiseks mõisaga. Ühed peavad soovitavaks raharenti obroki näol, teised soovivad talude taalriväärtuse kindlaksmääramist ja siis sellele vastava rendi maksmist. Mõisatööle ollakse tulevikus nõus minema, kuid ainult hea tasu eest. Öeldakse, et alla kahe rubla päevas ei pea mõisnik enam ühtegi jalameest saama.

Need seisukohad osutavad asjaolule, et teadvus kapitalistlikest vahekordadest oli XIX sajandi algul talurahva hulgas küllalt ilmne, mis omakorda kinnitab kapitalismi elementide olemasolu juba tol ajal.

Ärevuse suurenedes korratakse ikka sagedamini, et kogu võitluse lõppsihiks on mõisniku võimu alt täielik vabanemine. Oma soovide tegelikuks teostamiseks arutatakse Moisekatsis saadiku saatmise võimalust keisri juurde. Teisal jällegi oodatakse mõne komisjoni loomist Liivimaa talurahva asjade lõp-

likuks korraldamiseks ja loodetakse siis sellele komisjonile oma seisukohad ja arvamused teatavaks teha²⁴.

Sellised meeleolud ei piirdu ainult Räpinaga. Räpinlaste aktiivsel õhutusel levib rahutus ka naaberkihelkondadesse. Säilinud nappide materjalide põhjal ei ole praegu võimalik üksikasjaliselt kindlaks teha käärimise levimise teid ja viise väljapoole Räpinat. Selge näib olevat, et suurt osa sel alal etendab jällegi vennaste organisatsioon. Mõningad vennastekoguduse tegelased (Tihhunga Paap) kasutavad oma sidemeid ja tutvusi naaberalade kogudustega, et seal oma seisukohti levitada. Kõige selle mõjul hakkab esinema kohalikkude erinevustega, kuid üldiseloolumult samalaadseid käärimisi Kanepis, Kambjas, Vastseliinas ja Võnnus. Eriti tihe side oli räpinlastel Kanepi ja Kambjaga.

Kõikjal on talupoegade taotluste lõppsihiks soov üksmeelselt keelduda rendilepingute sõlmimisest, kuid kohtade ülesütlemise järel ei kavatsetud järgneval kevadel sugugi lahkuda, vaid taheti „ise omale õigust võtta“ ja taludesse edasi jääda. Talupojad olid veendumusel, et üksmeelse tõrkumise puhul ei suuda neid keegi kohtadelt ära ajada.

Novembris 1822 hakatigi järgmisel kevadel vabastamisele kuuluvaid talupoegi mõisade kaupa kokku kutsuma. Siin selgus, et mõisnikud ei tahtnud talurahva soove lepingute sõlmimisel üldse arvestada, vaid nõudsid ainult omalt poolt esitatud tingimustega nõustumist. Ka ei lubanud mõisnikud talupoegi suuremas ulatuses seadusejärgselt taludest lahkuda, püüdes sellega vältida palgata tööjõu kaotsiminekut. Talupoegade kavatsused lepinguid mitte sõlmida või isegi omavoliliselt teokohustusi täitmata taludesse jääda, tekitasid mõisnikkonnas suurt ärevust. Esialgu püütakse vabastatavaid mõjustada rendilepingute sõlmimisele veenmise ja meelitustega. Kui see aga ei aita, minnakse üle surveabinõudele.

Räpina kihelkonnas pidid esimestena oma otsuse uute rendilepingute kohta andma Kaskeva, Palumõisa ja Veriora talu-

²⁴ Samast toimikust; pastor Haller Tartu kreiskohtule 15. I 1823.

pojad. Esialgu püüdsid talupojad mõisnikega läbirääkimistesse astuda, esitades oma soovid ja nõudmised koormiste vähendamise kohta. Selles ei võetud neid kuulda. Osa talupoegi loobus üldse mõisaga kauplemast. Nõustumata teoorjusega mingis ulatuses, ütlesid nad lepingute sõlmimisest resoluutselt ära. Manitsuste ja ähvarduste mõjul andis üks osa lõpuks siiski nõusoleku sõlmida lepingud ainult üheks aastaks, et hiljem toimida ühiselt järgmise vabastatava grupiga. Kaskevas loobusid esialgu 12 talupoega lepinguist, Meeksis küll ainult 3, kuid just kõige jõukamad peremehed.

Talupojad, kellelt mõisavalitsused suutsid välja pressida lepingu sõlmimise lubaduse, langesid nüüd aga teiste pilke alla. Neile öeldi, et selliselt jäävad nad igavesti mõisniku orjaks. Neile heideti ette, et nad ei toimivat teistega üksmeeles. Isegi naaberkihelkondadest Kambjast ja Kanepist saadeti Rāpinasse sõna lepinguid mitte sõlmida. Sellise agitatsiooni mõjul ilmusid mõne aja pärast Palumõisa ja Veriora mehed uuesti mõisa, nõudes tormakalt tagasi oma sõna, mille andmiseks neid eelmisel korral olevat meelitatud, ning teatasid, et nad oma kohad ikkagi üles ütlevad. Sama kavatsusega tulid ka Kaskeva ja Meeksi mehed, kelle hulgas rāpinlased olid agaralt teinud kihutustööd. Rāpina mõisa talupojad kui ümbruskonna kõige aktiivsemad ütlesid järjekorra nendeni jõudes samuti enamikus — kolm välja arvatud — oma talud üles. Sama tegid ka kirikumõisa talupojad. Isegi Rāpina mõisa kubjas oli haaratud üldisest igatsusest vabaduse järele ja loobus oma kohast, kartes muidu jääda igavesti mõisniku orjaks²⁵.

Sama, mis Võrumaal, toimub kogu kubermangus, kuigi harvemini ja väiksemas ulatuses. Igal pool on talupoegi, kes keelduvad lepinguid sõlmimast. Tartumaal on valdu, kus ainult üksikud sõlmivad rendilepingu, kuna valdav enamik oma kohad üles ütleb. Talupojad kinnitavad siingi, et nad ei taha enam teha vakuraamatu-kohast tegu ja pigemini loobuvad oma taludest, nõudes sealjuures, et neile taluhoonete väärtus tasu-

²⁵ Samast toimikust; pastor Haller Tartu kreiskohtule 18. II 1823.

taks²⁶. Viiratsi vallas Viljandimaal keelduvad samuti kõik talupojad rendilepinguid sõlmimast ning jäävad korduvatele manitsustele vaatamata oma ülesütlemise juurde. Nad on nõus tasuma riigile makse ja renti, mis vastab talude taalriväärtsusele, kuid teoorjust enam teha ei taheta²⁷.

Käärimine talurahva hulgas kutsus esile valitsusvõimude ärevuse. Talupoegade rahutused iseenesest juba tekitasid mõisnikele kartusi, massilised tõrkumised rendilepingute vastu aga ähvardasid mõisnikku veel majanduslikkude kahjudega. Eriti ebamugav oli asi kindralkuberner Pauluccile. 1819. a. seadus oli Liivimaa maapäeval vastu võetud kindralkubeneri mõjuval survele ja mõeldud muuseas ka selleks, et rahustada kääri- vat talupoegkonda. Selle asemel oli aga uue seaduse kehtestamine kutsunud esile uued rahutused. Seepärast on Paulucci sihiks talurahva käärimine kiiresti maha suruda. Samal ajal ei soovinud ta aga liikumisele väliselt suuremat kaalu anda, protsesse suureks paisutada jne. Käärimist esitatakse ametlikult kui üksikute „ässitajate“ kihutustöö tulemust, mis olevat rahvahulgad eksiteele viinud. Nende „ässitajate“ tabamise ning karistamisega hakataksegi nüüd tegelema. Kindralkuberner teeb mõisnikele ja kihelkonnakohtunikele ülesandeks talurahvast seletuste ja manitsustega rahustada. Kõigi nende pere- meestega aga, kes koha ülesütlemisega seovad kavatsust rendi- talus edasi püsida, tuleb toimida karmilt, nad taludest välja tõsta ja kohtu alla anda. Need korraldused võetakse kokku kindralkubeneri patendis 15. I 1823 ning tehakse teatavaks ka talurahvale²⁸.

Mõisnike hulgas näib sel puhul valitsevat teatav nõutus. Kuigi uue seaduse koostamisel oli püütud niipalju kui võimalik silmas pidada mõisnike soove, tõi seadus siiski oluliselt uusi põhimõtteid Liivimaa õiguslikku seisundisse. Seepärast ei või-

²⁶ Tartu SkA, a. 1822, akt nr. 159; Tammemõisa politsei sillakoh- tule 30. XI 1822.

²⁷ PrnSkA a. 1823, akt nr. 128; Puiatu kihelkonnakohtu proto- kollid 21. XII 1822 ja 12. I 1823.

²⁸ T o b i e n, m. t., lk. 410—411.

nud mõisnikkonnalgi otsekohe selge olla, milliseks kujuneb nüüd tegelikkus, kuidas ja kui suures ulatuses saab säilitada senist võimu talupoja üle. Teiselt poolt on tõenäoline, et mõisnikkond, olles 1819. a. seaduse vastu võtnud küll valitsuse tugeval survele, leidis ometi, et seadus võimaldab talle küllaltki hästi oma klassivõimu kindlustamist, ja leppis uue seadusega. Võidi karta, et teated talurahva käärimisest ajendavad keisril järjekordse kavatsuse Liivimaa talurahva seaduse muutmiseks ja võib-olla siis juba rüütelkonnale veel vähem vastu võetaval kujul. Neist kaalutlustest tingitud ebakindlusega ongi ehk seletatav mõisnikkonna mõõdukus talurahva nn. „rahustamise“ ajal, püüdes protsesse mitte liiga suureks paisutada jne.

Tegevust alustavad kohtud. Aktiivsemaid käärimisest osavõtjaid hakatakse vangistama ja karistama. Silmas pidades kindralguberneri korraldusi, ei ole otsused üldiselt väga karmid. Üksikuile saab osaks ihunuhtlus, kuna osa pääseb õigeksmõistmisega. Et aktiivsemate talupoegade hulgas oli palju ametimehi (kogukonna eestseisjaid, vöörmündreid, kohtu kaasistujaid, kooliõpetajaid), siis mõisteti neile karistuseks ametist tagandamine.

Räpinas püüab karistusaktsioonile eriti energiliselt kaasa aidata juba korduvalt mainitud pastor Haller. Ta organiseerib agentide võrgu, kelle kaudu ta hangib teateid rahva meeleoludest ja nn. „ässitajate“ tegevusest. Nende andmete põhjal koostab Haller kreiskohtule pikki aruandeid, mis saavad süüdistusmaterjaliks talupoegade vastu²⁹.

Talupoegade vastupanu otsekohe murda siiski ei suudetud ja käärimine kestis mõnda aega edasi. Kevadel asusid võimud mitmel pool tõesti inimesi taludest välja tõstma. Alles see abinõu sundis talupoegi alistuma, vihatud rendilepinguid vastu võtma ja teolisi uuesti mõisapõllule saatma, sest talust välja- aetud talupojal polnud toleaeagseis oludes peaaegu mingit või-

²⁹ TrtKrskA, a. 1823, akt nr. 160; pastor Haller kihelkonnakohtule 18. I 1823; Tartu kreiskohtu protokollid 2. II 1823 ja 27. II 1823.

malust ennast ja oma peret toita. Seekord oli talurahvas jälle oma võitluse kaotanud.

Seekordne käärimine ei kujunenud laialdaseks. See suruti maha enne, kui ta oleks suutnud paisuda tõeliseks ülestõusuks või suurejoonelisemaks üldiseks vastuhakuks. Liikumine oli piiratud ka selle poolest, et aktiivne osavõtt piirdus vaid talurentnike ja enamasti just jõukamate peremeestega. Teistes talurahva kihtides valitses ainult üldine ärevus, paisumata mingiks aktsiooniks. Käärimise konkreetne sisu — protest rendilepingute vastu — kasvas välja vahetult talurentnike nõudmistest. Liikumise antifeodaalne iseloom on siiski väljaspool kahtlust. See on võitlus teoorjuse, s. t. feodaalsete tootmissuhete püsimise vastu, on seega objektiiivselt võitlus kiirema ja progressiivsema ülemineku eest feodalismilt kapitalismile.

Kogu käärimisele on omased mitmed talurahva ülestõusudele tüüpilised jooned. Liikumine tekkis ja arenes stiihiliselt, ilma ettevalmistuseta või plaanita. Talurahva organiseerimatus oli sealjuures niivõrd ulatuslik, et lokaalsed rahutusekolled jäid üksteisest eraldatuks. Kuigi just vennastekoguduse tegelaste seas juba mõnevõrra mõisteti üksmeelse ja organiseeritud tegutsemise vajadust, jäi side rahutute alade vahel nõrgaks ja juhuslikuks või puudus täiesti. Kohalikud liikumise juhid olid nõrgad ja mannetud. Enamikus kujutasid need endist vaid pisut haritumaid (mõni koolmeister, vennastekoguduse lugija), aktiivsemaid või siis laiema silmaringiga (erusõdur) talupoegi, kes üldisest talurahva massist palju kõrgemale ei tõusnud ja kel ei jätkunud ei võimeid ega ka võimalusi liikumisele organiseerituma ilme andmiseks. Juhtide ja liitlaste puudust konstateerivad talupojad ise. Pöördumistes õigeusu preestri ja maal ringikäivate kaupmeeste poole võib näha püüet leida endale kas või moraalsetki toetust. Ja lõpuks puudub talurahval kogu selle käärimise kestel selgem kujutlus oma võitluse perspektiividest. Neil loomulikult ei olnud ega võinudki olla programmi tuleviku jaoks; nende protest oli stiihiliselt suunatud mõisniku ja orjuse vastu. Ainult

üksikuil esineb mõningal määral arusaamist kapitalistlikest suhetest, näiteks palgatööst kui eelistatavamast töövahekor-
dade korraldamise vormist. Üldisem on ebareaalsete kujutluste
ja väärarusaamade levimine, oskamatus olukorda õigesti hin-
nata ja nõrk klassiteadlikkus (lootus keisrile mõisnikevastases
võitluses). Nii jäidki protestid rendilepingute vastu piiratuiks,
kohalikeks, liitumata ühiseks, kogu maad ja talupoegkonda
haaravaks tõrkumiseks.

Kuigi liikumine kiiresti maha suruti, ei olnud see võitlus
asjatu. Talupojad olid end siiski avaldanud jõutegurina, keda
valitsev klass mingil määral pidi arvestama, kellest ei saadud
lihtsalt mööda minna. Kogu käärimine oli aidanud laostada
pärisorjuslikku feodaalset korda.

Käärimise mahasurumisega ei olnud talurahva võitlus mõi-
saga kaugeltki lõppenud, vaid see astus nüüd ainult uude järku.
Kui rahvale selgus, et otsene vastuhakkamine ei anna tulemusi,
siis püüti võitlust mõisniku vastu jätkata nende legaalsete
abinõudega, mida uus seadus oli andnud. Vahendiks, mida
talupoegkond nüüd rakendama hakkas, oli õigus kaevata
mõisniku peale. Uued, seadusega loodud kohtuasutused saavad
palju tööd. Talupojad jälgivad täpselt mõisnike toiminguid.
Nende eksimusi seaduse vastu registreeritakse kaebuste esita-
misega. Eriti palju võimalusi kaebusteks oli siis, kui eksistee-
risid alles paralleelselt 1804. ja 1819. a. seadus. Mõisnikud olid
enne seda toiminud väga meelevaldselt, olles mitmel pool talu-
rahvale peale pannud kõrgemaid koormisi, kui seda nägid ette
1804. a. vakuraamatud, olid esitanud mitmesuguseid ebaseadus-
like nõudmisi või võtnud ära talumaad, mis oli 1804. a. sea-
dusega keelatud. Niipea kui hakkasid funktsioneerima uued
kohtuasutused, ruttasid talupojad massiliselt esitama kaebusi
mõisnike ebaseaduslike sammude vastu. Kuigi ka uutes koh-
tutes juhtiv koht kuulus mõisnikele, pidid nad korduvalt tun-
nistama, et talupoegade nõudlused on seaduspärased. Ometi
leidsid mõisnikud mooduse, kuidas toimida neil juhtudel, ilma
et oleks tarvitsenud talupoegadele õigust anda. Kindralkuber-
ner Pauluccilt tuli nimelt korraldus vabastada 1819. a. sea-

duse põhjal kõik need talupojad, kelle kaebuste kohta uurimisel selgub, et neile on mõisniku poolt tehtud ülekohut 1804. a. seaduse alusel. Et aga vabastatute kohta enam ei kehtinud 1804. a. normid, siis läksid tühja ka talupoegade õigustatud nõudmised.

Võitlus mõisa ja küla vahel kestab ühel või teisel viisil kogu järgneva teoorjuse aja. Talupojad teevad korduvaid katseid mõisnikele vastu hakata, kuid need katsed annavad esialgu vähe tulemusi, seni kui nad jäävad piiratult kohalikeks. Kulmineerides aga paari kümnendi pärast suureks talurahva käärimiseks (1840-ndail aastail), kiirendavad terava klassivõitluse avaldused feodaalsete tootmissuhete varisemist Liivimaal.

Отношение крестьян южной Эстонии к крестьянскому положению 1819 года.

Л. Лооне,

кандидат исторических наук.

Резюме.

Одна из важнейших задач, стоящих перед историками Эстонской ССР, — изучение хода активной борьбы эстонского крестьянства против немецких помещиков.

Настоящий доклад освещает один из эпизодов истории этой борьбы, а именно события, имевшие место в южной Эстонии после „освобождения“ крестьян в 1819 году.

„Освобождение“ крестьян в Лифляндской губернии было произведено под давлением общего кризиса крепостной системы и под прямым влиянием предшествовавших крестьянских волнений.

Несмотря на личное освобождение крестьян и буржуазный характер реформы 1819 года, дворянство старалось при проведении закона в жизнь сохранить возможно больше старых крепостнических отношений, прежде всего барщину. Вся „свобода“ крестьян сводилась к тому, что они должны были „добровольно“ соглашаться на арендные договоры, в которых предусматривалась та же барщина. Так как власть помещика в суде и местной администрации была по-прежнему весьма велика, то крестьяне после подписания договоров оставались в полуфеодальной зависимости от помещика. Таким образом помещики всячески старались затормозить развитие капиталистических отношений в деревне.

Как только крестьянам стала известна суть дворянской политики, начались волнения, которые охватили всю эстонскую часть губернии. Объективно эти волнения были выражением борьбы за более быстрый переход от феодализма к капитализму, за „американский“ путь развития капитализма.

Весть о предстоящем освобождении проникла в деревню сравнительно рано и вызвала самые оптимистические надежды у крестьян. Ещё до объявления нового положения крестьяне начали отказываться от работы и требовали свободы.

Наиболее серьёзные события произошли в 1820 году в Вырумаа. Крестьяне из Вырумаа начали появляться в губернском городе Риге, где обращались к властям с жалобами на помещиков и выражали желание получить волю. Их отсылали домой ждать подробностей о новом положении. На многих мызах уезда Вырумаа крестьяне отказывались от работы на прежних условиях и требовали немедленного введения нового положения. Крестьянские волнения встревожили властей.

О волнениях донесли царю (Александр I), после чего было издано распоряжение, согласно которому бунтующие крестьяне подлежали быстрому и строгому усмирению.

На места посылались ордунгсрихтеры и кирхшпильрихтеры, которые должны были наказывать виновных.

Крестьяне, однако, всё ещё пытались сопротивляться. Они освобождали арестованных, собирались в большом числе и требовали свободы.

Подобные же волнения имели место в 1820 году в уезде Пярнумаа, на мызе Тыстамаа. Здесь крестьяне отказались от работы на прежних условиях, и помещичьи поля остались весной незасеянными.

Крестьянские волнения были, наконец, подавлены при помощи воинских частей. В беспокойные деревни послали солдат и поселили их у крестьян. Эта мера, как и наказания, постигшие предполагаемых зачинщиков сопротивления, заставили крестьян смириться.

Новые волнения вспыхнули в 1822 году. К этому времени крестьяне успели ознакомиться с новым положением и разочароваться в нём. Когда начали составлять новые арендные договоры, и помещики хотели принудить крестьян к принятию тяжёлых арендных условий (барщины и пр.), то крестьяне не захотели подчиниться. Они стали в большом числе отказываться от договоров, т. е. не хотели подписывать такие договоры, в которых сохранялась барщина.

Большую активность проявили в это время крестьяне прихода Ряпина. Они старались всюду распространять мнение, что если крестьяне будут дружно действовать и отка-

зваться от арендных договоров, то с ними ничего не случится, и помещики должны будут уступить.

Отказываясь от подписания договоров, крестьяне, однако, не собирались покидать свои хутора, но предполагали оставаться на месте, не выполняя условий барщины.

Волнения охватили большую часть уезда Вырумаа, но проявлялись и в других частях Лифляндской губернии. Когда помещикам не удалось увещеваниями успокоить крестьян, были пущены в ход более суровые меры. Крестьян, не желавших принимать предписанных арендных договоров и всё же предполагавших оставаться на своих хуторах, стали выселять в принудительном порядке и предавать суду, который подвергал их наказанию. Такими мерами крестьянские волнения были усмирены.

В дальнейшем борьба крестьян против помещиков приняла новый вид. Крестьяне старались использовать те легальные возможности, которые предоставляло им новое положение. Они пользовались, например, правом жаловаться на помещика и пр. Конечно, всё это не улучшало положения крестьян, и через два десятилетия, в 40-х годах XIX в., вспыхнули новые, уже более серьёзные волнения во всей губернии.

Eesti kirjandusloo periodiseerimisest.

K. Taev.

1. Periodiseerimise printsiibid.

Kirjandusloo periodiseerimise teoreetilised ja metodoloogilised küsimused on kirjandusteaduses seni jäänud väheksitletuiks. Sel alal ei ole meil teada ühtki süstematiseerivat uurimistööd ei nõukogude ega ka Lääne-Euroopa silmapaistvamailt kirjandusteadlastelt. Kirjandusajaloo periodiseerimine ei ole ainult vormiline ajaloomaterjali süstematiseerimise küsimus, vaid sügavalt sisuline ja teravalt metodoloogilis-ideoloogiline probleem, sest mineviku kirjanduslikku pärandit saab õigesti mõista selle sünniajastu majandusliku, ühiskondliku ja poliitilise elu kindlas raamistikus, käsitledes probleemi ajaloolise materialismi valgusel marksistliku dialektilise meetodi abil. Viimane asjaolu määrab ka need periodiseerimise printsiibid, milledes täieliku selguse puudumisel ajajärkude eraldamine paratamatult takerduks vastuoludesse ja halvaks kirjanduselu protsessi õiget mõistmist.

Meie napp kirjanduslooline historiograafia pakub eesti kirjandusloo periodiseerimise alal võrdlemisi kirjut pilti. Möödunud sajandi esimesed kirjandusloolised visandid järgivad oma periodiseeringuis kõige vähenõudlikumat filoloogilisele koolkonnale omast kronoloogilist printsiipi (Aug. Ahlquist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta, 1856, K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, 1898). Käesoleva sajandi algul viivad T. Sander oma „Eesti kirjanduse looga“ (1911) ja K. Kampa oma „Eesti kirjandusloo peajoontega“ (1912,

1913) seda küsimust mõnevõrra edasi. Esimene mainituist lülitab filoloogilis-kronoloogilisse periodiseerimisse oma vaatluse juhtivate autorite ümber (Stahl'i aeg, Masing'i aeg). Kampmaa, olles tutvunud kultuuriloolise koolkonnaga (eriti Brande's'e ja Koga'n'iga) liidab filoloogilis-kronoloogilise printsiibi vooluloolise printsiibiga, tuues seega esimesena meie kirjandusloo mõistmisse terminid sentimentalism, romantism ja realism, kuigi ta oma teose esimestes trükkides tarvitab kurioosliku periodiseerimise lähtekohaks autorite sotsiaalset seisundit („Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolet“ ja „Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolet“). Järgnevad köited ja kordustrukid kindlustavad aga meie kirjandusloo periodiseerimisel peamiselt voolulooliste ja ühiskondlik-poliitiliste printsiipide ühendamise. Seda suunda püüab järgida ka V. Rida la oma ülevaates „Eesti kirjanduse ajalugu koolidele“ (1922—1929), lõhkudes aga autorite pideva vaatluse ja mõistmise formalistlikust ja evolutsioonilisest koolkonnast pärineva žanrilise printsiibi rakendamisega. Üldjoontes on seni meie kirjandusloo periodiseerimisel kindlaks kujunenud vooluloolise ja ühiskondlik-poliitilise printsiibi võrdlemisi õnnelik ühendamine (Tuglas, Lühike eesti kirjanduslugu, 1935, G. Suitsu vastavad artiklid, kõik seni koolidele määratud kirjandusloo õpikud). Tuleb tunnistada, et tänini ei ole periodiseerimise alal mitte ainult meie, vaid ka kogu maailma rahvaste juhtivate kirjandusteadlaste poolt suudetud rakendada nii olulist nõuet, nagu seda igasugusele klassifikatsioonile on konstitutiivsus — ühtne periodiseerimise alus. See on ka mõistetav. Periodiseerimise eri printsiipide rakendus ja läbiseigi tarvitamine tulenevad ühest küljest erimaade kirjanduse erilistest arenemistingimustest, teiselt poolt eri ajastute mõne joone teravusest, mis hästi iseloomustab vastavat ajastut, aga ka kodanliku kirjandusteaduse kirjust metodoloogilisest arengust viimase sajandi kestel. Muinas-kreeka kirjanduses järgnesid žanrid kindlas ajaloolis-kronoloogilises järjestuses. See väga selgejooneline areng on kreeka kirjandusloos kindlustanud periodiseerimisel žanrilise printsiibi, mis ulatub tänapäeva

nõukogude kirjanduslugudesse¹. Eriti ilmekas maa-alaline side kirjanikuga on loonud regionaalse printsiibi (järvekoolkond, Jena koolkond, Heidelbergi rühm, ka meil „Väike-Maarja parnass“). See periodiseerimise printsiip, eriti N a d l e r'i poolt järjekindlalt edasiviiduna, omab tänapäevalgi eluõigust nõukogude kirjanduslugudes², kust leiame perioodid „Moskva kirjandus“, „Novgorodi kirjandus“, Pihkva, Tveri, Smolenski jne. kirjandused. Teatavad ajaloolised juhtivad isikud, kelle nimega on seotud riikliku elu tõusuajad, on meelitanud siduma kirjandusloolisi perioode nende nimedega — Augustuse ajastu, Elisabeth'i ajastu, Louis XIV ajastu. Sama dünastilist periodiseerimisprintsiipi leiame ka tänapäeva uusimais nõukogude kirjanduslugudes rakendatult vene kirjandusloo alal, nagu B l a g o i „История русской литературы XVIII века“ (1946), kus kronoloogilise periodiseeringuga seotakse iseseisev ajajärk „Pee-ter Suure ajastu“. Lääne-Euroopa rahvaste kirjanduses on produktiivseid ja häid tulemusi andnud kirjandusloo periodiseerimine ilmekate kultuurilooliste liikumiste ja epohhide järgi (renessanss, barokk, humanism, rokokoo jne.). Ühtsa printsiibi rakenduskatsed kirjandusloo periodiseerimisel on viinud kirjandusloo ülesehitamise kuni generatsioonide printsiibini (K u m m e r'i katsetused saksa kirjanduse alal), mille tulemuseks on aga periodiseeringus ajaloolise tausta ignoreerimine. Ühtsa printsiibi raske rakendatavus on tõstnud päevakorrale kirjandusloo kui motiivide ajaloo käsitluse (W i e g a n d), mis püüab vaadelda ajastuid neis esinevate stiilielementide iseloomu, žanride, esteetiliste kategooriate ühendamise teel, anda nii läbilõige kirjandusloost, killustades aga tulemusena täiesti üksiku autori loomingu terviklikkuse. Näeme, milliseid raskusi tekitab kirjandusloo periodiseerimine. Sellepärast ka NSVL Teaduste Akadeemia poolt koostatav monumentaalne „История русской литературы“ säilitab oma periodiseeringu olulises osas lihtsalt kronoloogilise printsiibi, sidudes sellega eri ajajärgud

¹ История греческой литературы, т. I., Изд. Акад. наук СССР, 1946.

² Vt. H. K. Гудзий, История древней русской литературы, 1946.

vene ühiskondliku vabadusvõitluse käigust. Seega näitavad senised kirjandusloo periodiseerimise kogemused, et konstitutiivse periodiseerimise rakendus on raske küsimus, mis on seni jäänud lahendamatuks. Sellele ebakohale on tähelepanu juhitud ka juba kodanlikus kirjandusteaduses. Nii seab M e r k e r - S t a m m l e r'i „Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte“ (III, lk. 468) kirjandusteadlaste ette selle küsimuse lahendamise. Seni on aga valdavas osas eelistatud ajastute eraldamisi ja nende nimetusi printsiibil, mis eraldab reljeefseimalt kirjandusloo järgud ja iseloomustab vastavat kirjanduslikku perioodi.

Vist on vaidlematu, et me oma kirjandusloolises periodiseeringus ja periodiseeringu printsiipide püstitamisel ei või lähtuda mõne teise rahva kirjanduse periodiseerimise jäljendamisest, vaid meie oma kirjandusliku elu arengu iseärasustest. Seda tõsiasja arvestamata on hädaoht sattuda kõige halvemasse dogmaatilisse formalismi, mis viib meie kirjanduse arenemisloo paljude erijoonte ja nähtuste surnuksvaikimisele ja võltsinguile. On ilmne lootusetus rakendada eesti kirjandusloo periodiseerimisel mujal nii edukalt kasutatud kultuuri-epohhide nimetusi (barokk, rokokoo, klassitsism jne.), mille sugemeid küll siin ja seal meiegi kirjanduses võib märkida. Ei ole ka mingit väljavaadet päevakorda tõsta dünastilist, regionaalset, generatsioonilist jms. lähtekohta, sest need eesti kirjandust ei iseloomusta. Meie kirjandusloo periodiseerimise aluseks saab esijoonel olla eesti rahva majandusliku ja poliitilise elu arenemine, millele meie kirjandusloo senine periodiseerimine ongi valdavas osas toetunud. Senini nimetatuga paralleelselt käibel olnud voolulooline lähtekoht (sentimentalism, romantism, realism jne.) nõuab aga edaspidi teaduslikumat ja pretsiissemat käsitlust. Nõukogude kirjandusteadus on üle kasvanud nende märksõnade kitsast mõistest kodanlikus kirjandusteaduses. Nendega ei märgi me enam lühikesi ajajärke möödunud sajandi kirjandusest, vaid realism ja romantika on tänapäeval mõistetavad kui polaarsed loominguprintsiibid, loominguulised meetodid ja neist võime kõnelda kõikide

aegade ja rahvaste kirjanduses. See muidugi ei ütle, et nende mõistetega poleks võimalik üldse tähistada ajastut, kuid niisugusel juhul peab olema see mõiste konkretiseeritud, lähemalt määratud. Seega kõneleme konkretiseeritult renessansiajastu realismist, XVIII sajandi kodanlikust realismist, kriitilisest realismist, sotsialistlikust realismist. Nagu hiljem näeme, ei pääse me mööda seesuguse konkretiseeritud loomingulise meetodi nimetuse tarvitamisest oma kirjandusloo periodiseerimisel. Mainitud terminid on sekundaarse väärtusega edukalt rakendatavad ka kogu kirjandusloo perioodide iseloomustamisel.

2. Perioodide ajapiirid.

Nagu võib järeldada periodiseerimisprintsipi vaatlusest, on igasugune kirjandusloo periodiseerimine teataval määral meelevaldne. Kirjanduslikud voolud ja liikumised kui spetsiifilist laadi pealeehitised ei alga ega lõpe ühel ja samal hetkel poliitiliste pöörd-sündmustega. Uued liikumised hakkavad idanema vana rüpes ühes kogu majandusliku ja ühiskondliku protsessiga, surres epigoonsusse uute, tugevamate ideoloogiate pealetungil. Sageli nad jätkuvad aga veel kaua uutes muutunud olukordades, palju aastaid pärast ühiskondlik-poliitilisi pöörded. Samuti juba enne ühiskondlik-poliitilisi pöördpunkte kuulutavad paljud kirjanikest pioneeridena ette uue ajastu sündi. Kirjandusliku protsessi õigeaks mõistmiseks ei saa neid tõsiasju unustada ka periodiseerimisel. Pika loomingulise ajaga kirjanikud (Jannsen, Kreutzwald, Sööt, Tolstoi, Turgenjev, Goethe jt.) ulatuvad oma loomingulises töös üle mitmete ühiskondlike liikumiste ja poliitiliste pöördpunktide, kusjuures periodiseerimisel valitseb hädaoht nende loomingulise tee tükeldamiseks. Nende asetamisel kindlasse perioodi on raskusi. Paratamatult tuleb neid kirjanikke käsitleda ajas, mil nad andsid oma loomingu parima ja iseloomulikuma osa. Lisaks sellele on ju kirjandus eriline ideoloogia vorm, tegelikkuse peegeldus, aga ta teeb seda oma spetsiifiliste kujundusvahenditega. Sellest järgneb, et kirjandusloo periodi-

seerimine ei saa tunnipealse täpsusega jälgida kõiki poliitilise ja majandusajaloo periodiseerimise hetki, kuigi ta oma periodiseerimise printsiibiks on võtnud seose viimastega. Kujuka näite sellest leiame Lenini tööst „К вопросу о диалектике“³, kus ta esitab näite filosoofia ajaloo ringidest periodiseerimise alusena. Ta näitab, et oleks väärt tema poolt esitatud ringe samastada kronoloogiliselt täpselt piiritletud ühiskondlike ajastute arenguga, sest filosoofia ajalugu haarab spetsiifiliste teadmiste ringi. Ajastute eraldamist tuleb võimalikult seostada oluliste ühiskondlike või poliitiliste pöördepunktidega seevõrra, kui see ei kahjusta kirjanduse arenemisteede õiget mõistmist. Seega alljärgnevas katses, luua eesti kirjandusloo periodiseeringut, tuleb silmas pidada järgmist:

1. Jaotada eesti kirjandusloo arenemistee ajajärkudesse ja perioodidesse võimalikult ühiskondlik-poliitilisel printsiibil, orienteerudes aastaarvude fikseerimisel nende liikumiste esileküündivaile sündmustele ja pöördepunktidele.
2. Leida igale perioodile ja ajajärgule vastav iseloomustav nimetus.
3. Kaaluda kirjanike paigutust õigesse perioodi, mis ühest küljest annaks õige pildi ajastust endast, teiselt poolt aga soodustaks ka kirjaniku loomingut õiget mõistmist.

3. Eesti kirjanduse aja raamides.

Juba põgus pilk eesti kirjanduse üldisele arenemiskäigule eraldab selles kaks ilmekamat ja ulatuslikumat perioodi, mille vahetubaks on XVIII sajandi viimane veerand. Iseloomustavaks jooneks esimesele osale on täielik vaimuliku kirjanduse domineerimine, taotlused välja jõuda Piibli tõlkeni. Tegelikult ongi meile kogu selleaegne trükisõna tähtsam lingvistiliselt kui kirjanduslooliselt. Ometi ei saa selle ajastu vaatlust jätta käsitlemata ka kirjandusloolisest aspektist; oleme sunnitud laiendama tänapäevalgi kirjanduse mõiste piire. Sellest seisukohast on seni nimetatud kõnesolevat ajastut „vai-

³ В. И. Ленин, Философское тетради, 1947, lk. 327—330.

muliku kirjanduse valitsuse ajaks“ (Kampmaa), „kirikukirjanduse ajastuks“ (Ridala). Seda nimetust on kasutatud ka senistes õpperaamatuis. Ainult Tuglas oma „Lühikeses eesti kirjandusloos“ haarab kogu ajastu nimetusega „Kirjanduse alged“. Ajastut ennast on detailiseeritud. Kampmaa eraldab siin ajajärgud lingvistilisel printsiibil („Segase saksa-eesti kirikukeele aeg“ ja „Eesti parandatud kirikukeele aeg“), Suits teostab jaotuse poliitiliste ja kirikulooliste märksõnade abil („Reformatsiooni ja vatureformatsiooni aeg“ ja „Rootsi suurajastu“), Ridala tarvitab märksõnadena juhtivaid autoreid („Stahli aeg“ ja „Hornungi aeg“), mis sisuliselt on samuti lingvistiline lähtekoht. Üldjoontes selle ajastu eraldamine üksikuiks ajajärgudeks on lahendatud otstarbekalt. Selle ajastu kirjandus võrsus kirikuteenistuslikust pinnasest. Kristlus oli feodaalse keskaja valitsev ideoloogia, mis jäi pidevalt kehtima, vaatamata poliitilistele võimuvahetustele, milledest üks vähemal, teine suuremal määral soodustasid eestikeelset trükisõna. Siiski on meie kirjanduse arenemiskäigu õigeaks mõistmiseks tarvis sellel ühtsalt areneva feodaalse keskaja kirjanduse perioodil eraldada mõningaid ajajärke.

Esimesed eestikeelsed mälestusmärgid on ühenduses orduaegse katolitsismiga, mis kehtis reformatsioonini a. 1524 (Läti Henriku kroonika, *Liber Census Daniae*, mõningad dominiiklaste jutlused, Lelow'i käsikiri). Seega kujuneks esimeseks ajajärguks katolitsismiaeg ja esimesed eestikeelsed mälestised. Reformatsiooni esimeseks saavutuseks oli esimene eestikeelne raamat — W a n r a d t - K o e l l i katekismus (1535). Orduriigi lõpp (1561) oli ühenduses eestlaste maa-ala jagunemisega, Lõuna-Eesti allutamisega Poolale, mille tulemuseks oli rekatoliseerimine jesuiitide agaral tegevusel. Trükisõna arenemise seisukohalt ei andnud see midagi märkimisväärset peale senileitud „*Agenda Parva*“ (1622), kuigi bibliograafilised allikad loendavad ka teisi trükiseid (Busaeus, Veltherus, „*Institutiones oestonicae catholicae*“). Reformatsiooni liinis on vaid märkida G. M ü l l e r'i jutlused (1600—1606). Nii võiksime selle ajajärgu — r e f o r m a t s i -

ooni ja vastureformatsiooni aja lõpetada väljapaistva poliitilise sündmusega — Altmark'i rahuga a. 1629, mille järgi meie maa läks tervikuna Rootsi valdusse. Siitpeale algab edukam ajajärk eesti trükisõna arenemises. Seda iseloomustavad Rootsi suuruse ja absolutismi stabiliseerumine Baltimail; kuningavõimu ja kohaliku aadli vastastikune võitlus; kuningavõimu ja luteri kiriku ühishuvid ja sellele järgneva rahvakeelse kirjanduse soetamise taotlused, kirikliku rahvahariduse edendamine, rahvakooli loomispüüded, gümnaasiumide ja Tartu Ülikooli asutamine (1632) ning kohapealsete trükikodade rajamine. Ajastu ja olude maailmavaatelisi kajastusi pakuvad mõningad kroonikad ja reisikirjad (Olearius, Hjærne, Kelch). Ajastut iseloomustab terav võitlus eesti kirjakeele loomise alal kirikukirjanduse pinnal, mis annab jume kogu ajastule. Siia langeb esimeste eesti keele grammatikate ilmumine (Stahl 1637, Gutsleff 1648, Göseken 1660, Hornung 1693). Siitpeale algab maaharitlaste kujunemine köstrite ja koolmeistrite näol. Siia kuuluvad ka Lääne-Euroopa baroki sugemed esimeste nõudlikumate värsipoetika rakenduskatsetena eesti keeles — juhuluuletustena (Gilläus, Göseken, Broockmann), aga ka esimese eestlastest värsimeistri — Käsu Hansu nutulaul (1708). Sellega jõuab vaimulik kirjandus Rootsi aja lõpul (1721, tegelikult 1710) oma kõrgpunkti (Forselius, Andreas ja Adrian Virginus, Hornung). Kuigi Piibel ilmus a. 1739, on see vaid üksikuks lõppakordiks, samuti kui üha suurenev trükiste arv kordustrükkide näol ei ole enam oluline. Ainult keelevõitluste seisukohalt eraldada Rootsi aega kaheks (Stahl ja Hornung), nagu see seni meie kirjandusloos on kehtinud, ei ole küllaldaselt põhjendatud ja me võime kolmanda ajajärguna vaadelda Rootsi ajastu protestantlikku kirikukirjandust (1629—1721). Küll aga on vajalik selles ajajärgus eraldada eri peatükiks võrsuma hakkav ilmlik kirjandus.

Nii algaks järgmine ajajärk meie maa minekuga Vene tsaaririigi valdusse. Seda ajastut iseloomustab feodaalmajan-

duse kontaktivõtmine maailmaturuga, mis viis feodalismi raamidest talurahva kurnamise äärmiste vormideni, feodaalse kurnamissüsteemi oma ülimalle astmele (Roseni deklaratsioon 1739) ja sajandi lõpuks selle laostumisele kapitalistlike elementide üha kiireneva arenemisega mõisamajanduses. Selle surutud olukorraga on tihedalt seotud ühes vastuhakkudega ka lohutuse otsimine vennastekogudustest ja sel pinnal võrsuv uus kirjandusliik — herrnhuutlik kirjandus, mis iseloomustab pikka ajavahemikku (J. Chr. Q u a n d t, I g n a t i u s, M a n g o H a n s; Hanso ja Mardi jut, 1739; Viis head jutto, ühhe õppetaja ja usklikko Tallopoia vahhel, 1740). Sajandi viimasel veerandil märgime juba nõrku valgustussajandi deistlik-ratsionalistlike ideede (H u p e l i ja S c h l e g e l i kirjutised) ja tundelise voolu virvendusi (Tomas ja Liso, 1799, Minno rõmooli Rosi, 1784), mis on juba uue perioodi kuulutajad. Seega võiksime eesti kirjanduse esimese perioodi lõpetada ajajärguga herrnhuutlik kirjandus (1721—1789). Ühenduses feodaalse keskaja lõpuga algab pikk feodaalse korra kriisi ajastu, mis meil laheneb kapitalismi lõpliku kujunemisega ärkamisajal. Nii osutub otstarbekohaseks eesti kirjanduse teise perioodina vaadelda aega alates a-st 1789 kuni ärkamisajani. Ometi ei ole kirjanduse erinähtuste seisukohalt see ajastu ühtne, mistõttu kirjanduslike nähtuste paremaks mõistmiseks ka selles perioodis tuleb eraldada mõningaid ajajärke.

XVIII sajandi lõppveerandis jõuavad meie kirjandusse üha tugevnevad Lääne-Euroopa valgustussajandi (kuigi nõrgalt ratsionalistlik-deistlikult tunnetatud) ideed, mis loovad meie mahajäänud feodaaloludes omapärase valgustatud pastorite ilmlikku iseloomu kandva kirjanduse. Eriti Prantsuse kodanliku revolutsiooni perioodil toimub tormikas feodalismivastaste meeolude sissevõetud sompunud Balti oludesse. Juba 1764. a. ilmub Eisen v. S c h w a r z e n b e r g'i terav kriitika pärisorjuse vastu („Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist“). A. 1786 lisandub sellele H. J. J a n n a u

„Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland“. Locke'i, Voltaire'i ja Rousseau õpilaselt G. Merkel'ilt ilmub 1796. a. „Die Letten vorzüglich in Lief-land am Ende des philosophischen Jahrhunderts“, a-il 1798—1799 — „Die Vorzeit Lieflands“, a. 1802 — „Wannem Ymanta, eine lettische Sage“. Sajandite vahetusse langeb J. Chr. Petri toodang. 1802. a. avatakse Tartu Ülikool, kus valitseb rektor Parrot'iga eesotsas tugev valgustussajandi liberaalne vaim. Nimetatud feodalismivastaste ideoloogide teoreetiliste traktaatidega käsikäes jätkub feodalismi purunemine esialgu küll vähelubavate, agraarreformide taotlevate korraldustega ja seadustega (1789, 1802, 1804, 1805, 1809), mis olid mõnes osas talurahva olukorda soodustavad, kuigi tingitud ülakihi huvidest, sageli olukorda raskendavad; kuid need olid märgatavad mõrad laostuvas feodalismis. Võrreldes kõige eelnevaga on need aastad eesti kirjanduse üllatavaks elavnemise ajaks. Sellesse ajastusse langeb oma laadilt Arveliuuse ja Willmanni, Luce, Frey, Winkleri, Holtzi, Oldekopi jt. tegevus ja looming; alustab ilmumist Rosenplänter'i „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ (1813), Oldekop ja Roth katsetavad esimese eestikeelse ajalehe väljaandmisega (1806), millise katse teostab edukamalt O. W. Masing oma „Marahva Näddala-Lehega“ (1821—1825), Rosenplänter'i ettevõttel tekivad Pärnus esimesed eesti teatri alged, Frey sulest ilmub esimene eesti poetika ja eestikeelne lugemik keskkoolidele, tema ja Luce algatusel asub tööle „Ehstnische litterarische Gesellschaft“ (1817). Masing taotleb eesti teadusliku ja essee stiili loomiskatseid („Originalblätter für Deutsche“). Sel ajastul avaldavad oma loomingu parima jutumeister Holtz ja lõpuks ka meie esimene tõeline luuletaja Kr. J. Peterson. Tartu üliõpilaste hulgas liikusid 1816. ja 1826. aastate vahemikus rahvaluule harrastajad Knüpfner, Neus (1814—1817), aga ka Faehlmann (1818—1827) ja eesti tänapäeva ortograafia põhjendaja Ahrens (1820—1823) ning pärastine akadeemik Wiedemann (1824—1826). On tõsi,

et see vaimselt virgas ajastu eestlastest haritlaste kasina arvu tõttu jäi rohkem muulaste kanda ja selle loomingulised ideed ilukirjanduses moonduvad meie olustikus sageli reaktsioonilisteks. Siiski jääb see ajastuks, mil pandi alus eesti kirjandusele, rahvaluule harrastusele, etnograafiale ja keeleuurimisele. Tehtud tööle rajaneb hiljem „Kalevipoja“ sünd ja siit alguse saanud harrastustest toitunud hiljem ärkamisaja kirjanikud (muinsusromantika). See vilgas tegevus katkeb järsku 20-ndail aastail. On vajalik seda aega märkida eesti kirjandusloos eri ajajärguna. Neid aastaid on meie senises kirjandusloos märgitud perioodidena ja nimetatud mitmeti, nagu „Eesti kirjandus peaasjalikult pastorite hoolitsusel“, hilisemais trükkides „Sentimentaalse kirjanduse vaimuäratav suund“ (Kampmaa), „Valgustusajajärk“ (Ridala), „Estofiilide aeg“ (Tuglas ja Suits). Tõsi küll, jälgides kogu tolleaegset ideede ja taotluste ringi, leiame siit hulgaliselt valgustussajandi ideede elemente, ratsionalismi ja sentimentalismi kajastusi. On tegemist suure arvu muulastega, kes rakendusid eesti kirjanduse ja keele, rahvaluule ja etnograafia harrastamisele, — seega estofiilsusega. Siduda ajajärku ühega nimetatud märksõnadest oleks ühekülgne. Lähtudes eespool püstitatud konstitutiivsuse nõudest ja konstateerides, et see oli feodaalse pärisorjuse laostumise aeg, mis sanktsioneeriti 1816. ja 1819. aasta seadustega, oleks mõeldav ajajärku tähistada nimetusega pärisorjuse kaotamise aegne kirjandus. Kuigi 1819. aasta märgib meie ajaloos kindlat tähistulpa, oleks ajajärgu lõpu sidumine selle aastaga kirjanduse seisukohast meelevaldne, sest see eraldaks ajajärgu orgaanilise lõpposa. Otstarbekam oleks eraldamishetk ühendada teise küllaltki olulise sündmusega — Nikolai I ajastu algusega 1825, millel, nagu teame, niihästi Venes kui ka Baltikumi oludes on reaktsiooni ajastu algust märkiv põhjendus.

Teatavasti ei toonud 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadused stabiilsust majanduslikku ellu. Järgnevad aastakümned kujunevad pidevaiks kriisiaastaiks. Talumaade mõisastamised, viljaikaldused, talurahva käärimised, sotsiaalseist tegureist

võrsuv usuvahetusliikumine — kõik see iseloomustab järgnevaid aastaid. Venes valitses Nikolai I raudne reaktsioon. Tartu Ülikooli vabameelne õhkkond, mida toetas varem kuraator Klinger ja millel oli mitmeti viljastav mõju eelnevale ajastule, lämmatati reaktsionääride Lieven'i ja Craffström'i poolt. Alates a. 1825 tekib ka eesti kirjanduse loomingu alal järsk ja pikaajaline vaheaeg. Esimesed elavnemise tunnused ilmnevad alles 1830-ndate aastate algul, ja siingi on nimetada vaid kaks-kolm nime — Peter Manteuffel („Aiavite peergo valgussel“ 1838; „Villem Navi ellopävad“ 1839), Suve Jaan („Venne südda ja Venne hing“ 1841, „Luige Laus“ 1843) ja Freundlich. Domineerivaiks jäävad aga härdasisulised nn. rahvaraamatud, mida siit peale hakkab ilmuma lugematu trükkides. Lühikese ajaga ilmuvad „Jenoveva“, „Kriseldis“, „Markkrahv Valter“, „Irlanda“, „Apollonius“, „Kannatlik Helena“, „Rosa“. 40-ndail aastail aga ilmuvad siiski juba Faehlmanni ja Kreutzwaldi esimesed kirjanduslikud katsetused ja algab töö „Kalevipoja“ koostamiseks 1838. a. loodud Õpetatud Eesti Seltsi ringides. 50-ndail aastail viiakse lõpule agraarreformid (talurahvaseadused a-il 1849 ja 1856).

Sellega oleme jõudnud eesti rahvusliku ärkamisaja künnisele. Nende kahe perioodi vahejoone märkimiseks on seni meie kirjandusloo periodiseerimisel tavaliselt kasutatud aastat 1860. Tundub aga, et see on ärkamisaja alguseks kirjandusloo seisukohalt hilinev, sest siis olid juba ilmunud mitmed uue ajastu tähised, nagu „Perno Postimees“ (1857), „Kalevipoeg“ (1857—1861). Sellest seisukohast lähtudes oleks mõeldav feodaalse korra kriisi ajastu lõpp siduda 1855. aastaga, s. o. Aleksander II valitsuse algusega, ühtlasi reaktsiooni leebumisega, millega oleks loodud ka siin nagu ajajärgu algusegagi (1825) kontakt Vene ajalooliste sündmustega. Senistes kirjanduslugudes on eespoolkäsitletud ajajärku iseloomustatud mitmekesiste nimetustega, nagu „eelärkamisaeg“ (Tuglas, Suits), arvestades rahvaraamatuid ja nende peamisi tõlkijaid, „Ilukirjandus peasjaiikult köstrite ja koolmeistrite hoolet“

(1912) ja „Sentimentaalse kirjanduse tundeid hellitav tendents“ (1938) (Kampmaa), „Rahvaraamatute ajastu“ (Ridala). Toetudes periodiseerimise konstitutiivsuse nõudele oleks sobiv seda ajajärku nimetada „Teoorjuse-aegne kirjandus“.

Meie senised kirjandusloo periodiseerimise traditsioonid on ärkamisajana märkinud aastad 1860—1885, lisades sellele kümme aastat nn. venestusaega juurde. Kuivõrd on põhjendatud seda kümnet aastat eraldada, sellele on tähelepanu juhitud varemgi⁵. Ärkamisaeg oli teatavasti eesti rahva rahvuseks kujunemise aeg ühenduses kapitalismi arenemisega. Kapitalistliku ühiskonna oluliseks klassistruktuuriks on kindlate klassivahekordadega ühiskond. Teame, et 80-ndate aastate alguseks olid küll juba kindlaks kujunenud kapitalistlikud suhted, kuid uue ühiskonna klasside ideoloogiline diferentseerumis- ja selgumisprotsess toimus eriti intensiivselt veel järgnevate aastakümnete kestel. Tegelikult tähistasid nn. venestusaja rahvajuhtide tülid neid lõhesid ja seda kriisi, mida elas üle senine talurahva juhtiv osa rahvuslikus liikumises, kes pidi oma osa nüüd jagama juba teiste kapitalistlikku süsteemi iseloomustavate ühiskonnaklassidega — kesk- ja väikekodanlusega ning hiljem proletariaadiga. Kahtlemata olid venestamispüüded tol ajal uueks ja rahvuse kujunemises mitmeti poliitilist elu mõjustavaks teguriks. Rahvuse kujunemisprotsessi aga ei suutnud see siiski määrata. Venestamine oli ainult uueks momendiks meie rahvuse väljakujunemise (ärkamisaja) lõppfaasis. Seega ei ole põhjust meie ühiskonna arenemise põhilises liikumises seda eraldada mingiks eri ajajärguks ka kirjandusloo seisukohast.

Pärast senist traditsiooniliseks kujunenud ärkamisaja lõppaastat (1885) on silmapaistvamaiks teosteks Järve, Hermannii, Bornhöhe, Saali ja Kitzbergi ajaloolised jutustused. Selle žanri (mineviku ainete) proosas ja

---

⁵ N. Andresen, Eesti kirjanduse ajaloo tähtis periood („Eesti Bolševik“ 1946, nr. 23).

ballaadis esiletõus ei loo mingit uut ajastut, sest samast muinsusromantikast on ju läbi põimitud kogu ärkamisaja lüürika. Laienemine uuele žanrile ei põhjusta uut ajastut. Lüürikas Jakob Liiv, J. Tamm, J. Bergmann, draama alal P. Jakobson — see on orgaaniline jätk, ärkamisaja kirjanduse kaanonite kordamine suurema või vähema meisterlikkusega. Kui siia juurde lisada tohutu epiگونide armee, kes kordas ja jäljendas ärkamisaja luulekaanoneid, siis näeme, et see oli pidev ja ühtne ning täiesti seadusepärane ärkamisaja kirjanduse jätkumine, mis 90-ndaiks aastaks oli jõudnud oma arenemistee lõppfaasi ühes eesti rahvuse lõpliku väljakujunemisega. Loomulikult on kirjanduse ajaloolises käsitluses vajalik ärkamisaja viimast osa näha ühenduses venestusreformidega ja selle mõjuga.

Ärkamisaja kirjandustraditsioonid muidugi jätkusid häabuvas suunas ja paralleelselt hakkas arenema kriitiline realism. Tekib küsimus piiritulba püstitamisest. Ärkamisaja kirjanduslaadi teoreetiline põhjendus antakse Jõgeveri kriitikaga „Oma Maas“ 1888. a. ja uue suuna teoreetilisi aluseid püüab 1891. a. fikseerida Grenzstein „Olevikus“. 1893. a. lõpetab tsaristlik tsensuuritõke eesti ajalooliste jutustuste kirjastamise. Teatavate kompromissteostena ilmuvad samadel aastatel Juhan Liivi „Kümme lugu“ (1893), „Vari“ (1894), E. Vilde seiklusjutud „Kännud ja käbid“ (1892), „Linda aktsiad“ (1894) ja „Karikas kihvti“ (1893). Igal juhul ei ole põhjendatud neid teoseid (eriti Liivi omi) enam vaadelda ärkamisaja perioodi kuuluvaina ja kui lisaks arvestada realismi teoreetilisi põhjendusi, siis tuleks ärkamisaja kui kirjandusliku perioodi lõpuna märkida aastat 1893.

Kahe realismi ajastule eelneva perioodi — rahvusliku ärkamisaja ja feodaalse korra kriisi ajastu puhul tuleb kirjanike kuuluvuse seisukohalt peatuda Kreutzwaldi juures. Senised kirjandusloolised käsitlused on asetanud Kreutzwaldi rahvusliku ärkamisaja eelsesse perioodi. Kreutzwald andis enne ärkamisaega meie kirjandusele: „Wina-Katk“ (1840), „Reinuwadder Rebbane“ (1850), „Sipelgas“ I (1843), „Ma-

ilm ja mõnda mis seal sees leida on“ (1848), „Ma- ja Merepildid“ (1850), „Paar sammukest“ (1853). Ärkamisaega langevad: „Kalevipoeg“ (1857—1861 ja 1862), „Kilplased“ (1857), „Sipelgas“ II (1861), „Esti-rahva Ennemuistsed jutud“ (1860, 1864 ja 1865), „Wiru lauliku laulud“ (1865), „Rahunurme lilled“ (1871 ja 1875), „Tuletorn“ (1871), „Vanne ja õnnistus“ (1875), „Lembitu“ (posthuumselt 1885). Nagu näeme, on kõik see, mille tõttu peame Kreutzwaldi meie suureks kirjanikuks, ilmunud ärkamisajal. Ärkamisaega ei ole saadud seni kujutada Kreutzwaldita. Ta oli selle ajastu keskne ja juhtiv isiksus, selle ajastu suurim autoriteet. Siia kuulub ka tema autoriteetne sõna — kirjavahetus Koidulaga (1867—73). Ei ole midagi loomulikumat, kui edaspidi Kreutzwaldi käsitleda ärkamisajas. Seda toetavad kas või ainult ta „Kalevipoja“ ilmumine ja selle suur mõju, „Ennemuistsed jutud“ ja „Viru lauliku laulud“. Autorit tuleb käsitleda ajastus, kus ta andis olulisema osa oma loomingust ja ühiskondlikust tegevusest. Samadel põhjustel lükati ammu ümber Kampmaa kontseptsioon, vaadelda Jannsenit enne ärkamisaega.

Eesti kirjandusloo edasise periodiseerimise küsimuses on olnud seni ühtsaks ja vaidlematuks kontseptsiooniks lugeda realismi lõpuks aasta 1905, kustpeale algab uusromantiline (Noor-Eesti) ajastu. Lähemal vaatlusel ilmneb, et see seisukoht ei tohiks olla paikapidad. Võitlus selle küsimuse otsustamise ümber on olnud sõjakas ja äge realismi pooldajate ja uusromantikute vahel, niihästi ajastus endas kui ka hiljem. See võitlus on minevikus, ja meie hindame seda nüüd juba ideoloogiate võitlusena. Tänapäeval asetame kaalule tegeliku loomingu enda ja hindame loomingu tulesi meie sotsialistliku ühiskonna maailmavaateliste tõekspidamiste seisukohast. Vaadeldagem nii ühe kui teise kirjandusliku meetodi pärandit. Tänaseni on meie kirjandusse jäänud püsivate väärtustena peale 1905. aastat kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini järgnevad teosed: *Uusromantika* (Noor-Eesti) andis Noor-Eesti albumid (1905—1915), mis sisaldavad ka palju teistes trükistes ilmunut; Gustav Sui-

sult — „Elu tuli“ (1905), „Tuulemaa“ (1913); Ridalalt — „Villem Grünthali laulud“ (1908) ja „Kauged rannad“ (1914); Tuglaselt — „Liivakell“ (1913), „Õhtu taevask“ (1913), „Felix Ormusson“ (1915), „Saatus“ (1917). Lisame siia juurde veel meie järjekindlama uusromantiku E. Enno „Hallid laulud“ (1910) ja ta perioodikas ilmunud loomingu. Samal ajal andis realistlik meetod teosed: Vildelt — „Prohvet Maltsvet“ lõplikul kujul (1908), „Lunastus“ (1909), „Tabamata ime“ (1912), „Jutustused“ (1913), „Pisuhänd“ (1913), „Mäeküla piimamees“ (1916); Kitzbergilt — „Tuulte pöörises“ (1906), „Libahunt“ (1912), „Kauka Jumal“ (1915), „Laurits“ ja „Enne kukke ja koitu“ (valmisid samal ajal, trükiti 1919); O. Lutsult — „Kevade“ I (1912), „Kevade“ II (1913), „Paunvere“ (1913), „Kapsapea“ (1913); Metsanurgalt — „Isamaa õilmed“ (1908), „Vahesaare Villem“ (1908), „Orjad“ (1912), „Toho-oja Anton“ (1916), „Ennäe inimest“ (1918). Lisame siia juurde veel vähemate realistide Rutoffi „Vastu vett“ (1905), „Kahepaiksed“ (1911), „Kivi“ (1914), Mändmetsa „Isa talus“ (1913), „Mari“ (1914), „Küla“ (1915), „Hingekarjane Romer“ (1917), „Maapäev“ (1918). Arvestagem veel seda, et ka Tuglas algab neil aastail realistina („Hingemaa“ 1906). Jätame praegu mõlemapoolselt välja Tammsaare kui mõnevõrra vaieldava nähtuse oma meetodilt. On siiski ilmne, et realistlik meetod jätkas oma arenemist täiel rindel pärast 1905. aastat, moodustades pideva arengujoone kuni Oktoobrirevolutsioonini. Teiseks on realistide looming oma ideoloogilis-filosoofilistest lähtekohtadest väärtustatud, kuna uusromantikute kunstifilosoofilised alused (estetism, nietzscheaanlus, sümbolika, individualism, formalism, aristokratism), mis nende loomingut iseloomustavad, on ka nõukogude maailmavaatelistele alustele võõrad. Vahemärkusena olgu öeldud, et nagu meie ärkamisaja romantika noore külakodanluse kirjandusena oli progressiivne, samuti ka paljud kirjanikud meie noore linnakodanluse meeolude kajastajaina kandsid vägagi progressiivseid jooni ja eriti kunstilise meisterlikkuse taseme tõstmisel,

millest sai viljastavaid väärtusi ka realistlik meetod (Vilde, Luts). Hoolimata sellest, et realistlik kirjandus pärast 1905. a. kaotas oma ühiskondliku kriitika teravuse, tuleb realismi ajastut vaadelda kuni Oktoobrirevolutsioonini. Selle kõrvalharuna aga tuleb vaadata meie kirjanduses Lääne-Euroopa ja Vene dekadentlike koolkondade mõju, mis avaldub Noor-Eesti ümber koondunud kirjanike loomingus. Realistliku meetodi viljelemine jätkub küll ka kodanliku Eesti vabariigiaegses kirjanduses, kuid poliitilise ja ühiskondliku elu hoopis uus ilme ja paljud eritegurid nõuavad selle eraldamist omaette perioodiks, mille algust märgivad Lääne-Euroopa sõjajärgsete kirjanduslike moevoolude tugevad mõjud (ekspressionism, Clarté). Üsikkirjanike paigutamisel eespoolnimetatud perioodidesse tuleb lähtuda juba nimetatud põhimõttest, et kirjanikku vaadelda perioodis, mil ta andis väärtuslikuma ja kandvama osa oma loomingust. Ses küsimuses ei tohiks olla revolutsioonieelse ja kodanliku Eesti aegse kirjanduse suhtes erilisi raskusi. Kodanliku Eesti aegse kirjanduselu õigeks mõistmiseks on tarvis fikseerida selle perioodi mõningaid ajajärke. Ses osas ühtib kirjanduslik elu ilmekalt selle ajastu ühiskondlik-poliitiliste võitluste käiguga, mida seltsimees Karotamm on märkinud EK(b)Partei võitlusetappidena (vt. N. Karotamme eessõna Viktor Kingissepa raamatule „Kellele iseseisvus, kellele ike“).

Esimese ajajärgu moodustavad aastad 1920—1924, mil kodanlik võim ei olnud veel stabiliseerunud ja kus eesti tööliklass bolševike juhtimisel avaldas tugevat mõju ideoloogilisse ellu ja kirjandusse. Järgmiseks ajajärguks, 1924—1934, on kodanluse stabiliseerumise aeg, kus reaktsiooni üha süvenedes ka kirjanikkonnas toimub kaugenemine revolutsioonilisest ainekust. Aastad 1934—1940 on kodanluse avaliku diktatuuri ajaks, mis tõi kirjanike hulka mõnevõrra diferentseerumise sugemeid; muutusid teravamaks võitlused ideoloogiliste küsimuste alal, kuigi kodanliku demokraatia taotluste foonil. Uue ja viimase kirjanduse perioodina tuleks vaatlusse eesti

nõukogude kirjandus alates 1940. a., selle kirjanduse kujunemise käik ja edukas arenemine sotsialistliku realismi suunas.

Nõnda saaksime alljärgneva eesti kirjandusperiodiseeringu.

I periood: Feodaalne keskaeg — XIII sajandist aastani 1789.

1. Katolitsismiaeg ja kirjanduse alged XIII saj. —1524.
2. Reformatsiooni ja vastureformatsiooni aeg 1524—1629.
3. Protestantlik kirjandus (Rootsi aeg) 1629 —1721.
4. Herrnhuutlik kirjandus 1721—1789.

II periood: Feodaalse korra kriisi ajastu — 1789—1855.

1. Pärissorjuse kaotamise aegne kirjandus 1789 —1825.
2. Teoorjuse-aegne kirjandus 1825—1855.

III periood: Rahvuslik ärkamisaeg 1855—1893.

IV periood: Kriitiline realism 1893—1920.

Eripeatükk: Uusromantism (Noor-Eesti ja Siuru liikumised).

V periood: Eesti kodanliku vabariigiaegne kirjandus 1920—1940.

VI periood: Eesti nõukogude kirjandus (alates a. 1940).

Esitatud katse, luua eesti kirjandusloo periodiseering ja märkida selle põhilisemad ajajärgud, ei pretendeeri küsimuse lõplikule lahendamisele, vaid seda tuleb käsitada selle olulise küsimuse päevakorda võtmisena ning probleemistiku püstitamisena. Kirjandust kui pealeehitist ei saa käsitleda lahus majanduse ja poliitika ajaloost. Viimase osas on meil seni samuti puudunud lõplikud seisukohad periodiseeringu alal. On ilmne, et lõplik kirjandusloo periodiseeringu fikseerimine võib toimuda ainult seoses viimasega.

О периодизации эстонской литературы.

К. Таэв.

Резюме.

Теоретические и методологические вопросы периодизации истории литературы до сих пор рассматривались мало, как в советском, так и в зарубежном литературоведении. В этой области мы не можем отметить почти ни одного систематизирующего труда. Однако периодизация истории литературы — не только формальный вопрос систематизации исторического материала; это — глубокая по содержанию и в основном методологическо-идеологическая проблема.

Первые эстонские историко-литературные труды в XIX веке придерживаются свойственного малотребовательной филологической школе хронологического деления на периоды по столетиям. В начале текущего века уже находят применение, с одной стороны, принцип истории течений, с другой же — общественно-политический принцип (М. Кампмаа, Г. Суйтс, Фр. Туглас), сохранивший силу и до настоящего времени.

Необходимо отметить, что нигде ещё в литературоведческой работе по периодизации истории литературы до сих пор не удалось применить основной принцип всякой классификации — конститутивность. В современных советских и западно-европейских трудах по истории литературы, даже нередко в одной и той же работе, мы находим смешение всевозможных принципов (хронологический, общественно-политический, региональный, династический, жанровый, генерационный, культурно-исторический и т. д.).

Прослеживая ход развития эстонской литературы, мы видим, что для правильного понимания его путей наиболее применимы общественно-политический принцип и принцип истории течений, которые были использованы до сих пор сравнительно удачно.

В настоящей попытке дать периодизацию истории эстонской литературы преследуются следующие цели.

1. Подразделить путь развития истории эстонской литературы по мере возможности на основании общественно-политического принципа, ориентируясь при установлении дат на выдающиеся события и поворотные пункты общественных движений.

2. Найти характеризующее наименование каждому периоду.

3. Правильно разместить писателей в соответствующие периоды, что дало бы, с одной стороны, верное изображение самого периода, с другой же — способствовало бы правильному пониманию творчества каждого писателя.

В истории эстонской литературы мы можем выделить два обширных и отчётливых периода, рубежом которых можно считать конец феодального средневековья (1789 г.). Первому из них свойственно полное преобладание духовной литературы, и в наше время он имеет значение, главным образом, с лингвистической точки зрения. Всё же для более правильного понимания развития литературы надо отметить в нём следующие этапы.

1. Эпоха католицизма и первые памятники эстонского языка (XIII в. — 1524).
2. Эпоха реформации и контрреформации (1524—1629).
3. Протестантская духовная литература (1629—1721).
4. Геррнгутовская литература (1721—1789).

На рубеже XVIII и XIX столетий, в связи с проникновением из Западной Европы рационалистическо-деистических идей, начинается эпоха кризиса феодального порядка, продолжающаяся до начала решающей стадии формирования капитализма, — до эпохи эстонского национального пробуждения (1855). Для лучшего понимания литературных явлений вышеуказанного периода необходимо выделить два этапа: литература периода ликвидации крепостного права (1789—1825) и литература периода барщины (1825—1855). Эпоха формирования нации (1855—1893) образует в свою очередь целостный и ясно очерченный период. В этой части необходимо покончить с прежней традиционной трактовкой создателя эстонского национального эпоса Крейцвальда, которого историки литературы обычно рассматривали в связи с предыдущим периодом. Крейцвальд должен рассматриваться вместе с писателями эпохи пробуждения, ибо большая и ценнейшая часть его произведений появилась в эти годы.

Нужно отказаться также от особого этапа, т. н. периода руссификации, трактовавшегося до сих пор в связи с концом эпохи пробуждения, поскольку в процессе формирования нации он является лишь специальным фактором, в основном не влияющим на облик литературы.

За эпохой национального пробуждения следует период критического реализма (1893—1920). И здесь надо порвать с традицией доводить эпоху преобладания критического реализма лишь до 1905 г., после чего якобы следует неоромантизм. Проследивая применение реалистического и романтического метода в литературном творчестве, мы замечаем, что именно реализм развивался и доминировал до самой Октябрьской революции, представляя наиболее ценную часть эстонской литературы. Творчество писателей-реалистов исключительно ценно и в силу своих идеологическо-философских исходных позиций, в то время как художественно-философские основы неоромантиков (эстетизм, ницшеанство, символизм, индивидуализм, формализм, аристократизм) враждебны основам советского мировоззрения. Последних надо поэтому рассматривать лишь как специальную главу, наряду с деятельностью реалистов. Хотя реализм продолжался и в литературе эпохи буржуазной республики, всё же отличающиеся условия политической и общественной жизни и многие особые факторы требуют выделения этой эпохи в отдельный период, охватывающий 1920—1940 гг. В этой части события литературной жизни совпадают с теми этапами политической борьбы, которые тов. Каротамм отметил как этапы борьбы КП(б)Э в своём предисловии к книге В. Кингисеппа „Кому самостоятельность, а кому иго“. Последний период образует эстонская советская литература с 1940 г., ход её формирования и развитие в направлении социалистического реализма.

Ed. Vilde kujunemine sotsialistlikuks kirjanikuks.

F. Tuglas,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige.

Meenutagem kõigepealt mõningaid üldtuntud tõsiasju.

Nagu teada, toimus meil möödunud sajandi teisel poolel suur sotsiaalne murrang ja ühes sellega ka ideoloogiliste väärtuste ümberhinnang. Feodaalsed majandamisviisid taganesid kapitalistlike ees, seni enam-vähem ühesuguseis teoorja-oludes elanud rahvas erines sotsiaalseisse kihtidesse ning tulemuseks oli eesti kodanliku ja proletaarse klassi kujunemine. Selle protsessi jooksul siirdus ka „rahvusliku elu“ kandepunkt ühest teise. Ärkamisajal olid seda esitanud peamiselt jõukam talurahva kiht ja maaharitlaskond. Kapitalistlikud majandamisviisid ja põllumajanduslikud kriisid kiskusid ikka suuremal määral masse maast lahti. Need otsisid pääsu väljarändamises — kas võõrsile või ka omamaa linnadesse. Ja viimased vajasidki industrialiseerumisjärku jõudes üha rohkem ja rohkem uusi töökäsi. Nii olid juba 1880-ndate aastate algul meie linnade elanikud enamikus eestlased. Kuid see ei tähendanud veel kohe nii klassiteadliku proletariaadi kui ka vähegi kindlama positsiooniga linnakodanluse sündi. Oli esialgu tegemist ainult linna asunud külainimestega, kes pidid läbi käima pika kohanemisprotsessi, enne kui tajusid mingit ühtekuuluvustunnet ja ühisjõudu. Väheldasis ettevõtteis laialipillatud tööliste, teenijate, käsitöölise, väikeametnike, pisiäritsejate ja agulimajaomanike sotsiaalne assimileerumine ei läinud ruttu. Ja samuti ei võinud toimuda ruttu nende uute kihtide ideoloogiat sõnastava haritlaskonna kujunemine.

Selle pikaldase ja ebateadliku ümberorienteerumise märke kannab ka meie 80-ndate ja 90-ndate aastate kirjandus. Juba ärkamisaja idealistlik-üldsõnaline luule ja proosa ei anna kuigi selget käsitust neist sotsiaalseist jõududest, mis seda „ärkamist“ tõeliselt kandsid. Ainult C. R. Jakobsoni juhtkirjade ja Jakob Pärna juttude kaudu selgub reaalsem pilt. Küsimuses oli nimelt eesti „pärisperemees“ maal, kuna linnast võis leida vaid rahvuslikult vaenulikke kadakaid või „vurlesid“, tarvitades just Jakobsoni sõnu. Kuigi linn nüüd aasta-aastalt ikka rohkem eestistus ja maagi üha rohkem kapitalistliku arenemise mõjule allus, siis ei kajastunud see kirjanduses ometi mingi järsu ideoloogilise ümberhinnanguna. Nii luules kui proosas jätkus inertsilise mõjul ärkamisaja ainete, ideede ja vormivahendite korrutamise. Igatahes ei eksisteerinud seal veel teadlike suurustena need sotsiaalsed rühmad, mis siitpeale ühiskondlikku arenemist määrasid. Veel vähem võisid siit kajastuda nende klasside omavahelised vastuolud.

Aga kui kirjandus nõnda siis veel mingit ajajärgu positiivset programmi ei paku, siis peegeldab ta ometi kaudselt ajas toimuvat murrangut. Me näeme nimelt senise patriarhaalse maailmavaate ja ellusuhtumise murenemist. See avaldub senistegi ainete pisut julgemas, pieteedivaesemas, robustsemas käsitluses. Ja see avaldub ka sootuks uute ainete käsitlusele võtus, olgugi et neid ei suudeta veel ideoloogiliselt mõtestada. Eriti selgelt peegeldub see Eduard Vilde esimeses loomisjärgus, mis haaras ajavahemikku 1882—1895.

Vilde oligi kõnesoleva osa täitjaks oma päritolult, elukäigult ja iseloomult enam kui kutsutud. Ta oli küll sündinud kehvades oludes, kuid selle mõisaametniku — kupja, aidamehe ja valitseja poja elukäik kujunes hariliku maapoisi omast ometi sootu erinevaks. Juba 10-aastasena sattus Vilde Tallinna kooli, ja sellest peale läks ta linnastumine ruttu. Ja nii kujunes Vildest ka meie esimene tõeline linnakirjanik, ükskõik, kas ta edaspidi oma aineid maalt või linnast valis. Juba varakult liikusid ta vaimne uudishimu, tähelepanu ja mõtte- lend avaramas kaares, kui võis seda rahuldada tolleaegne

ikkagi veel poolfeodaalne maaühiskond. Poolelijäänud haridusega, ilma suuremate praktiliste kalduvusteta, kuid vitaalne ja elurõõmus, — nii tunnetas ta end juba varakult kirjanikuna ning algas juba 17-aastasena oma viljakat tegevust. Kõik, mis oli enne teda eesti kirjanduses sündinud või veel tema ajalgi sündis, oli tulnud asjaarmastajailt, juhuslikult, katkendlikult. Alles Vildega ilmub meie kirjandusse õieti esimene elukutseline kirjanik. Ja nii ebapraktiline, kui ta muidu vahest oligi, kuid seda kutset püüdis ta ning oskas täiesti praktiliselt võtta. Ta aimas vaistlikult hoopis uue lugejaskonna tekkimist ja püüdis selle nõudeid täita. Seda väikekoodanlikku lugejaskonda ei huvitanud enam ärkamisaja ainete ja ideede ülessoojendamine, vaid ta janunes ühelt poolt millegi konkreetsema, teiselt poolt põnevama järele. Lisaks tundis nii lugejaskond kui ka autor selle majanduslikest kriisidest ja rahvuslikust survest lämmatava aja painet. Ning selle vastukaaluks areneski Vilde naljakirjaniku-toodang.

Nagu tagantjärele näeme, langeb Vilde suurest toodangust vähemalt kolmandik sellesse tema esimesse loomisjärku, mis kestis paarteistkümmend aastat. Ühtlasi näeme, et selles toodangus ülevõimsalt valitsevad kaks ainelaadi: ühelt poolt peamiselt kriminaalse koestikuga põnevusromaanid ja -jutustused, teiselt poolt aga robustsevõitu naljajutud.

Kui Vilde niisiis vaistlikult selle uue väikekoodanliku lugejaskonna huvide kohaselt muganes ja see ka tema enese kirjanduslikule temperamendile vastas, siis ei tule ometi unustada ka samasuunalisi kirjanduslikke mõjusid. Vilde oli juba varasest poisikesepõlvest peale palju lugenud ja jätkas lugemist edaspidigi. Siin olid segamini nii väärtuslik klassika kui ka kõige keskpärasem ja väheväärtuslikum: meie omad sentimentaalsed rahvaraamatukesed, ajalehtede kehvad joonealused, kõigepealt aga saksa ajaviitekirjandus. Nagu teame Vilde hilisemaist suusõnalisist andmeist, polnud seal ei „Gartenlaube“ ega Elisabeth Werner või Marlitt kaugeltki viimasel kohal!

Osalt selle kirju lugemismaterjali, osalt lugejaskonna põnevusjanu ja osalt ka oma temperamendika fantaasia lükkel valis Vilde aineid kesk- ja kõrgema kodanluse elust, kirjeldas rahaga seotud kirgi ja roimi, talutas oma lugejaid suuräri-meeste ja aadlike kodadesse. Tõsi, meie omad linnad ja veel vähem neis alles vaevalt ilmet võttev eesti kodanlus ei võinud autorit kuidagi varustada seesuguste ainetega. Sellepärast paigutas Vilde oma teoste tegevuse tihti riigi pealinnadesse, Sise-Venemaale, Poolasse, Inglis- ja Prantsusmaale ning Itaaliasse, mille elu ta ometi sugugi ei tundnud. Kuid just niisama ei tundnud seda ka lugeja, — peaasi, et mõlemapoolne huvi „tugevate efektide, raskete deliktide, äärmustraagiliste konfliktide“ vastu rahuldust leidis, nagu ütleb Vilde ise hiljem. Niisama aga ulatus ta oma sentimentalismivõõraste naljajuttudega ikkagi väljapoole meie tolleaegseist kirjanduslikest kogemustest.

Nii on meil siin tegemist suure andega, keda ei juhi aga esialgu veel mingid selgemad ideelised või kunstilised põhimõtted, vaid kes tunneb üksnes rõõmu oma spontaansest eneseväljendusest. Kuid ühes sellega peegeldab ta ebateadlikult ka tervet järku meie tärgava kodanluse tunde- ja mõttearengus. Me näeme, kuidas koos kapitalismi tekkimise ja linnastumisprotsessiga nõrkevad senise „patriarhaalse“ elu traditsioonid. Mitte ainult, et Jannseni või Pärna külaainete kõrval Vilde kaudu linn esmakordselt täieõiguslikuna kirjandusse tungib, vaid ka küla näeb ta hoopis teisiti. Tema tegevustiku elavuses, konfliktide tugevuses, kirekujutuse ägeduses ja baroklikus sõnastuses tundub sootuks uue mentaliteedi maksvusele pääsemine. Hoolimata meie elu tookordsest hallusest väljendub siin ikkagi juba eesti tärgava kodanluse ebateadlikku tõusutunnet.

Üldse aga saame Vilde tolleaegsest ühiskondlik-ideoloogilisest suunast võrdlemisi katkendliku käsituse. On küll enam kui selge, et ta tekkiva kodanluse tõlgina eitab murenevat feodaalset korda ja mineviku pärandeid, kuid orastuva kodanluse pahesid hindab ta ikkagi sellesama kodanluse ideoloogia seisus-

kohalt. Ta opositsioon on sihitud nii aadli eesõiguste ja ülbuse kui ka kodanluse rahavõimu ning vaimse tõusikluse vastu, kuid see toimub alles sellesama liberaalse kodanluse „humaansusest“ lähtudes. Et neid klasse võiks asendada ainelises viletsuses ja hariduslikus pimeduses vaevlev proletariaat, selle mõtteni pole veel jõutud. Ta eritleb küll varalisi suhteid ja taunib ebatasaväärsust, kuid ikka vaid „eraelulises“ valgustuses, ja harilikult lahenevad vastuolud hoopis perekondlikult. Röövli poeg abiellub röövitu tütreaga — ja sellega olekski nagu õiglus taastatud (romaan „Röövitud tiivad“). Kirjeldades küll külakehviiku või linnatöölise elu, ei jõuta ometi kunagi klassi üldhuvideni. Ja lõpuks on need vaid üldtunnustatud „kodanlikud voorused“, mille nimel siin võitlus käib. Egoism, omakasu, ülbuse, südametuse, seisuslik kõrgus ja ahnus saavad oma karistuse. Vähemalt eitab ja alavääristab autor neid pahesid, kuigi ta üha teadlikumaks saava realistina ka osutab, et headus ja ausus ei tarvitse elus igakord võita. Igal juhul juhib teda allasurutud ühiskondliku kihi vaistlik opositsiooni-meel. Ta hoiab põhimõtteliselt demokraatlikku, rahvameelset suunda, on järjekindlalt igasuguse kivilinenud, skolastilise, alalhoidliku vaateviisi vastu. Ta on algusest peale „ilmalik“, milline hoiak on tähelepanav tollaegses eesti kirjanduses. Kokkuvõttes: Vilde oli juba siis, arvestades ajastu üldilmet, progressiivne kirjanik.

Tõuseb küsimus: kuidas hindas tollal nii laiem lugejaskond kui ka teadlikum arvustus Vildet? On ilmne, et temas nähti kohe algusest peale hoopis erandlikku kuju eesti kirjanduses. Ta laiendas senist kirjanduse aineteala väga mitmes suunas, esitades seni eelistatud külamiljöö kõrval linna, kesk- ja suurkodanlust, tööliskonda, igasuguseid ametialasid ja käsitöid, ühiskonna põhikihte ning kuritegelikku ollust. Samuti äratasid tähelepanu ta tüüpide rohkus, inimese kujutamise oskus ja üldse hoopis elavam ning energilisem jutustamisviis, kui oli harjutud seni. Kõike seda märgati, nagu öeldud, juba algusest peale, ja mõne lühikese aastaga oli Vilde laiades massides kõige loetavam kirjanik. Kuid just needsamad omadu-

sed äratasid ka ettevaatust ja eitamist alalhoidlikumas ümb-
ruses — niisama algusest peale. Ta oli kuidagi ärritav näh-
tus kirjanduses, kirjandus nagu „demokratiseerus“ tema
kaudu, ta nagu ennustas seni tundmatuid vapustusi.

On ju huvitav, kuidas mõisnike eestikeelne häälekandja
„Tallinna Sõber“ Vilde juba pärast tema teist jutustust
„Musta mantliga mees“ (kirjutatud 1883, ilmunud 1886) pai-
gutas nende hulka, kes „oma teadust kõrgema seltskonna“ elu
kohta võtavad ainult võeramaa Demokratlaste ärritavatest
kirjadest, siht-jutustustest, mis Sozialdemokratlaste ja
teiste lõhkujate erakondade kasvatamiseks kirjutatud on“.
Muidugi, seda verivaenlaste ennustust ei tule unustada, kuid
ei tule ka unustada, et mainitud teose 18-aastane autor vae-
valt veel midagi sotsiaaldemokraatiast teadis. Tõeliselt oli
Vildel veel ligi kümme aastat hiljemgi peamiseks mureks, kui-
das põnevat „colportage-romani“ kirjutada, nii et selles kõik
võimalikult „originell ja uudisline“ oleks, nagu ta kurdab ise
ühes tolelaegses erakirjas. Ja oluliselt ei eksi ka üks „Posti-
mehe“ autor, kirjutades samuti veel 1889. a. — ja küllap vist
Vilde enese sisendusel: „Kõik Vilde jutud on iseenese pärast
kirjutatud, ei mitte politikalise ega koolmeistrilise otstar-
bega... Jutt peab jutu enese pärast kirjutatud olema, siis on
ta jutt. Nõnda on ka Vilde jutud.“ Ei ole suuremat pingu-
tust vaja, et vormelit „jutt jutu pärast“ asendada palju tutta-
vamaga: „kunst kunsti pärast“. Kuid haarates välismaiste
kodanlik-liberaalsete ajaviiteromaanide eeskujul uute aine-
alade järele, langes Vilde tahtmatagi ketserlusse. Ja ega see
nii varajane sotsialistide-hirmgi mujalt pärit olnud kui Bis-
marck'i enese „sotsialistide-seaduste“ maalt. Meil kasutati
seda vaid demagoogilise võttena enesele juba pisut eluõigust
nõudva eesti kodanluse vastu — nagu oli kasutatud juba
C. R. Jakobsonigi päevil.

Säärase vaimse vitaalsuse, tähelepanuande ja reageerimis-
nõtkusega varustatud kirjanik, nagu oli Vilde, ei võinud aga
igavesti sel vaheastmel peatuda. Tema selgemale poliitilisele
teadvusele jõudmiseks vajati vaid ühiskondlike vahekordade

suuremat selgumist ja äratavaid momente kirjaniku isiklikus elus. Ning need ei jäänudki tulemata. Mida lähemale sajandi lõpule, seda rohkem arenes meilgi industrialism, kasvas tööliklass, selgusid sotsiaalsed vastuolud linnades, samuti kui senised „patriarhaalsed“ vahekorrad külas olid lõplikult minevikku kadumas. Kes neid vastuolusid ja kriisiseisundeid avasilmil vaatles, see ei võinud enam leppida üldsõnalise liberaalitsemissel, vaid pidi püüdma sügavamale tungida. Teiselt poolt aga puutus Vilde juba 90-ndate aastate algusest peale kokku välismõjudega, mis pidid temasse äratavalt mõjuma.

Küllalt end oma boheemilase-muretuses pillanud, töötanud vabakutselise kirjanikuna ja mitme kodumaise ajalehe toimetuses ning Riiaski, tundis Vilde ikka tugevamat tungi välja Baltimaade umbsest õhkkonnast. Ja nii sõitiski ta 1890. a. sügisel Berliini, kuhu jäi umbes aastaks. Sel võõrsilolekul oli suur tähtsus tema arenemise kohta. Ta sai esimest korda hingata tollaegse välismaa vabamat õhku, temas ärkas sügavam huvi poliitika vastu ja samuti laienes ta kirjanduslik silmaring. Siin tutvus ta poliitiliste mõttesuundadega, mis Venemaal olid alles keelatud, ja realistlik-naturalistliku kirjandusvooluga, mille poole hoidmises teda seni süüdistati, kuid mida ta tõeliselt alles väga pinnaliselt jälgis.

Kuid teiselt poolt ei tule neid äratavaid mõjusid ka nii otsustavaiks pidada, nagu seni on kaldutud arvama. Vilde tutvus küll palju uuega, kuid see ei tähendanud veel ei poliitiliselt ega kirjanduslikult mingit murrangut temas eneses hoopis teise suunda. Küllap ta võis Berliinis näiteks Bebelit või Liebknechti rääkimas näha ning Marxist ja Engelsist kuulda, kuid esialgu oli talle kodanlik liberaal Eugen Richter siiski lähem. Samuti luges ta Berliinis ka Zola'd, Ibsenit ja Hauptmanni, kuid saksa poolrealistlikku ajaviitekirjandust ikkagi vist rohkem. Tõeline dialektilise materialismi, marksismi ja klassivõitluse teooria tajumine tuli alles hiljem. Ja ühes sellega ka teadlikum järjekindla kirjandusliku realismi pooldamine. Nagu näeme, kulus selleni veel ligi poolkümme aastat.

Vilde ise kirjutab hiljem oma tolaeagsest kahevahel-olekust: „Ma tulin Berliinist 1891 veel kodanliku vabameelsena ära, aga kahtleva vabameelsena. Ma olin seal demokraatliku kirjanduse kõrval ka sotsiaaldemokraatlikku lugenud, demokraatlike kõnede kõrval (parlamendis ja kõnekoosolekutel) ka sotsiaaldemokraatlikke. Sisemine käärimine oli minus alanud. Ma leidsin oma laeva korruga tüürita ja sellepärast kursita olevat.“

Tegelikult ei näe me selgemalt isegi mitte seda kahevahelolekut. Tutvunud küll juba otsemaist allikaist nii revolutsiooniliste mõttesuundade kui ka tõsirealistliku kirjandusega, jätkas Vilde ometi sisemise inertsi ja ümbruse harjumuse kohaselt võrdlemisi idee vaese seikus- ja naljakirjanduse produtserimist. Ainult üksikuis lühemais juttudes näeme vähemalt vahenditumat rahvaelu jälgimist. Kuid ühtlasi oli tal nüüd ka mahti koduseid olusid välismaistega võrrelda ja sellest võrdlusest ajapikka vastavaid järeldusi teha. Ning siis tuli põhjalik pööre võrdlemisi järsku.

Aastail 1893—1896 töötas Vilde jälle Tartus „Postimehe“ toimetuses. See oli tollal ainus eestikeelne päevaleht. Kuid nagu oli poliitiliselt ilmetu lehe taga seisev väikekodanlik ringkond, nii olid seda ka lehe suuna määravad eesotsas peatoimetaja dr. Hermanniga. Nii ei võinud Vilde oma lähimast tööümbrusest küll mingit äratust saada meid huvitavas suunas. Seevastu tõmbas aga Tartu ülikoolilinnana üle kogu Venemaa kokku ka revolutsiooniliselt mõtlevat noorsugu, kes jätkas põrandaalustes organisatsioonides enese poliitilist arendamist ja püüdis laiemaski massis kihutustööd teha. Ning ühe sellise organisatsiooniga sõlmis nüüd ka Vilde tutvust, millel oli otsustav tähtsus tema maailmavaate kujunemisel. Nii konspiratiivselt kui oldigi sunnitud asju ajama, ometi on meile säilinud isegi dokumentaalseid andmeid sellest tutvumisest. Nimelt kirjutab Vilde ise 2. oktoobril 1895 oma noorpõlvesõbrale J. H. Vahtrik'ule Tallinna:

„...Muidu on meil Tartus era-ringkondades väga elav vaimlik elu; ma olen hoopis teise silmaringi ja mõttevalla leid-

nud. Siin on üks Läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahva-majanduslikel põllul töötab. Selts on mitte-rahvusline. Umbes 6—7 Eesti üliõpilast, siis ka mõned venelased, kellel niisamasugused püüded, hoiavad nendega kokku ja käivad läbi. Ka mina olen selle ringkonna õpilane. Ma olen viimasel ajal teaduslist kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb. Ajalugu, rahvaökonomia, sotsiaalpolitika, mõttetarkus — kõik seisab uues valgustuses mu ees.“

Hiljem meenutab Vilde oma eluloolisis märkmeis sedasama ajajärku:

„Tartus ... juhtusin ma marksistlike läti üliõpilaste ringkonda, kuhu veel mõni eestlane ja üks intelligentne välismaa sakslane seltsisid. Selles ringkonnas valitses agar sotsiaalse ja sotsialistliku teaduse lugemine ja ergutav mõttevahetus ühiskondlike probleemide üle. Siin panin ka mina oma „revideeritud“ ilmavaatele aluse, et seda edaspidi Moskvast, kus ma jälle säärase ringkonna eest leidsin, ning pärast kodumaal kindlustada ja täiendada.... Mäherdune võit, ajaloolist edukäiku oma seaduslikkuses [seaduspärasuses] ära tunda! Teada, et ajalugu ja ajaloos mõjuvad inimlikud ideed ja ideaalid, nende õnnestuvad ja ikalduvad tagajärjed klassivõitluse resultaat on!... Ma mõistsin korraga, miks üks inimlik seltskond oma nägu muutma peab, kui tema produtseerimise ja produktide jaotuse viis teisenenud tingimuste mõjul muutunud on, ma mõistsin, miks üks seltskondlik vorm kui majanduslike vahekordade väljendus teise „välja lunastas“ — kõrgem madalama.“

On ilmne, et Vilde oli kõnesoleval ajal sõlminud sidemeid pörandaaluse sotsiaaldemokraatliku organisatsiooniga ja võtnud osa selle propagandaringist. Ning jälgides väheseid andmeid, mis meil on olemas tollaegseist konspiratiivseist organisatsioonidest, leiame lähemaid teateid isegi kõnesolevast koondisest. Juba 1888. a. tegutses Tartus läti üliõpilaste demokraatlik-progressiivne ring „Põpkalonija“, mis 1895. a. muutus marksistlikuks. Mainitud koondisega oli otseselt või kaudselt seotud see eesti ringkond, kes andis välja koguteose

„Lõbu ja teadus“ (1898) ning ajakirja „Rahva Lõbu-leht“ (1899—1902). Neis püüti, niipalju kui tsensuuriolud vähegi lubasid, populariseerida moodsat loodusteadust, materialismi, usundite olemust, rahvamajanduse algeid, klassivastuolude mõistet, nais-emantsipatsiooni. Nagu näeme, võttis ka Vilde varsti neist väljaandeist osa.

Kui aga mõnelegi sellesse ringkonda kuulunud kodanlikule radikaalile jäi tutvumine marksismiga vaid möödaminevaks nähtuseks, siis mitte Vildele. Kui ta 1896. a. Moskva siirdus, siis võttis ta nähtavasti juba kodumaalt sidemed kaasa, sest ka Moskvast astus ta ühe sealse sotsialistliku organisatsiooniga ühendusse. Ja uuesti kodumaale tulnud, püüdis ta sama ideoloogilist suunda jätkata.

Kõige selle juures ei tule unustada, et Vilde polnud ometi kuigi kõva teoriamees, nagu ta polnud ka järjekindel tegelik poliitik. Nii veendumuslikena kui kostavadki tema enese sõnavõtud tutvumise puhul marksismiga, jäi tema suhtumine sellesse, kui nii võib öelda, ometi diletantlikuks. Küsimus on sellest, mil määral marksism teda kui ilukirjanikku mõjustas ja sel teel praktilisi tulemusi andis. Ning siin ei peaks olema kaksipidi mõtlemisi. On ilmne, et marksism muutis tema seni alateadliku rahulolematuse kehtiva maailmakorraga teadlikuks ja andis talle ühiskondlike vahetõrgete eritlemiseks kindla lähtekoha, nagu vähendas isegi ta kirjandusliku vormi idealistlik-romantiliselt elemente. Alles selle murrangu järel võisid sündida sellised teosed nagu „Külmale maale“, „Mahtra sõda“ või „Lunastus“. Et Vilde nii oma loomingus kui ka muus tegevuses alati ideoloogiliselt järjekindel polnud, see on samuti enam kui selge. Kuid see piirab küll tema kui eesti töölisklassi kirjanduse rajaja suurust, ei tee seda aga olematuks.

Vilde edaspidise kirjandusliku tegevuse eritlemisel on väga tähtis, et võime ajalisel enam-vähem täpselt märkida tema tutvumist marksistliku ideoloogiaga. Nagu öeldud, on eespoolsiteeritud kiri Vahtrikule dateeritud oktoobri algusega 1895, ja nagu kõigest näha, on see tutvuminegi toimunud alles samal sügisel. Kuid just aasta lõpul kavatses ja kirjutaski Vilde osa

oma uuest romaanist „Külmale maale“, mis kohe järgmise aasta „Postimehe“ esimesest numbrist peale ilmuma hakkas ning sama aasta kevadtalvel ka eriraamatuna ilmus. Ja see ongi teos, mis oma ideelise ning kunstilise tasemega kõige ilmekamalt tõendab autoris toimunud maailmavaatelise murangu tähtsust. Vilde ütleb ise hiljem sest teosest:

„Kui „Külmale maale“ oma ilmutamisel ebatavalise tähelepanu võitis, siis küll kõigepealt sellepärast, et temaga eesti belletristikas esimene katse tehti luulekirjanduselist ainevalda laiendada ka ühiselulisele alale, sotsiaalsele probleemile, proletarisele miljöole. Tol ajal üllatas uudisena, et teadusliku sotsialismiga tutvunud autor selles maatamehe kurbloos — kehva üldvaate vastu — viib omandivastase kuritegevuse kausaalsusse majandusliku hädapõlvega, väljendades ja tõestades seda eriti peategelase psühholoogilise arengu najal.“

Nagu näeme Vilde uue romaani sündmustiku jälgimisel, jätkab autor veel siingi oma seni eelistatud kriminaalse ainetiku harrastust. Kuid see ei toimu kaugeltki enam pelgast põnevusetootlusest, vaid on juba sisemiselt motiveeritud. See kriminaalne aine võrsus meie tookordseist reaalseist ühiskonnaoludest ja oli ka tõesti aktuaalne.

Nagu teame, kannatas meie küla 90-ndate aastate algul raskelt põllumajandusliku kriisi all. Maa ostu- ja rendihinnad olid üles kruvitud, viljahinnad aga langesid ning sularaha puudus oli üldine. Eriti kannatas selle all liikuv rahvas, alevite ja popsikohtade kehvistu, kuna tööpuuduski muutus üldiseks. Ning neis oludes paisus kuritegevus otse epideemiliseks. Ametlike andmete järgi toimus üksnes Viljandi maakonnas ajavahemikus 1892—1895 keskmiselt 270 hobusevargust aasta kohta. Samuti registreeriti Tartu maakonnas ajavahemikus 1890—1895 tapmisi, röövimisi, vargusi ja muid kuritegusid aasta kohta keskmiselt 1340. Otse nagu mingi üldine kõlbelise laostumise ja toorenemise laine oleks üle maa läinud: tollaegsed ajalehed pakuvad peamiselt röövimiste, aidalõhkumiste, kõrtsikakluste, metsikute omakohtuaktide, petmiste ja matsipüüdumiste kroonikat. Sellest külaelu palgepoolest ei tea näiteks

idüllitsev Kitzberg oma toleaeegses toodangus midagi. Kui aga Vilde nüüd oma uues romaanis selle aine kallale asus, siis täie teadmiseega selle ühiskondlikust tähendusest.

Vilde tahab oma romaanis nimelt osutada, et kuritegevus ei võrsu mitte pahelistest kalduvustest, vaid sotsiaalset tingimustest. Ta näitab, kuidas kehvikut juba eeskätt autuses kahtlustatakse ja kuidas see kehvik oma aste-astmelisel allakäigul lõpuks ka paratamatult kuriteoni peab jõudma. Või nagu ütleb Vilde ise oma eluloolistes märkmetes romaani „Külmale maale“ puhul: ma näitan — „tegevustiku põhjal, et see mitte kõlbeline moment ei ole, millest kuritegevus omanduse vastu välja kasvab, vaid, juurest võtta, majanduslik moment. Ühtlasi heidan ma helki seltskonna majanduslikust ebakorrast tekkinud moraali-korratuse peale. Seltskond on nõnda korraldatud, et suurel osal temast inimeseväärilist eluvõimalust pole. Seda nähakse kahe silmaga. Aga kui säärane nälgija käe võõra vara järele välja sirutab, siis on selle isiku isiklik ebamoraal seejuures süüdi ja mitte seltskonna ebamoraal, mis lubab, et tema seas nälgijaid on.“

Asetunud sellisele seisukohale, ei toimi ka autor enam mingi moraalijutlustajana ja kohtumõistjana, vaid sotsiaalsete olude eritlejana ning inimkannatuste kirjeldajana. Eks olnud meil juba varemgi nii kehvi kuist kui ka kuritegevusest kirjutatud (vt. näit. kas või Jakob Pärna „Räbala-Hans ja Serva-Aadu ehk: Kuida töö, nõnda palk“), kuid see kõik toimus kristlik-kõlbelise üleoleku tundega. Nüüd näib, nagu oleks Vilde esmakordselt eesti kirjanduses avastanud tõelise inimese, kelle kannatustega autor nõnda kaasa elab, nagu oleks küsimus tema enese saatusest. Ta vaatleb lähedalt oma tegelaste sotsiaalset olukorda, ümbrust ja mõttemaailma. Ta leiab nendega sisemise kontakti, millest võrsub kunstiline tõepärasus ja kasvab kaastunne, mis nakatab lugejatki. Kuid need nii individuaalselt nähtud inimesed on ühtlasi ka väga tüüpilised oma sotsiaalses keskkonnas. Näilikult nii lihtsad ja igapäevased, hakkavad nad meie mõttekujutuses otsekui kasvama, sest nad avaldavad oma isikliku elutundega ka midagi üldist, kogu kesk-

konnale omast. Kuid säärast mõju võib saavutada ainult suur, tõeline kunst. Vilde isegi meenutab, et talle „Külmale maale“ kirjutamine kerge olnud ja et see õhinal sündinud — ning just selle sisemise kontakti pärast, mis tal oli nii õnnelikult leitud ainega. Selle teose vorm on üldiselt veenev, ilmekas, sõnavärske.

Oleme harjunud realismi lõpliku läbilöömise hetkeks meie kirjanduses pidama just romaani „Külmale maale“ ilmumisaastat 1896. Sel käändekohal langevad Vilde kirjanikusaatuses ühte kaks olulist momenti: ideoloogilise suuna selgumine ja kunstilise küpsuse saavutamine. Ning siitpeale jätkus Vilde kord leitud rada, vahel suurema, vahel vähema menuga.

Pärast romaani „Külmale maale“ lõpetamist töötas ta veel mõne aja „Postimehe“ toimetuses ja asus siis umbes aastaks Moskvasse. Meie ei tea sellest ajajärgust õieti palju muud, kui mis Vilde ise oma maailmavaate edasiarenemisest räägib. Igatähes näib aga see maailmavaade olevat süvenenud ja Vilde huvi töölisliikumise vastu kasvanud — otsustades just selle suurema teose järgi, mis varsti järgnes.

1897. a. kutsuti Vilde Narva „Virmalise“ toimetuse liikmeks. Nii vähe, kui töö selles allakäinud provintsilehekeses võiski rahuldada, kuid ta võttis kutse vastu, sest teda huvitas Narva kui kodumaa väljapaistvam tööstus- ja töölislinn. Ta tahtis nimelt konkreetset selle miljöoga tutvuda, mille vastu ta oli tundnud teoreetilist huvi paar viimast aastat. Ja tagalükkajaks oli ka otse praktiline aje: „Selle linna vabrikute foonil tema töötavate kihtide elust midagi eepilist luua, see kavatus, mis küpses peagi otsuseks, oli minu esimesi uuel kohal.“ Mõeldud on nimelt romaani „Raudsed käed“. Ning autor pihib edasi: „Ei ma alustanud tööd ilma küündiva eelstuudiumita. Sissepääs vabrikuisse, nende kõrvalasutustesse ning tööliste elamisse polnud kerge, haisteti ju tol ajal igalt, kes tegi vähegi tegemist töölistega, sotsialistlikku kihutust; ent see õnnestus mul siiski.... Nõnda võisin oludele isiklikult silma vaadata nii tööruumes ja korterites kui ka tööliste ihuliseks ja hingeliseks hüveks määratud asutuses siin- ja sealpool jõge.“

Et mõista, millistes tingimustes „Raudsete käte“ kirjutamise pidi toimuma, selleks on huvitav edasi jälgida autori hilisemaid mälestusi. Oli ju eeskätt selge, et teos pidi hoiduma nähtava tööliselõbraliku tendentsi eest ja olema vähemalt väliselt „objektiivne“ — kui ta üldse pidi avaldust leidma. „Ainult ridade vahelt lasksin taoti lugeda, et tööline isegi võrdlemisi eeskujulikult korraldatud ja juhatatud vabrikuis ja tehaseis ei ole roosidele sängitatud, vaid elab põlve, mis nihutab teda päev-päevalt õudsel kindlusel enneaegsele hääbumisele nii füüsiliselt kui vaimselt.“ Hädaohtlikuks asjaoluks oli just see, et teos, mis kirjeldas Kreenholmi tööliselu, siinsamas Narva lehes ilmus ja nii töölistele kui ka lehe vaenlastele oli värskena kättesaadav. Tsensor ei puutunud küll palju asjasse, seevastu hakkas aga kohalik sandarmivalitsus nii romaani kui ka selle autori vastu huvi tundma. Vilde märkas, et ta korterit valvati ja teda ennast jälgiti. Lõpuks läks ta sandarmiülema poole, et oma kahtlustamise põhjuste kohta selgust muretseda. Muidugi osutus põhjuseks uus romaan, „mis võivad töölisi ärritada rahulolematusele“. Vilde lähematele järelepärimistele vastas „ülemus“ selgitavalt:

„Ja, hm, — teie lasete vabrikutöö muu seas tööliste tervisele nii kahjuliku olla. Kõigil neil on teie teoses kahvatud ja koltunud näod, eriti naistel ja lastel. Mina aga leian, et kollane ihukarv on lihtsalt eestlaste tõuline omapära, eesti naised ja tüdrukud on näolt enamasti kõik kollakad.“

„Siis te pole veel eesti külas käinud, härra ooberst.... aga kui pahe seisab selles, siis võin ma ju vene tüdrukuile vabrikutes hästi punased põsed jagada, sest romaan pole veel lõpul.“

„Ja, tehke seda, tehke seda!“ kiitis tema, nalja minu ütlu- ses mitte taibates....

Seega oli asi, tänu jumalale, likvideeritud. Valve mu korteri ümber ja mu sabas sai varsti nägematuks. Ja ma tegingi mõnele kalevivabriku vene plikale romaanis punased põsed, et pidada sõna....

Need kirjutamistingimused seletavad, miks Vilde uus romaan selliseks sai, nagu ta tegelikult on. Siin on kõne küll

tööstuslinna miljööst, kuid sündmustik käsitleb peamiselt paari töölis perekonna „eraelulist“ saatust, ilma sotsiaalseid, veel vähem revolutsioonilisi probleeme puudutamata. See on hari-lik perekonnaromaan, millele vabrikusuitsune tagapõhi annab vaid süngema tooni. Meie ei näe töölistmassi ega kuule tema opositsioonihäält. Ja me ei võigi neid neis oludes näha ega kuulda. Kuid tõeliselt nähtav ja kuuldav osutab igatahes, et on tegemist teadliku proletariaadi kirjanikuga.

Kõige selle juures ei ole meil põhjust arvata, nagu poleks Vilde sugugi tundnud näiteks 1872. või 1882. a. töölisrahutusi Narvas. Eriti ulatusliku kuju võtsid neist esimesed, mida juh-tisid töölisid Villem Preismann, Jakob Tamm ja teised ning mis lämmatati suure valjusega. Nendega seotud sündmusei võiks peagu juba Mahtra sõja omadega võrrelda. Kuid sellise aine käsitlemisele ei võinud Vilde tollal veel mõeldagi. Näib koguni nii, et ta „Raudsete käte“ tegelaskonna lõpuks just sellepärast (Peterburi üle viib, et nende draama kulminatsioo-nini arendamine „kodustes oludes“ tookordsete tsensuuriahe-late tõttu täiesti võimatuks paistis.

„Raudsetes kätes“ on Vilde rohkesti tõsiasjalisi tähele-panekuid kogunud ja siis plaanipäraselt oma töölis perekon-dade saatust arendanud. Jutustamisviis on ühtlane ja täpne. See oli esimene ulatuslikum kunstipärane teos meie linna-proletariaadi elust.

Samal 1898. a., mil ilmusid „Raudsed käed“, kirjutas aga Vilde veel teiseigi väljapaistva teose — pikema jutustuse „Astla vastu“. Vilde oli vaheajal küll juba Tallinna „Eesti Postimehe“ toimetajaks siirdunud ja ta uus teos ilmus juba Tartu radikaalse koondise albumis „Lõbu ja teadus“. Nüüd oli ta oma aine valinud balti kolkalisest literaatide elust, otse-kui tahtes osutada sellele kuristikule, mis eraldab kahte maa-ilma: ühel pool kannatavad ja alles stiihiliselt enesele vabadust taotlevad rahvahulgad, teisel pool aga need tõmbilt traditsioo-nidesse tarretunud minevikukujud. Küsimus piirdub siin pea-miselt nais-emantsipatsiooniga, kuid teose peategelanna pro-testihüüdes kostab ka midagi üldisemat: „Ma ei taha olla üks-

nes sinu naine, vaid ka sinu kaastöötaja. Me oleme kaks töölist, kes kergemaks, lõbusamaks ja loomulikumaks eluks ühinevad. . . . Ka mina tahan mõista, mõelda, oma mõtteid tunnistada ja neid, kui vaja, kaitseda. . . .“

„Astla vastu“ kuulub Vilde põhimõttelisemate teoste hulka, kuigi selle probleem ise on kitsas ja meile praegu enam palju huvi ei paku. Aeg on lihtsalt sellest üle astunud ja selle tühiseks teinud, kuid ses progressis oli oma osa etendada just ka säärastel teostel, nagu on käesolev Vilde novell. Siin avalduvad tema iroonia ja sarkasm selle ennast-täis, tõeliselt aga ajast ja arust läinud maailma üle eriti tihendatud ning kesken-datud kujul. Et osutada selle kolkalis-alalhoidliku mentaliteedi tühisusele, selleks ei laskugi autor tema vastu võideldes draamani, vaid esitab tekkinud konfliktid teataval määral humoristlikus valgustuses. Situatsioonid on hästi kombineeritud, tegelaskujud ilmekad, vorm otse klassiline. Ses teoses leidub seda, mida võiks nimetada turgenevlikuks mõtte- ja vormisulguseks. See on meie esimesi tõesti kunstiväärtuslikke teoseid haritlaselust — olgugi kadaklikust —, milliseid pole meil hiljemgi palju olnud.

Nii oli Vilde paari aasta jooksul, mis järgnesid ta ideelise suuna selgumisele, esitanud romaanis „Külmale maale“ küla- ja romaanis „Raudsed käed“ vabrikuproletaarlaste traagikat ning jutustuses „Astla vastu“ kodanliku intelligenti alalhoidlikkust. Igaühes neist oli ta püüdnud rakendada seda ühiskonna eritluse ja arvustuse meetodit, mille paikapidavuses ta oli nüüd veendunud. Et selle juures ta teoste nii ideeline kui ka kunstiline tase tunduvalt tõusis, seda pole tarvis enam rõhutada, nagu pole vaja meenutada ka ta hilisemat toodangut — ajaloolist triloogiat, jutustusi, näidendeid.

Vilde ütleb oma eluloolises visandis: „Ma olen realist vaimulaadi ja ilmavaate pärast. Mind huvitab elu, sellepärast püüan teda kujutada, ja kujutada püüan teda, sest et ma teda mõista püüan — ka kunsti kaudu mõista. Kunst on üks elu mõistmise vormidest — ta püüab teisel teel sellelesamale eesmärgile nagu teaduski.“ Ja hiljem sealsamas: „Ainult kunst,

mis elu allikast aineid hoovab, võib ju elu ning seega ühiskondlike vahekordade ja vastuolude loovat mängu kriitiliselt tabada, see on, mõista ja mõistmist neile edasi anda, kelle hinged selle järele janunevad — neile, kes tulevat uut ja paremat igatsevad. Realistliku luule ainete-vald on just tema kriitilise soone tõttu ilmotsata lai ning täis түsedaid ja võimsaid varandusi.“

Vilde kirjanduslik tööpäev möödus suurelt osalt kodanliku arvustava realismi valitsuse ajal. Kuid teda ennast ei saa ometi lugeda ainult selle suuna, esindajaks. Sest vähemalt oma meheea paremaist aastaist peale oli ta teadlik sotsialistliku kirjaniku ülesandeist. Arvustades manduvat kodanlikku ühiskonda, ei jõudnud ta siiski välja lootusetusse pessimismi ja ideelisse ummikusse. Ta teoste tagant avanes ikka inimkonna edaspidise arenemise perspektiiv — nii vähe, kui ta vahel võiski seda välisolude tõttu paljastada. Oma revolutsioonilise meelsuse ja ühiskondliku ainestiku, aktiivse ning rahvapärase väljendusvormiga osutas ta kirjandusegi edaspidise arenemise teed. Ta oli sotsialistliku realismi eelkäija, kuid teataval määral ka juba selle esindaja.

К развитию социалистического мировоззрения Эдуарда Вильде.

Ф. Туглас,

член-корреспондент Академии наук Эстонской ССР.

Резюме.

Эдуард Вильде, крупнейший представитель реализма в эстонской литературе, родился в 1865 г. Получив образование в Таллинне, он уже с ранних пор обнаружил своё литературное призвание, и около двадцати лет работал в журналистике.

В 1905 г. он принимал участие в революционном движении, вследствие чего вынужден был эмигрировать и долгое время жил в странах Западной Европы и в Америке. Только после революции 1917 года он возвратился на родину. Умер в Таллинне в 1933 г.

Собрание сочинений Вильде издано в 33 томах, всего в объёме около 7500 страниц.

Первый период художественного творчества Вильде (1882—1895) совпал с тем временем, когда в городах Эстонии уже развивалась индустриализация, и в деревне укоренялись капиталистические способы производства, но ни эстонская буржуазия, ни пролетариат ещё не выработали твёрдого классового сознания. В связи с этим Вильде изображал в этот период лишь распад прежнего патриархального уклада жизни, не преследуя сколько-нибудь ясного идеологического направления. Однако в то же время он значительно расширил тематику эстонской литературы, изображая не только деревенскую среду, как это делали его предшественники, но и город, среднюю и крупную буржуазию, рабочий класс, представителей всевозможных специальностей и ремёсел, низшие слои общества и преступный элемент. Но, поскольку эстонское общество, будучи ещё в начальной фазе развития,

не могло дать автору достаточного материала, он вынужден был зачастую переносить действие своих романов и рассказов в столицы и внутренние области России или в страны Западной Европы. В это время основной целью писателя было удовлетворение жажды занимательного чтения в мелкобуржуазной читательской среде. Если при этом он иногда выступал с довольно резкими осуждениями общества, то это имело место лишь с позиций „гуманности“ несколько более либерально настроенной части буржуазии. Идеологически это означало топтание на месте. К концу столетия и в Эстонии усиливается индустриализация, растёт рабочий класс, обостряются социальные противоречия в городах, начинают окончательно отходить в прошлое патриархальные взаимоотношения в деревне. Эти противоречия и настроения кризиса оказывают влияние и на Вильде, тем более, что он вскоре воспринимает ряд прогрессивных воздействий извне.

Так, уже в 1890 г. он едет в Берлин, где знакомится с запрещёнными в то время в России политическими направлениями, рабочим движением и социализмом. Однако это влияние было ещё поверхностным, и Вильде возвратился на родину лишь „сомневающимся“ либералом, как сам он говорил впоследствии. Теперь он имел возможность сравнить положение на родине с положением за-границей и сделать соответствующие выводы. Решающим моментом явилась осень 1895 г., когда Вильде сблизился с подпольной социал-демократической организацией в г. Тарту, членами которой были в то время эстонцы, латыши, русские и даже один заграничный немец.

Диалектический материализм, марксизм и теория классовой борьбы открыли перед Вильде совершенно новые идеологические перспективы. Немного позже он провёл год в Москве, где также поддерживал связь с подпольной социалистической организацией, что ещё более укрепило приобретённые им воззрения.

При изучении дальнейшей литературной деятельности Вильде весьма важен тот факт, что мы можем более или менее точно установить время его знакомства с марксистской идеологией. Как уже сказано, оно произошло осенью 1895 года, а в конце того же года он начал писать свой роман „В холодный край“. Своим идейным и художественным уровнем это произведение ярко подтверждает значение происшедшего в мировоззрении автора перелома. Здесь изображается траги-

ческая судьба деревенского пролетария, трактуемая уже с позиций социалистической идеологии. В то же время выход в свет этого романа (1896) отмечает момент окончательного утверждения критического реализма в эстонской литературе.

Два года спустя выходит роман Вильде „Железные руки“, являющийся первым художественным произведением из жизни эстонских фабричных рабочих. Хотя автор из-за цензурных условий и не смог представить своих героев борцами с развитым классовым сознанием, его симпатии к ним всё же очевидны. Изобразив безотрадную жизнь как деревенских, так и городских пролетариев и их инстинктивную борьбу против существующего порядка, Вильде опубликовал вскоре своё третье принципиальное произведение— повесть „Против рожна“. Как бы в противовес предыдущим произведениям, в этой повести иронически представлена характерная для буржуазной интеллигенции Эстонии затхлая атмосфера и консервативные взгляды этих кругов.

За этими первыми произведениями, возникшими под непосредственным влиянием знакомства с социалистическим учением, последовала богатая творческая деятельность Вильде на протяжении более двух десятилетий. Здесь первое место занимает его большая историческая трилогия, вышедшая в свет в начале текущего столетия и посвящённая изображению крестьянских волнений на севере Эстонии в середине прошлого века. Сюда относятся написанные в годы эмиграции пьесы, критически изображающие эстонскую буржуазию и буржуазную интеллигенцию, а также многочисленные позднейшие произведения повествовательного жанра.

Вильде, правда, не всегда оставался идеологически последовательным. В его обширном творческом наследии встречаются и произведения случайного характера, идейно невыдержанные, обусловленные внешними обстоятельствами. Но его общее направление всё же отличалось стойкостью. Он создал прочный и широкий фундамент для литературы эстонского рабочего класса.

Kokkuvõtteid ja hinnanguid eesti rahvaluuleuurimise seniste saavutuste kohta.

Ed. Laugaste,
filoloogiateaduste kandidaat.

Rahvaluule all mõistetakse rahva vaimset kultuuri, mis on tekkinud suuliselt, säilib rahva mälus, levib suuliselt; selle loomingu esimest algatajat (autorit) harilikult ei teata. Me võime kõnelda rahvaluulest kitsamas mõttes, kuhu kuuluvad rahvalaulud, rahvajutud, vanasõnad ja mõistatused. Rahvaluule laiemas mõttes saab sellele lisaks veel rahvamängud ja -tantsud, kombed ja tavad, mütooloogia, pillimuusika ja nõiamärgid. NSVL-s üldiselt ning ka Eesti NSV-s kogutakse ja uuritakse omaette muusikalist folkloori. Rahvaluuleteadus (folkloristika) on siis distsipliin, mis tegeleb kõigi mainitud alade kogumise ja uurimisega. Sellest hoitakse lahus rahva materiaalne kultuur, mida uurib etnograafia. Nii etnograafia kui folkloristika on seega teineteisele väga lähedased distsipliinid ja moodustavad olulise osa ühe rahva tootmisviisi pealeehitistest. Nad koos uurivad rahva kultuuri ja selle ajalugu kaugetest aegadest peale, ühe rahva materiaalsel, sõnalisel ja helilisel loominguil. Ei ole kaugelki veel küllaldane rahvalaulude, -juttude ja muu sõnalise või helilise vanavara uurimisel ainult üksikute motiivide ja detailküsimuste tüpoloogiline vaatlusviis ajaloolis-geograafilisel taustal ilma otsese seoseta vastava etnograafilise miljöoga, mida ka folkloristid peavad tundma ja arvestama. Lugu on muidugi ka vastupidine. Kodanlikus Eestis toimiti liiga eemalekiskuvalt nii ühes kui teises suunas, mille pärand annab end praegugi tunda. Nõnda

jäi sööti näit. ka rahva õigusliku traditsiooni kogumine ja uurimine.

Vajalikkude koostööd ei tekkinud kodanlikul ajal folkloristidel mitte ainult etnograafidega, vaid ka ajaloolastega, arheoloogidega, keeleteadlastega jne. Siin on kõikjal vaja olukorda tõsiselt parandada. Folkloristikal Nõukogude Eestis tuleb teha tõsiseid pingutusi, et kujuneda tõelikult nõukogulikuks rahvaluuleteaduseks, mis käsitleb rahvaloomingut marksistlik-leninliku meetodi alusel ja rakendab selle tulemusi ka omapoolselt rahva huvide teenendamiseks.

Folkloristika esimeseks ülesandeks on teaduslikuks uurimiseks vajaliku materjali kogumine. Rahvaluuleteadus ei saa rahulduda juhusliku kättesaadud ainesega, vaid organiseerib seda kogumist süstemaatiliselt kõigil rahva poolt asustatud aladel ja kõikide liikide piirides. Estofiilid ja muud võõramaalased, peamiselt sakslased, kogusid meie rahvaluulet mitmesuguste kõrvalteesmärkidega, olgu need siis kiriklikku või isiklikku laadi. Nende harrastusalaks olid XVIII sajandil peamiselt vanasõnad, Herderist alates ka vanad laulud. Aga ka laule ei mõistnud enamik neist hinnata ega saanud neist vajalikul määral arugi. Usundi- ja kombeloolist materjali, samuti muinasjutte ja muistendeid kohtame nendel harva, viimaseid esimest korda alles Schlegeli ja Rosenplänteri juures („Beiträge“ 1816—1818).

Süstemaatiline teaduslik rahvaluulekogumine algas Eestis Jakob Hurdaga. Jakob Hurt oli see, kes nägi eesti rahvaloomingu (nii vaimse kui materiaalse) erijooni regionaalsuse alusel. Saadud materjali korraldas ta vastavalt kihelkondlikule printsipile. Tema oli meil esimene, kes rahvaluule kogumist teostas detailse plaani järgi ja väljatöötatud instruksioonide kohaselt (näit. üleskutse „Paar palvid. . .“ aastast 1888). Kogumistööd juhtis Hurt edasi kuni oma surmani a. 1907.

Kuigi Eisen ei jää oma kogudes lehekülgede arvult Hurdast väga palju maha (Hurdal 115 000 lk., Eisenil 90 000 lk.), iseloomustab Eisenit tema töös pinnalisus, pinnaline sissetundmine korrespondentide töösse ja vähene süsteemimeel. Ta ei

suuda vahet teha heade ja halbade korrespondentide vahel; sama rahvaluulekoguja poolt temale saadetud materjal on hoopis halvem Hurdale saadetust. Ka instruksioonide andmises polnud ta järjekindel ega sihiteadlik. Rahvaluulelise materjali suhteski oli ta ebakriitiline, eriti ehtsa folkloristliku materjali eraldamisel pseudofolkloorist. Et ta ise tundis suuremat huvi rahvajuttude vastu ja ise neid ka publitseeris, siis korjus tema kogudesse suuremal määral muinasjutumaterjali.

Omamoodi väärtuslik on muidugi Andersoni lastelaulude kogu, eriti selle liigilise omapära tõttu. Aga see kogumisiis õpetab ka seda, et ei ole viljakas koguda ankeetide abil koolilastelt. Lehekülgede kunstliku paisutamise poolest on silmapaistev Sommeri setu kogu; aga sealgi leidub väärtuslikku materjali.

Süstemaatiline kogumine saab olla viljakas ikkagi olemasoleva materjali läbitöötamise kõrval, s. o. antud ainekogude uurimiskõlvuliseks valmistades ja uurimusi kirjutades. Kõige viljakamaks kujunes töö Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamisega 1927. aastal, ja just seetõttu, et arhiivi asutamise ja tööle rakendamise käik käis ka materjalide korrastamine, registrite ja koopiade valmistamine, kokkuvõtete tegemine ja uurimine. See kõik juhatas kätte lüngad materjali geograafilises kui ka sisulises osas. Et arhiiv kujunes loomulikult ka ülikoolile uurimistöö ja harjutustööde baasiks, siis võidi teha mitmesuguseid katseid, mille kogemusi sai omakorda kasutada järgnevate aastate uurimistöodes. Siin koolitati välja ka teaduslikud rahvaluulekogujad, kes suvevaheaegadel stipendiaatidena ja mitmed hiljem arhiivi korraliste töäjõududena uurisid läbi paljud kihelkonnad, avastasid uusi andmeid ja allikaid.

Uute andmete saamiseks kasutati veel teisigi teid. Moodustati ülemaaline korrespondentide võrk (1930) kohalikest elanikest, kelle kaudu peeti sidemeid kohtadega, ammutati vastavate instruksioonide põhjal üha täiendavat materjali ning kontrolliti seniseid andmeid. Kohapealseilt korrespondentidelt saadi ka nende omal algatusel mitmesuguseid kodukoha-

pärimusi. Eriti tähtsaks kujunesid instrueerivad ajaleheartiklid, küsimuskavad ja lõpuks bülletään „Rahvapärimuste Selgitaja“ (1936—1940), mis tõi põhimõtteliste kirjutuste kõrval õige palju küsimuskavu, milles õieti seisnebki selle väljaande suurim väärtus. Nii esineb küsimusi rahvaluulekogujate ja jutustajate või laulikute biograafiade kohta, õpetusi pildistamiseks, pulmakommete, rahvalaulude, vanasõnade, rahvatantsude, naljandite, kohamuistendite ja muude alade kohta.

Saksa fašistliku okupatsiooni ajal kannatas raskesti ka korrespondentide võrk ja jäi täiesti seisma rahvaluulekogumine üldse. Alles nõukogude võimu taastamisega on hakatud energiliselt korraldama ka rahvaluule järelkorjandust ja uuesti moodustama rahva kaasabi ses töös korrespondentide võrgu näol.

Et kohapealses kogumistöös elevust luua ja paremaid tulemusi saavutada, korraldati mitu rahvaluulekogujate kursust (Tartus, Kuressaares, Petseris, Kullamaal). Ühe viljaka moodusena kasutati ka võistlusi, näit. kohamuistendite ja mängude kogumise alal. Tulemused neilgi aladel pakuvad rohkesti huvi.

Pikaajalise ja hoolsa kogumistöö tulemusena on meie kogudes suurel hulgal materjali kõikide rahvaluuleliikide kohta. Ei ole panegüüriiline liialdus, kui väidetakse, et meie materjal mitte ainult lehekülgede arvult, vaid ka sisulise väärtuse poolest on rahvusvahelise tähtsusega. Pikaajalise ja süvenenud rahvaluuleuurimise ja kogumise praktika alusel on R. Viidalepp kooistanud eeskujuliku raamatu „Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile“ (1940), mis tutvustab töö sisulise ja tehnilise küljega. Oma süstemaatilises osas on see teos praegugi kasutatav, meetodilises osas vajab ta aga täiendamist, vastavalt nõukogude uurimismeetodi nõuetele.

Materjalide kogumine on aga alles eeltöö kaugemaleulatuvate üldistuste tegemiseks ja selle ärakasutamiseks rahva teenistuses. V. I. Lenin, tutvudes rahvaloomingulise materjaliga, väitis, et selle materjali põhjal võiks kirjutada toredaid uurimusi rahva ootustest ja lootustest. See on vajalik mater-

jal mitte ainult rahva ajaloo ja etniliste olude selgitamiseks, vaid ka rahva kunstilise loomingu uurimiseks. See on vajalik materjal siis ka kirjanikele, kunstnikele ja heliloojaile, et seda tänapäeval loominguks kasutada. Seltsimees Stalin juhib sellele asjaolule tähelepanu: „Rahvaviisid, olles loodud sajan-dite vältel, jõudsid selle aja kestel end lihvida, puhastuda, ja on nüüd jõudnud meieni täiusliku, viimistletud kunstivormina“¹.

Kuni eestikeelse ülikooli asutamiseni piirdusid rahvaluuleharrastused peamiselt materjalide kogumisega. Siitpeale asutakse enam või vähem ka nende materjalide läbitöötamisele. Rahvaluuleteadus nagu iga teinegi distsipliin ei saa olelda iseenda pärast, vaid peab teenima kogu rahvast, peab teenima teisi teadusi, nagu ühiskonnateadusi, kirjandust ja kunsti. Seni pole seda põhimõtet rahvaluule osas küllaldaselt rakendatud ega ole ka vajalikult tutvutud selle elulisema sisuga.

Rohkem kui sada aastat tehtud kogumistöö tulemusena on Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluuleosakonnas talletatud suured materjalihulgad. Asunud marksistliku uurimis-meetodi alusel seda materjali läbi töötama, on uurijad avastanud rea olulisi puudusi ja lünki, mis on põhjustatud kodanliku uurimisviisi tendentslikkusest ja formalistlikest lähtekoh-tadest. Vastavalt kodanliku teaduse klassi-iseloomule on eesti rahvast kujutatud klassideta ning kihtideta tervikuna. See-tõttu on jäetud rahvaluulelises loominguks kõrvale erinevuste näitamine klasside vahel. Uurijaile on see aga teinud juba praegu olulisi raskusi, mis kõik sunnib omakorda kiirustama lisamaterjalide kogumisega. Neilsamul põhjusil on kõrvale jäetud juurdetekkivate rahvaluuleliste nähtuste noteerimine, nagu osalt uuemad rahvalaulud, tööstustöölise folkloor, revolutsiooniliste sündmuste kajastused folklooris jne. Vana ja uuema rahvalaulu vahekordi, ühe pealetulekut ja teise taandumist on praegu juba raske selgitada, sest uuema rahvaluule

---

¹ S. Gadžibenov, Kohtumine juhtidega; ajaleht „Kommunist“ 21. IV 1938, nr. 91.

sissetungi aja ja tingimuste kohta puuduvad meil head konkreetseid andmed. Uut rahvaluulet ei peetudki rahvaluuleks, mistõttu see jäeti kõrvale ja paljudes osades ununes, või siis kardeti selles sageli väljenduvat valitseva klassi vastast meelsust. Kirjanduse ja folkloori vastastikuste suhete selgitamisel on tänulikuks materjaliks uuem rahvalaul, milles vahel kirjandusest loetud või kuulnud ained luulendatakse ümber ja arendatakse välja pikkadeks poemideks. Ei ole küllalt valgustatud ka kombestiku muutusi ega noteeritud paralleelselt nende niiminevikulist kui ka olevikulist kuju, mis arengu näitamise seisukohalt on olulise tähtsusega. Seega pole küllaldaselt silmas peetud ka ajaloolise arengu momenti.

Vigu ja lünki on kahtlemata muudeski osades.

Ei ole kindel, kui paljud neist mineviku vigadest on parandatavad. Energilise ja teadliku töötamisega ja otstarbekohase ülesannete jaotusega asutuste vahel on kindlasti võimalik paljudes osades veel täiendusi teostada.

Asudes eesti rahvaluule uurimise ja publitseerimise käsitlemisele, peatugem pisut rahvapärase ainestiku väljaandmisel. On selge, et M. J. Eisen on teinud õigegi palju eesti rahva muinasjuttude, muistendite ja legendide tutvustamiseks. Tema poolt koostatud ja avaldatud kümmed nn. rahvajuttude või muinasjuttude kogud on levinud populaarsel kujul odavahinnaliste väljaannetena. Eisen saatis need maailma olulist vahet tegemata muinasjuttude ja muistendite vahel — kõik segamini. Kahjuks puudub enamikul neist kogudest teaduslik väärtus. Nad on kõige rohkem materjali rahvapärased väljaanded. Paremad nende hulgas on „Rahvaraamat“ I—V, mille muinasjuturepertuaari on kirjanduslikult väärtustanud August Jakobson oma hiljuti ilmunud noorsooraamatus „Õöbik ja vaskuss“, samuti „Luupainaja jutud“, „Rahaaugu jutud“ ja veel mõni teine. Enamikul Eiseni muinasjutukogudest puuduvad allikalised andmed ja neid iseloomustab üldiselt Eiseni isiklik stiil, mis kahjuks on hakanud mõju avaldama ka rahvaluulekogujate stiilile. Peame tunnistama, et meil puudub üldse igasugune praegu kasutatav muinasjutukogu, rääkimata puht-

teaduslikele nõudeile vastavaist muinasjutu- ja muistenditekogudest, mida vajaksid eriti meie üliõpilased. Oma aja kohta päris hea, kuid praegu täielikult kättesaamatu on K u n d e r i „Eesti muinasjutud“ (1885). Selle puuduse kõrvaldamiseks on Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi Kirjanduse Sektor ja Rahvaluule Sektor asunud koostama vastavasisulist valikteost seerias „Eesti kirjanduse põhivara“.

Materjalikogudest on sama M. J. Eisen avaldanud küll veel mõistatuste ja vanasõnade kogusid „Mõista, mõista, mis see on?“, „Eesti rahva mõistatused“ (1890), „Meie vanahõbe“ (1913), „Eesti vanasõnad“ (1913, 2. tr. 1929), aga need on üldiselt vähenõudlikus vormis, koostatud vähese valikuga ja veel mitte rahuldavas süsteemis. Meil säilitatakse suurel hulgal materjali käsikirjalistes kogudes, mille kopeerimise ja süstematiseerimise kallal on nähtud palju vaeva, kuid need materjalid on sellistena kättesaadavad ainult arhiivis. Seda materjali aga vajaksid peale uurijate veel kirjanikud ja teisedki kultuuritegelased, mistõttu selle avaldamine on kahtlemata vajalik. Erateel on mõned kirjanikud seni tellinud arhiivilt vanasõnu ning kõnekäände ja kasutanud neid ka oma loomingus (Aino Kallas, Hugo Raudsepp).

Rohkem kui ühegi muu rahvaluuleliigi alal on avaldamise seisukohalt korda saadetud rahvalaulude alal. Siin on meil olemas antoloogiaid ja teaduslikke rahvaluule-väljaandeid mitmete autorite poolt. Midagi teadusliku väljaande ja antoloogia vahepealset on juba A. H. Neusi kolmes vihus ilmunud „Ehstnische Volkslieder“ (1850—1852). Teaduslik on see kogu oma rohkete kommentaaride tõttu, kuna tekstide valik vastab antoloogia printsiipidele.

Antoloogiatega kõrval on meil teaduslikke rahvalaulukogusid suudetud välja anda võrdlemisi vähe. Ses suhtes me ei võistle ühegi oma naaberrahvaga. 1875. a. alustas Jakob Hurt seeriat „Vana kannel“, millest pidi kujunema eesti rahvalaulude väljaannete seeria kihelkondlikul printsiibil. Aga Hurt ei suutnud sellest nii suurejoonelisest algatusest teostada rohkem kui kahe kihelkonna laulukogud. Sellele lisaks on ta avaldanud veel

setude laulud („Setukeste laulud“ I—III, 1904, 1905, 1907) koos Rápina ja Vastseliina lauludega kolmes köites. Seda nii väärtuslikku algatust katsuti jätkata kodanliku Eesti raskeis majanduslikes tingimustes, kus valitsus ei tundnud huvigi säärase talle nii vähetähtsana näiva töö vastu. Kavatsuse teostamisel korraldas H. T a m p e r e Kuusalu asunduste ja Karksi laulud „Vana kandle“ seerias nr. III ja IV all, millest viimane ilmus õieti nõukogude korra ajal a. 1941. Sõda katkestas sellegi seeria jätkamise.

Eesti Kirjanduse Seltsi algatusel hakati välja andma tüpoloogilisel printsiibil rahvalaulude kogu „Eesti rahvalaulud“ (1926, 1932), mis aga ei jõudnud kahest köitest kaugemale. Selle väljaandmist takistas valitsevate ringkondade hirm kulude ees, osalt ka aeganõudev väljaandmisviis: ühe köite valmimine nõudis rohkem kui aasta, kuludega 3000—5000 krooni, kusjuures peatoimetaja prof. W. A n d e r s o n töötas veel tasuta, võttes töö teostamise monopoliseerivalt enda kätte. Aga ka teaduslikult polnud see kõigiti otstarbekalt teostatud, sest et ta põhjalikult valmistatuna eeldas juba kõigi avaldatud laulude esialgset läbitöötamist, oli seega raskesti valmistatav ja aeganõudev ega paku pärast trükkimist ka uurijale enam suuremat huvi. Edasi lõhkus see väljaandmisviis rahva suus tervikuna esinevad liitlaulud nende algosadeks. See puudus on äratanud tähelepanu meil ja võõrsilgi (vt. S e t ä l ä, Sammon arvoitus, lk. 109). Samuti lõhub see väljaandmisviis ühe kihelkonna ja ühe lauliku teataval määral kindlailmelist laulu-repertuaari ega lase seda uurida tervikuna. Suure osa laulude, nimelt lüürika suhtes pole selline väljaandmine üldse korralikult teostatav, sest et seal laulutüüpide piirid pole tarvilikul määral selged ega üksteisest eraldatavad. Säärane väga problemaatiline laulurühm on näit. eesti pulmalaulud.

Praeguseni trükitud laulumaterjal ei anna veel korralikku ülevaadet kogu meie rahvalaulude repertuaarist. Rohkem on meil aga avaldatud antoloogiaid mitmesuguste eesmärkidega — koolile ja lugejale.

Antoloogia mõistele vastab täiel määral Mihkel Veske „Eesti rahvalaulud“ I (1879) ja II (1883). See väike kahes vihus ilmunud originaalmaterjali kogu sisaldab laule peamiselt Põhja-Eestist (Virumaalt) ja Viljandimaalt. Tekstid ise moodustavad materjali paremiku, mis meil seni üldse on olemas. Tekste on M. Veske aga keeleliselt parandanud, mis muidugi vähendab laulude väärtust. Päris heaks tuleb pidada ka Eiseni rahvalaulude valimikku „Eesti rahvalaulud“ (1919) just selle originaalmaterjali ja rohke eepika sisalduse pärast. Parim, nii lisade kui tekstivalimiku osas, on kahtlemata Kutti-Loorits-Tampere „Valimik eesti rahvalaule“ (1935). Teised antoloogiad on väärtuselt mitmekesised, mõeldud peamiselt koolidele vähenõudlikuks abiraamatuks (Ridala, Saareste, Aavik).

On olnud tunduv vajadus suurema puhtteadusliku antoloogia järele, mis rahuldaks kõigepealt neid, kes tahaksid saada ülevaatlikku pilti tervest eesti rahvalauluvarast. See pidi kava kohaselt tulema teaduslikult korraldatuna, kõikide tüüpide parimate variantide esitise ja põhjalikkude kommentaaridega. Esindatud oleksid olnud mitte ainult laulude põhitüübid, vaid ka eri redaktsioonid. Sellegi töö teostamine, alates plaani koostamisest ja lõpetades proovitööga, läks käiku Eesti Kirjanduse Seltsi algatusel, aga suikus rahalise kitsikuse tõttu. Säärast teost vajaksime ka praegu, kuigi tänapäeva nõuded teose sisu suhtes oleksid erinevad omaaegseist, sest laulude ühiskondlikule küljele omistame praegu hoopis rohkem tähelepanu.

Veel vähem on avalikkuse ette jõudnud teaduslikult korraldatud rahvaviiside materjali, veelgi vähem on olemas uurimusi nende kohta. Armas Launise „Eesti runoviisid“ (1930) on saanud hävitava arvustuse osaliseks oma rohkete vigade tõttu. Uurimustest väärib mainimist sama Launise „Über Art, Entstehung und Verbreitung der Estnisch-Finnischen Runenmelodien“ (1913), mis on hea ja ülevaatlik ka eesti materjali kokkuvõttes, ja Juhan Zeigeri „Eesti rahvaviisid“ (1934), mis aga on vähevõitu arvestamist leidnud. Teaduslikult vää-

rib tähelepanu H. Tampere poolt koostatud „Eesti rahva-
viiside antoloogia“ I (1935) ülevaatliku ja vastavat geograafi-
list ala (Lõuna-Eesti) iseloomustava sissejuhatuses. Samuti
on tähelepanu leidnud mõned H. Tampere uurimused sellelt
alalt.

Rahvaviiside uurimise alal on H. Tampere seni kirjutanud
lühiajalise rahvalaulude rütmiprobleemi ja esitusviisi kohta
nii setude kui ka teiste eesti hõimude osas. Sama H. Tampere
on juhtinud ka eesti rahvamuusika heliplaadistamist.

Rahvalaulude uurimine on meil ühenduses geograafilis-
ajaloolise meetodi rakendamisega. See on mõistetav, kui mee-
nutame, et meie rahvaluuleuurimine on ju hiline. Teiselt poolt
on meie senised vanemad ja nooremad uurijad oma koolituse
saanud selle meetodi tüüpilistelt esindajatelt. Näit. on Oskar
Kallas, eesti esimene rahvaluuledoktor, saanud oma kooli-
tuse Soomest, Kaarle Krohnilt, Tartu Ülikoolis oma hari-
duse saanud folkloristid aga selle meetodi äärmuslikult esin-
dajalt prof. W. Andersonilt, kelle käes uurimused muutu-
sid täielisteks formalismi näidisteks. Sel meetodil on kirjuta-
tud peaaegu kõik rahvaluuleuurimused nii Tartu Ülikoolis kui
väljaspool ülikooli, ainult üksikuid uurijaid on see suuremal
või vähemal määral disponeeritud ajaloolises ja kultuuriaja-
loolises suunas. Puhtgeograafilis-ajaloolise koolkonna töödena
tunneme omast kohast muidugi häid ja edasiviivaidki uurimusi,
nagu Oskar Kallase „Die Wiederholungslieder“ (1901) või
W. Andersoni uuema rahvalaulu uurimus „Das Lied von
den zwei Königskindern“ (1931). Pikemaid monograafiaid
on eesti laulude kohta kirjutanud ka soomlased Aarne (Maie
laulu kohta), Rantasalo (Tütarde tapja kohta) jt. Ei saa
muidugi väita, et terve töö oleks möödunud positiivseid jälgi
jätmata. Kindlasti sisaldab iga läbiuuritud küsimus endas
hulga edasiviivaid momente, mida on võimalik positiivselt
kasutada. Muidugi, kui laskuda säärasele pinnale, nagu seda
teeb näit. W. Anderson oma sõnasilbi-statistilise meetodiga eesti
rahvalaulude värsimõõdu uurimise puhul, siis on see juba liht-
salt jõuraiskamine, teadus teaduse enese pärast (vt. W. An-

der son, „Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder“, 1935.)

Ka ülikoolis tehtud seminari- ja mõned magistritööd puht-geograafilis-ajaloolise meetodi alusel värsianalüüsi abil pole saavutanud suuremat eesmärki. Selleks kasutatud paberit ei saa raisatuks pidada ainult seetõttu, et nad veel kord tõestavad, et laulude algkuju rekonstrueerimine soome meetodi võtete ja kriteeriumidega on ebakindel. Üliõpilaste seminari- ja harjutustöid rahvalaulude alal on tehtud meil küllaltki selleks, et nende kaudu selle meetodi väärtuse üle otsustada.

Rahvalaulude keele alal on meil teostatud uurimusi võrdlemisi vähe ja pealiskaudselt. Kõige pikem neist on V. R i d a l a artikkel „Eesti Kirjanduses“ 1931. Selle lisaks on olemas J. A a v i k u ja A. S a a r e s t e lühiülevaateid antoloogiate lisadena. Põhjalikum ülevaade rahvalaulude keelest puudub. Niisamuti puudub eesti rahvalaulude l e k s i k a a l n e ülevaade sõnaraamatu kujul, mille puudumist tunnevad eeskätt need, kes uurivad rahvalaule. Samuti on rahvalaulude vormiõpetuse alalt olemas mõned uurimused, mis on ilmunud trükis või jäänud käsikirja (seminaritööd). Puuduvad aga rahvalaulude poeetiliste figuuride ligem analüüs, uurimused tekstide sisu muutvate võtete (nagu algriim, parallelism) kohta, mis vajaksid samuti üksikasjalist läbitöötamist. Rahvalaulude temaatiline läbitöötamine peab aga alles nüüd algama, niisama ka tavandilaulude laiäldasem uurimine.

Vähesel määral, kaugeltki mitte piisavalt on uuritud uue- mat rahvalaulu. Mõni küsimus selt alalt on valitud magistritöö teemaks, kusjuures tööde tulemused on üsna huvitavad (B. S ö ö t, O. P e t e r s jt.). Siia kuulub ka W. Andersoni eelmainitud „Das Lied von den zwei Königskindern“ (1931), kus Anderson tõmbab kujukaid piirjooni vana ja uuema rahvalaulu vahele. Uuema rahvalaulu läbitöötamine selle aktuaalse sisu ja ka tabava elukujutuse tõttu oleks mitte ainult huvitav, vaid ka vajalik. Vähesel määral on uuemat rahvalaulu väärtustanud kirjanikud oma loomingus. Uuem rahvalaul näitab ka naaberrahvaste omavahelisi suhteid ja sidemeid, on osalt rah-

vusvahelinegi nähtus, kuna vana rahvalaul püsib aina teatava keele piirides.

Et rahvajutt on kõige rahvusvahelisem rahvaluuleliik, on rahvusvahelise uurimise seisukohalt materjali kättesaamine ülemaailmses ulatuses endastmõistetavalt tarvilik. Selle hõlbustamiseks on soome uurija Antti Aarne loonud rahvajuttude tüüpkatalogi, seega rahvajuttude tüüpide süsteemi, millele vastavalt rahvajutud jagatakse ülemaailmses ulatuses ja antakse igale muinasjutule oma number (vt. FFC 3). Aarne süsteem on praegu kogu maailmas enam-vähem vastu võetud ja kasutusel, näit. eestigi muinasjutud, nimelt Hurda kogu materjali (vt. FFC 25) on Aarne ise osaliselt tüpologiseerinud. Selles süsteemis on palju puudusi. Ta sisaldab hulga tühikuid, on liiga subjektiivne ja konventsionaalne süzeede jaotamisel gruppidesse ja muinasjututeemade järjestamisel. Puhhtehniliselt on see aga kergendanud maailma folkloristide tööd. Seda kasutatakse NSV Liidus, Skandinaavia maades, Saksamaal, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Hispaanias. Aarne raamatu (FFC 3) tõlkis vene keelde ja töötas vastavalt ümber Leningradi prof. N. P. Andrejev. Aarne tööd on tulnud juba palju täiendada ja parandada, eriti süstemaatilises osas, nagu seda on teinud ameerika uurija Thompson (vt. FFC 74). Tüübinumbreist tuleb puudu eriti muistendite ja naljandite osas. See tuleb ses osas täiesti ümber teha materjali amorfsuse ja tüüpiderohkuse tõttu, mis regionaalselt on väga erinev. Jooksva numeratsiooniga, nagu seda teeb Aarne, isegi mitte indekse ega A ja B tarvitamisega ei saa rahuldavalt ega ülevaatlikult kategoriseerida alatasa kasvavat ja eristuvat materjali. See rahuldab mõningate täiendustega küll muinasjuttude tüpologiseerimise vajadusi. Väljapääsuks on soovitatud esiteks muistendite eri gruppide märkimist iseseisva jooksva numeratsiooniga, mis võivad paisuda kui pikaks tahes (näit. tulihännajutud nr. 1 —; libahundilood nr. 1 — jne.). Seegi oleks poolik väljapääs, mis killustaks süsteemi ja põhjustaks liiga palju erigruppide spetsiaalregistreid. Teise lahendusviisina on ette pandud küm-

nend süsteemi, mis detailides võiks varieeruda vastavalt tõelisele repertuaarile. Enne proovitööde tegemist sel alal on võimatu eelistada üht või teist ettepanekut, võib-olla on võimalik leida isegi mõni kolmas lahendus.

Muinasjutu-uurimusi on meil vähe. Rahvusvaheliste uurimuste kirjutamisel on välisautorid üsna olulisel määral arvestanud ka meie materjali, aga eesti uurijad ise on siin väga vähe suutnud lisa pakkuda. Kõige suurejoonelisem on kahtlemata W. Andersoni uurimus anekdoodi „Keiser ja abt“ üle (FFC 42), mis annab ka meetoodilist lisa senistele kogemustele ja tähelepanekutele. Omamoodi katse sel alal on uurimus „Piksepilli“ kohta (Sb GEG), mille kohta Anderson avaldas hoogsa ja eruditsioonika kirjutise „Zu d. estn. Märchen v. gestohlenen Donnerinstrument“ (*Acta et Comm.* B XIV, 1). Mainitud muinasjutu rändamistee suhtes ollakse lahkharvamisel, kas seda tuleb otsida idast läände, s. o. vene kaudu, või Skandinaaviast, nagu tahab tõestada Anderson.

Eesti muinasjutu-uurimist pidurdab praegu veel üks tegur, mis kuulub kaadrite valdkonda. Meil pole praegu ühtki töötajat, kes oma erialaks oleks võtnud juttude uurimise. Aga see on ala, millest võiks kujuneda mitme uurija elutöö. Sel alal töötamine on juba kiireks vajaduseks. Võib loota, et noorema põlvkonna esindajad ka siit oma elutöö valivad. Suure Tõllu muistendite kohta on kirjutanud Eisen praegugi veel mõnevõrra arvestatava uurimuse „Tõll ja ta sugu“ (1926).

Palju tööd on tehtud ka rahvakommete uurimise alal, kuigi siin töö on alles ettevalmistavas järgus. Viimasel ajal on tulnud täita lünki materjalis ja skematiseerida uurimisprobleeme, millele lisaks on suudetud anda ainult väikesi lisauurimusi üksikküsimuste alalt. Siia hulka tuleb arvata ka rahvamängud ja -tantsud. Terve see küsimus kuulub õieti folkloori ja etnograafia piirimaile, mispärast töid tuleb oodata mõlemalt poolt, nagu see ka tõeliselt on toimunud. Rahvatantsude teaduslik valimik ilmus koos lühikese teoreetilise sissejuhatusena R. Põldmäe ja H. Tampere toimetusel. Raamat ise on muidugi osutunud praktiliseltki kasutata-

vaks rahvatantsuringides. Sellele lisaks ilmus hiljuti veel Ullo Toomi puhtpraktiliste eesmärkidega kirjutatud „Valimik eesti rahvatantse“. Mängude alalt on seni ilmunud õieti ainult seltskondlikkude mängude valimikke praktiliseks kasutamiseks. Sama praktiline otstarve on ka A. Kalamehe hiljuti uuesti ilmunud raamatul „Valimik rahvamänge“. Aga teaduslikuks väljaandeks on tehtud kõik eeltööd. Nimelt on R. Viidalepp võtnud ülesandeks koostada korraldatud mängudest soliidne tekstiväljaanne uurimuslikeks lisadega.

Pulmakommete alal on meil kasutada oma aja kohta küllaltki hea, kuid praegu juba vananenud Schroederi „Die Hochzeitsbräuche“. Vajame uut ja põhjalikumat ning hoopis avaramail perspektiividel kirjutatud pulmakommete uurimust. Kõigele lisaks võiks mainida veel Eiseni uurimusi kosjadest ja jõuludest, milles eakas uurija on jõudnud juba kriitikat kannatavale tasemele.

Usundialane rahvalooming on meil aga mõnevõrra paremini läbi töötatud. Kõigepealt tuleb siin mainida M. J. Eiseni suurt elutööd „Eesti mütoloogia“ I—IV ja mitmeid ta väiksemaid artikleid, nagu lindudest rahvausundis, vikerkaarest ja muust. Eiseni tööde peaväärtus seisneb muuhulgas materjali kokkutoomises ja provisoorses skematiseerimises, mis aga üldiselt on pinnaline ja eklektiline.

Usundialalisest rahvaloomingust vajavad meil läbitöötamist veel paljud eri alad, nagu näit. rahvameditsiin (arstiteadlastel on paar tööd sellelt alalt), taevakehad, tähtpäevad, rahvakalender jm.

Peale eesti rahvaluule on eesti uurijate poolt olulisel määral läbi töötatud ka liivi ja vadja rahvaluulet.

Uurimistöe Eestis on toimunud geograafilis-ajaloolise meetodi printsiipidel. Niihästi teooria kui praktika olid rajatud sellele meetodile. Sellest tuleneb, et saavutused on ühekülgsed, ei rahulda nõudlikku rahvaluuleteadlast ega naaberdistsipliinide esindajaid. Noorem uurijatepõlvkond on korduvalt avaldanud oma rahulolematust selle meetodi ja ta tulemuste suhtes.

Kuigi soome meetod on samm edasi senises uurimistöös, olles andnud omast kohast ka väärtuslikke tulemusi ja kogemusi, jääb ta ometi abituks ja perspektiivituks. Sellele veendumusele on jõudnud ka mõned selle meetodi esindajad ise. Rootsi folklorist Sydow oli 1932. a. sunnitud möönma, et koolkond on sattunud teoreetilisse ummikusse. Ta ütleb: „Kui aga hinnata Antti Aarne üksikuid muinasjutte käsitlevate monograafiate ja teistes maades „soome koolkonna“ järgijate poolt kirjutatud samasuguste tööde üldtulemust, siis peab tunnistama: muinasjutu-teadus on sattunud ummikusse ning ei saa seda teed mööda edasi minna. „Soome koolkonna“ hoolikalt väljatöötatud meetod on mõnevõrra skemaatiline ning osalt ehitatud kontrollimata, sageli aga koguni ilmselt vääradele eeldustele. Aga monograafia ülesandeks on leida antud muinasjutu esialgne vorm (algvorm) ja algkodu; seejuures peetakse muinasjutu kõiki olemasolevaid variante samaväärseiks ning nende uurimine muutub skemaatilise-statistiliseks. Uurimine ei too nähtavale seda muinasjutu kõige lihtsamat primitiivset vormi, mis tõesti võis olla tema lähteliseks tuumaks, vaid, vastupidi, muinasjutu kõige täielikumana ja terviklikumana vormi, tema arenemise lõpp-punkti. Muinasjutu arvatavaks algkoduks osutub maa, kus antud muinasjutt läheneb kõige enam sellele arvatavale, vääral teel taastatud algvormile“². Sydow näeb õigesti „soome koolkonna“ metodoloogilist viga muinasjutu algkuju rekonstrueerimistöös. See viga jääb püsima ka lauude algkuju rekonstrueerimisel, mis praktikas muutub illusoorseks, sest mitme töötaja samal ajal töötades võivad tulemused olla (ja ongi) hoopis erinevad, olenedes valitavaist kriitriumidest ja vahel ka päris juhuslikku laadi tegureist.

Milline on siis õige meetod, on õigustatud küsimus. See on olemas. Meetodiküsimus on maailmavaateline küsimus. Ei saa midagi rajada juhuslikkusele, vaid kõike tuleb ehitada kindlale alusele. See alus on marksismi-leninismi õpetus, mis näitab tee, mida mööda peab kulgema folkloristi töö

² Yearbook of the New Society of Letters at Lund, 1934.

minevikuliste rahvaloominguliste tõdede avastamisel. Selle eesmärk ei ole enam teadus teaduse pärast ega iga teadlase omaette nokitsemine hoolimata sellest, mis ümbruses sünnib ja mis rahvas ning sotsialistlik kodumaa vajab. See haarab kinni tänapäeva vajadustest, koordineerib oma ülesanded kogu ühiskonna ühiste ülesannetega ja püüab kasulik olla sotsialistliku riigi ülesehitustöös. Nõukogude folkloristika vaieldamatuks saavutuseks peab tunnistama NSV Liidu kõigi rahvaste folkloori üha intensiivsemaks muutuvat kogumist ja uurimist.

Lõpuks kaadrite kasvatamine, nende koondamine ja rakendamine ei huvitanud kodanlikus Eestis kedagi. Puudus tööplan, mis oleks näidanud uurimistöö suundi ja stimuleerinud tulemusi. Kaadrite kasutamise ja kasvatamise vajadusi ei arvestatud tegelikkude olude ja vajaduste seisukohalt; see oli jäänud juhuse hoolde. Uurimistööd tegi igatüks sel määral, kuipalju see teda huvitas. Töökohtade ja asutuste vähesus võimaldas ainult väga piiratud tegevust. Ülikoolis ei suudetud luua isegi assistentuuri, kelle otsesel juhtimisel oleks võidud teostada üliõpilaste töö parandamist. Andekas pealekasv ei leidnud täielikult rakendust ja siirdus hoopis muudele aladele. Sellest siis ka tuleb, et praegu nii raske on täita loodud kohti kaadrite vähesuse tõttu. Kaadrite järelkasvu pidevus ja neile rakendamisevõimaluste otsimine puudus täiesti. Õieti oli Eesti Rahvaluule Arhiiv ainus koht, mis suutis kas või ajutiselt siduda teatavat osa rahvaluulehuvilisi, nii ka üliõpilasi, kelledest kujunes arhiivi kaastöölisi, kogujaid, korraldajaid ja uurijaidki.

Eesti folkloori uurimisse on tarvis juurde tõmmata uusi töötajaid, peale kasvatada noori jõude, kes viiksid edasi seni tehtud tööd, oskaksid kasutada seda, mis on loodud head, ja õppida sealt, kus on tehtud vigu. Noori kaadreid tuleb spetsialiseerida eriküsimuste aladele, et vältida takerdumist üle jõu käivaisse ülesannetesse. Ülesandeks on kasvatada noori jõude eriküsimuste alale, aga samal ajal õpetada neid töötama kollektiivsete ülesannete kallal ja teha nad teadlikuks sellest, et praegune aeg nõuab loovat ühistööd ja et selle töö vastu tun-

neb pingsat huvi meie sotsialistlik kodumaa. Ei ole võimalik lasta end juhtida isiklikest huvidest ja mugavustest. Meil on praegu antud suured võimalused tööks igapähele, aga meil on ka palju ülesandeid, palju probleeme, mis ootavad selget mõistust ja ausat ning vastutusvõimelist tahet. Tõeline folkloristika saab olla ainult niisugune teadus, mis vastab seltsimees Stalini poolt nõukogude teadusele üldse püstitatud nõudeile; see tähendab, et ta peab olema teadus, „... mille inimesed, mõistes teaduses väljakujunenud traditsioonide jõudu ja tähtsust ning kasutades neid osavalt teaduse huvides, ei taha siiski saada nende traditsioonide orjaks, ... millel on julgust ja otsustamisvõimet murda vanad traditsioonid, normid ja seisukohad, kui need vananevad, kui need muutuvad edasiliikumise pidurdajaiks ja mis oskab luua uusi traditsioone, uusi norme, uusi seisukohti“³.

---

³ J. V. Stalin, Kõne kõrgema kooli töötajate vastuvõtul Kremliis 17. mail 1938. Ära trükitud: Lenin, Valitud teosed kahes köites I k., RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn, 1945, lk. 29.

Итоги и оценка работы по исследованию эстонского фольклора.

Э. Лаугастэ,

кандидат филологических наук.

Резюме.

Прежде чем приступить к изложению темы, необходимо остановиться как на самом понятии фольклора, так и на месте, занимаемом фольклористикой среди смежных наук. Понятие фольклора получило неодинаковое развитие у отдельных народов. Можно говорить о фольклоре в более узком значении этого слова, имея в виду лишь словесное творчество — народные песни, сказки, пословицы, загадки. К фольклору в более широком понимании слова относятся также народные игры и танцы, обряды и обычаи, мифология и народная музыка. Фольклористика занимается исследованием всех этих областей народного творчества.

При занятиях фольклористикой мы должны самым серьёзным образом учитывать и этнографию, ибо эти дисциплины весьма близки друг другу. Обе они исследуют культуру народа и её историю с древнейших времён, изучают материальное, словесное и музыкальное творчество народа. Исследование эстонского фольклора протекало до сих пор в отрыве от этнографии, как впрочем и от истории, юриспруденции, языковедения и т. д. Для обеспечения многосторонности исследования необходимо тесное сотрудничество этнографа и фольклориста, особенно в наше время, когда плановая работа вырывает человека из узкой сферы личных интересов и настроений.

Советская фольклористика является наукой, имеющей своей задачей собирание и исследование фольклора на основе марксистско-ленинского метода, как и использование результатов этой работы для всестороннего обслуживания народа.

Первая задача фольклористики — систематическое и отвечающее научным требованиям собирание материалов на всей заселённой народом территории. До второй четверти XIX века эстонский фольклор собирали главным образом немцы, делая это с различными побочными целями, отчасти клерикального, отчасти личного характера. СобираТЕЛЬСКАЯ деятельность Фельмана и Крейцвальда также носила ещё довольно таки узкий и случайный характер, да и количество собранного ими материала весьма незначительно.

Систематическое собирание фольклора в Эстонии было начато в 60-х годах Якобом Хурто м. Результаты его деятельности огромны и являются образцовыми до настоящего времени. Менее значения имеет собираТЕЛЬСКАЯ работа М. И. Эйзена, бывшего впоследствии профессором Тартуского Университета. Эйзен, начавший свою деятельность на несколько десятилетий позднее Хурта, не смог в достаточной мере познакомиться со своими корреспондентами, как и руководить ими соответствующим образом, что пагубно отразилось на качестве собранного им материала.

Своеобразно и ценно собрание детских песен проф. В. Андерсона (работа начата в 1921 году). Однако результаты, полученные Андерсоном, свидетельствуют о малой продуктивности собирания при помощи анкет.

Работа по собиранию стала наиболее плодотворной с основанием Архива Эстонского Фольклора в 1927 году, с которого времени систематическое собирание протекало параллельно с исследовательской работой. Для получения материалов Архив использовал также и метод соревнования, организовал сеть корреспондентов и основал бюллетень „Толкователь народных традиций“ для информирования заинтересованных лиц и организаций о работе по собиранию.

Наряду с собиранием фольклорных материалов происходило их опубликование. М. И. Эйзен издал ряд сборников народных сказок, научная ценность которых однако не всегда велика. Тем же Эйзенем было составлено несколько сборников пословиц и загадок.

Больше материалов было опубликовано в области народных песен. Нечто среднее между научным изданием и антологией представляют собой сборники А. Х. Нейса „Ehstnische Volkslieder“ (1850—1852). Вполне научный характер имеют сборники Я. Хурта „Старые гусли“ I и II (1875—1886), продолжение которых (III и IV) издано под редакцией Х. Тампере (1938—1941), а также „Песни сетов“

I—III (1904—1907) Я. Хурта и „Эстонские народные песни“ I—II (1926—1932). Кроме того, было издано ещё несколько школьных антологий.

В то же время крайне слабо развивалось опубликование народных мелодий. Единственным изданием этого рода является сборник А. Лауниса „Эстонские народные напевы“ (1930), в котором имеется однако много ошибок. Исследованием народных мелодий занимались А. Лаунис, И. Цейгер и Х. Тампере.

Изучение народных песен было связано у нас с применением географо-исторического метода, что является вполне понятным, если иметь в виду, что многие наши фольклористы получили научную подготовку у представителей указанного направления. Самое крупное исследование в этой области — работа О. Калласа „Die Wiederholungslieder“ (1901); заслуживает внимания и исследование В. Андерсона из области новой народной песни „Das Lied von den zwei Königskindern“ (1931). Ряд исследователей занимался также изучением эстонского народного стиха. Очень мало исследовалась новейшая эстонская народная песня.

В области изучения народных сказок следует прежде всего назвать типовой каталог сказок А. Аарне, составленный однако лишь на основании собрания Я. Хурта. В части народных преданий не установлено ещё вполне приемлемой системы классификации. Из числа исследований, посвящённых сказкам, следует выделить работу В. Андерсона „Kaiser und Abt“ (FFC 42), а из исследований народных преданий — работу М. И. Эйзена „Тылль и его род“ (1926). В области изучения народных обычаев, в том числе народных танцев, много работы проделано молодым поколением исследователей. Работа Л. Шредера об эстонских свадебных обрядах уже устарела.

Обзор народных верований дан прежде всего в трудах М. И. Эйзена; немало сделано в этой области и позднейшими исследователями.

Научно-исследовательская работа буржуазного периода проводилась преимущественно на основе географо-исторического метода, что повело к ряду односторонних и неправильных выводов; вся эта школа зашла в тупик, из которого необходимо найти выход. Молодое поколение исследователей не раз выражало свою неудовлетворённость этим методом в виду крайней односторонности достигаемых им результатов. Делались неоднократные попытки расширить его узкую базу

путём введения различных новых приёмов, но и это не привело к удовлетворительному решению проблемы. В настоящее время уже положено начало применению марксистского метода к изучению эстонских материалов.

Серьёзным препятствием к быстрому достижению успехов является недостаток соответствующих кадров, сосредоточению и подготовке которых уделяется исключительное внимание.

Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel.

J. V. Veski,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige.

Rahva arenemise algelisemal astmel on ta keel vormilt ja sisult labiilne. Kindlust, erinevusi ja juurdekasvu tuleb sinna alles aegade kestel — osalt rahva üksikosade eraldielamise, osalt inimeste tegevusalade erinevuse tagajärjel. Sõnad hakkavad vormilt kui ka tähenduselt hargnema — erimurdelistena esinema. Hakkab seal aga viimaks kirjakeel enesele õigusi pärima, siis on erinevus rahva- ning murdekeele ja arenema hakkava kirjakeele vahel esiotsa vaevalt märgatav, suureneb aga pika-peale ikka enam, kusjuures viimane arendab eneses suuremat järjekindlust vormide tarvitamises ja ulatuslikku hulka ühiskelseks fikseeritavat sõnavara. Algab püsiv rahva- resp. murdekeele ja kirjakeele vaheline sümbioos, mille kestel esimene oma domineerivuse hiljemini kirjakeelele üle annab. Seejuures jäävad aga rahvakeel ning murded alaliselt loova tegurina kirjakeelele pidevaks ammutusallikaks.

Sellele vastavalt, kuidas oma arenemisteel edasi jõuavad ühiskondlik elu, teadused ja oskused, püüab kirjakeel oma leksi-kaalseid väljendusvõimalusi ikka jälle rohkendada. Selleks tarvilikke aineseid hangib ta endale mitmel teel. Üheks ammutamisallikaks on, nagu öeldud, rahva murdesugemed. Neid rakedatakse ühis- ning kirjakeelde, et täita seal esinevaid lünki või tuua sinna tihendavaid stiililisi nüansse.

Eesti ühis- ja kirjakeel, mille kujunemine algas küll juba XVI sajandil, on end rahvakeelsete sugemete abil märgatava-

malt täiendama hakanud u. XIX sajandi 3. veerandist alates, esialgu küll vähe silmapaistval määral, kuid aja jooksul sellist tihendust endas kasvatades.

Kui ühis- ja kirjakeel on alles niisuguses arenemisfaasis, kus nad ei taotle mõistete vahel suurt eristamisäpsust, siis võetakse rahvasuus valminud sõnu, mida rahvas on soetanud oma tööalaliste mõistete ning toimingute sõnastamiseks, kirjakeelde sisult ja enamasti ka vormilt intaktseina. Selliste sõnade rakendamist kirjakeelde on meil möödunud sajandil tõhusasti viljeldud ühiskonnaelu loomuliku käigu ajal. Näiteks selgitavate artiklite või raamatute kirjutajale oli otstarbekohane, koguni möödapääsematu rakendada just rahvakeelseid mõisteväljendeid ükskõik missisulises rahvast huvitavas või tema vaateringi avardavas käsitelus. Kuid selles suunas hoovõtmine nõudis palju aega. Näiteks arvutamiskeeles oli selline areng meil õige aeglane. Meie esimeste arvutusõpetuse-raamatute autorid ei tarvita veel mingeid kindlakujulisemaid rahva-ega murdekeelseid matemaatilisi sõnu. Nii opereerib 1806. a. kirikuõpetaja P. H. Frey sulest ilmunud „Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst“ terminitega, mis on ülekaalus saksa- ja ladinakeelsed, ainult paaril korral eestipärased, nii vähe, kui tal neid termineid üldse tarvis läheb [*addition* ehk *numbride kokkoarvamine*, *subtraktion* e. n. *mahhaarvamine*, *multiplikation* e. n. *kokkokogominne*, *diwision* e. n. *jaggamine*, *rest* (nüüd: jääk), *proportional-arropiddamine*, *proportions-eksemplid* jne.]. Kuigi O. W. Masing rakendas 1823. a. oma „Arwamise-Ramatus“ matemaatiliste algmõistete käsitlemisel eestilist väljendusmaterjali, pakub 1854. a. ilmunud „Arwamise ehk rehkendamisse ramat“ („Koli-ramatu“ IV jagu) ikkagi jälle vähe ning osalt kõikuvaidki rahvapäraseid termineid: *pohhinumbrid* (nüüd: põhiarvud), *nimminumbrid*, *kokkoarvamine* e. *kasvatamine* e. *additsio*, *mahhaarvamine* e. *ärravotminne* e. *suptraktsio*, *kasvatamine* e. *mitto korda votminne* e. *multiplikaatsio*, *jaggamine* e. *tiwisio*, *numbri luggu* (→ suhe), *luggude parid* (→ võrre e. proportsioon), *lou liikmed*, *kolme ligette arro* e. *kolme liikmega arro* (→ kolmeliikme arvutus > kolmlause).

Alles veerandsada aastat hiljem hakkavad matemaatilised käsitelud oskussõnalist kallakut avaldama. Nimelt J. Kurrik'u „Arvuvald“ I (1879 ja 1880), samuti ta „Laste arvuvald“ (1879) rakendavad juba järjekindlalt rahvapärast, kuigi alles tärkamisel olevat terminoloogiat: *kokku-, mahaarvamine, kasvamine, rehkendus tähtedega, murrud — ühe- ja võõranimelised, liig- ja segamurrud, algusarv, ühelised ja kümnelised, ruut- ja kantarvud, ruut- ja kantarvu põhi, astmearvamine, kolmeliikmearvamine, õige joon, ringjoon, ringi läbimõõt, pind e. ruutsuurus, täisruut, täis-, terav-, tõmpvinkel, vildak täisruut (= romb), vildak pikkruut (= parallelogramm), rull (= silinder), võrdlused ruutarvudega (= ruutvõrrandid)*. Alles sealt peale on eesti matemaatiline oskuskeel meie päevini samm-sammult välja arenenud teaduslikkude nõuete kõrguseni. Mainiksini veel geograafilise väljendusoskuse sünnikäiku.

Nagu matemaatika alal, ei olnud esialgu piirid ka siin rahva ja kirjakeele vahel kuigi aredad, relevantesed. Näiteks Berend Gildenmann'i sulest 1849. a. ilmunud 95-leheküljelises raamatukeses „Mailma made õppetud“ on kogu käsitelu avaldatud aina lihtsas rahvakeeles, ei ole veel mingit kallakut märgata geograafilisse väljenduslaadi. Nii esinevad tal ms. keelendid (praeguses kirjaviisis): *maailm (= maakera, taevakeha, päikesesüsteem), maailma made olemine (= kliima), päev e. päike, (vähi, kaljukitse) pöörmise ringid (= pöörjooned), püstköök, maarjajää, kahi (kahja) (= kübaramust), segunenud pealegi autorile omaste murdekeelevormidega: koivalge- e. koidu-täht, üleüldes (= üleni), suurdes meres, mere pindas, põhja pool riikis, nad andvad valgust, tähed paistvad, ei ole tänini nende peale oskand (= sattunud)*.

Harva tabame mingit puhtrahvapärast keelendit ka 8-jaolises „Koli-ramatus“ (1852—1861), mille koostasid mitmed saksa soost pastorid Põlva kirikuõpetaja J. G. Schwartz'i juhtimisel ning kaastegevusel. Näit. selle raamatu „Keograhw“ nime- lises 5. jaos on rakendatud rahvapärast keelevormistikku: *vir- malised ehk põhjavalgus, kuivad valgud ehk pälk, tõus ja mõõn, kosk, pisuhand ehk puuk (= lendtäht, meteor), massakad*

(→ putukad), kummikonn (→ kilpkonn), magun, raudkivi, mädanik (→ lämmastik). Vahel sekka vilksab esile ka mõni murrakuline ütlus (proomima, ei või olla, et ... asi õhtigi ei peaks kaaluma). Enam kaldub „Koli-ramatu“ keel aga saksapärasustesse nii sõnus kui lauseis; näit. *päewa-uri tseiger* (→ *tunnipaku*, *päikesekella varras*), *luhw*t ehk *öhh wai seisaw tuul*.

Lähemal seisab rahvakeelele C. R. Jakobson'i koostatud ja 1868. a. (II tr. 1875. a.) ilmunud „Veikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat“. Seal esitatakse „kaare kõdarik“ 16 rahvakeelse ilmakaare nimetusega: *põhi*, *ida*, *lõuna*, *lääs*, *kird*, *keskhommik*, *edel*, *loed*; samuti viimaste vahel asetsevad sihid, näit. *põhjakird*, *idakakk*, *vesikaar* jt.; eestilisi tähtkujude nimesid — *suur* ja *veikene vanker*; *maakera* ja selle *naba*, *noor-* ja *täiskuu*, *esimene* ja *tõine veerand*, *pööripäev*; *väin*, *merelaht*, „veiksemad maa sisse tungijad veesalgud“: *käärud*, *landod*, *abjased* (= *abajad*), *meresilm* („pikk ja õige kitsas veesalk“), *säär*, *nina* (väike poolsaar), *maaneem* (lage poolsaar), *kärgike* (terav ning äkiline poolsaar), *maismaa*.

Kui hakati rahvale tervishoiuküsimusi selgitama, hangiti selle alaga seoses olevat rahvakeelset või rahvapäraselt väljendatud sõnavara ühiskeelde ja trükisõnasse. Üks esimesi allikaid, milles on säilinud meie vanemaid meditsiinilisi ja selle piirkonnaga kokkupuutuvaid muidki rahvakeelseid väljendeid, sisaldub Pärnu linnaarsti J. J. Ilisch'i raamatus „Die gewöhnlichen Krankheiten des menschlichen Körpers...“ (1822). Seal on avaldatud O. W. Masing'i poolt eesti-saksa keeles koostatud valimik tolleaegseid rahvasuust pärinevaid haiguste, ravimite, ravimitaimede ja anatoomilisi nimetusi (arvult ligi 300) ja vastavat fraseoloogiat. Näiteks (praeguses kirjaviisis) haiguse-nimetusi: *öksendamine* (= *vomitus*), *ematõbi* (= *hüsteeria*), *harjused* e. *sõöjad* (= *comedones*, *rasupunnid*), *kirm* (= *laste krambid*), *kiskumine* e. *kokkuvõdamine* (= *kramp*), *rinna ahistus* e. *ahistab rinnust* (= *astma*), *kangustus* e. *äratuimastus* (nüüd: *kangustõbi*, *katalepsia*), *veejälestus* (→ *veepelgus*, *hüdrofoobia*), *uued rõuged* (→ *kaitserõuged*); ravimeid: *seatangurohi* (= *anti-*

mon); ravimitaimi: *kassikuserohi* (= *palderjan*); anatoomilisi: *elusoon* (= *tuiksoon, arter*), *vermed* (= *piimasooned, ka piimavalvik*); füsioloogilisi: *elusoone liikumine* (= *puls*).

Neist O. W. Masing'i poolt ülestähendatud rahvakeelsõnadest on kaunis hulgake tänini meditsiiniliste resp. botaaniliste oskussõnadena püsima jäänud, nagu: (rinna) *ahistus, halvatus, kõllatõbi, kurgutõbi* (= *difteeria*), *sammaspool, lubjakärn* (→ *lubikärn, favus*), *luuvalu, solkmed, sügelikud, kelme; heinputk, karuputk, hooramarjad, koerõispuu, koerapöörirohi, koirohi, kuuepävarohi* (= *kuupävarohi*), *naistepuna, nõiakõllad* (*Circaea*), *raudrohi, üheksamehevägi* (nüüd: *üheksavägi*), *seatubakas, põdrasammal*.

Uut lisa, millest on taas väärtuslikke sademeid siirdunud tänapäevasessegi meditsiinilisse terminoloogiasse, töid järgnevad terviseküsimuste populariseerijad — Fr. R. Kreutzwald ja P. Hellat.

Kreutzwald'i „Kodutohtrist“ (1879, 1884) leiame hulga rahvapäraseid haigusenimetusi: *põletik, palavik, soetõbi, langedõbi, pidalitõbi, kõhutõbi* (= *düsenteeria*), *tuulerõuged, sammaspool* e. *veikserõogatus, hallisõitmine* e. *külmõbi* (= *malaaria*), *õitsev tiisikus* e. *neljasõitja kopsutõbi, halvatus, rabandus, mee- e. vaimuhaigus, ematõbi* e. *emakaviga* (= *hüsteeria*), *kurgupõletik* (= *angiin*), *kollatõbi, kangestuskramp* (= *teetanus*), *varjusurm, ikaldussünnitus* (nüüd: *nurisünnitus*), *lõkatusekõha* (→ *lõkakõha*), *suulõpastus* (→ *suuroiskumus, haavandiline suupõletik*), *kurgukõrvetus* (→ *kõrvetised, püroos*), *sooltekramp* (→ *voolmed, loomadeli: tiirud*), *jooksjatõbi* (→ *reuma*), *leetrid* e. *lõõtsed, punetus* (nüüd: *punetised, rubeolae*), *veetõbi* (nüüd: *vesitõbi*), *lehma-* e. *varjurõuged* (→ *kaitserõuged*), *nigutused* (nüüd: *rõhitused*), *sügelised, luupainaja, pasandus, õhukogumused* (Luftansammlungen) jt.; ravimeid: *maerjajää, kalamakstraan*; ravimitaimi: *metshumurid* (*Lycopodium clavatum*), *naistepunad* e. *viinalilled* e. *jaanipunad* e. *kollased* e. *rootsipunad* (*Hypericum*); anatoomilisi sõnu: *kõrjekude* (*cellula*), *emakas, lapsekoda*; muid väljendeid: *põikeseterad, rahk* (→ *rõhm*), *soojuskord* (= *temperatuur*), *põhjakaks* (*sete*).

Omasoodu lisandab P. Hellat rahvasuust oma „Tervise õpetuse“ kaudu (1891—1894 ja 1913) terminoloogiat edasiarendavaid keelendeid, eriti haigusenimetusi: *ajusong* (*encephalocèle*, *hernia cerebri*), aga ikkagi veel: *soolede kõhuruumist väljakäimine* (*hernia*), *kosk* (*ekzema*), *lubiraig* (*favus*), *marutõbi* e. *maru*, *nakkajad haigused*, *nõlg*, *nõstmed* (= *rõuged*), *solgan* (= *solge*), *laiuss*, *tatinuhtlus* (→ *tatitõbi*), *nikastamine*; anatoomilisi nimesid: *rakk* (*cellula*), *hingetoru*, *hinge- ja söögilõõr*, *tänk* (*ganglion*), *jakud* (→ *liigesed*), *kõõlused*, *krõmpsluu* e. *kõreluu*, *kude*, *nääred* (→ *näärmed*), (vere) *libled* e. *liblud*, *vereliblukesed*, *pahkmaluu* (→ *pahkluu*), *tõmbsoon*; füsioloogilisi: (söögi) *kurkukargamine*, *sälgutamine* (→ *mälumine*), *seedimine*, *seedimisenõre* (→ *seedenõre*); muid rahvakeelseid sõnu: *kooljaluu*, *luusäsi* (nüüd: *luuüdi*, *säsi* aga esineb närvikoos), *kihvt* e. *markun* (*markun* e. *margin* e. *markujan* tähendas algselt elavhõbedat ja mürki, hiljemini mõnd muudki arstimit), *lämmakene* (= *kalor*), *vaarpiim* e. *kohupiim*, *süüdikate* e. *sügeliste elukas* (→ *süüdiklane*, *sügelislest*).

Kui esile kerkis tarvidus rahva sekka teadmisi levitada muudegi küsimuste alalt, siis oli ka nende sisu propageerimist tihti suuremal või vähemal määral hõlbustamas vastav rahva keelevara. Näiteks sai J. Pärman oma kahejaolisises „Looduse loos“ (1878, 1879), veel rohkem aga J. Kunder oma kolmejaolisises „Looduse õpetuses“ (1877, 1882, 1885) otseteed kasutada rahvapäraseid loomade ja kivide, eriti tõhusalt aga taimede nimesid ja sel teel tihedas kontaktis seista oma lugejaskonnaga.

Nagu eeltoodud näiteist selgub, on mingi spetsiaalsema väljendustarbe poole kaldumine tihtigi veel sõnaliselt ebakindel, otsiv, paiguti alles kirjeldavgi, kuid aegapidi omandavad sellised rakendusele võetud rahvakeelendid üha enam kindlust ja ilmekust, küsimata sellest, kas nad on algselt omakeelsed või teistest keeltest laenatud.

Selline kirjakeele rikastamise ja tihendamise nähtus püsib meil teatavate käsitusvalade piirides tänini ja jätkub kahtlemata edaspidigi. Eks ole kasvõi meie maastikulisi nähte edasi-

andev rahvakeel nii rikkalik, et sealt on saadud senini aina valmilt võtta rohkesti geograafilisi termineid: *kink, künigas, vaar, voor, rõõnt, põnt, põndak, võhmas* e. *kätik* (kõrgem koht keset lagedat raba), *kärk, lood* e. *loopealne, soo, raba, lodu, loilas* (karjatamiseks sünnis rohulodu), *sola* (võsastikuga, jõe-kääruga jne. piiratud lagendik), *kõrik* (pikk ning kitsas metsa sisse ulatuv lagendiku sopp), *(metsa)pari, laugas, mülgas, lool* (sügav jõeäärne soomülgas), *katk* (kitsama ulatusega soo), *soot* (vana, kuivanud jõesäng, старица), *loim* (verwachsener Bachmäander), *soop* (vesine maa, kevadeti ja sügiseti vee all), *soovik* (soine, vesine heina- või karjamaa), *sonn* (soine merekallas), *merekäär, landu* e. *laht, abajas* (väike laht); *(lahe)kurm, -sopp, loik, lomp, oit, (vee)olm, lantsik, lammik, loobas* (suur veeloik), *loops, loopsik* (kitsas niiske madalik kõrgendikkude vahel), *koole* e. *koolmekoht, luide, nurm, vainu, aas, aru, luht, laid, väin, lee* (ajuti kuiv merekael); neid on jätkunud vahel teistelegi keeltele laenutamiseks (näit. *rihk*, millega tähistatakse nurkli-kest munakaist koosnevat kivirusu, lokaalmoreeni).

Prov. Rud. Wallner on kogunud rahvasuust hulga kaastööliste abil ulatusliku „Rahvarohtude sõnastiku“ (1929), mis on apteekide ja rahva vahel suureks sidemelojaks rahvapäraste rohunimedele ja farmaatsia-oskussõnade alal.

Suure hulga taimenimesid on G. Vilberg-Vilbaste rahvasuust tallele pannud. Kui need kord avalikkusele kättesaadavaks tehakse, lisandub meie botaanilisele keelele sealt uusi rikkusi.

Samuti olgu meenutatud üksikuid eripiirkondi käsitlevaid väljendeid näit. põllutöö ning karjakasvatuse, ka kudumise alalt jne., jne.

Kõik seesugune rahvaloominguline leksikon annab tarbe nõudel arendatava erikeele tihendamise võimalusi, kusjuures osa sõnu siirdub pikapeale kitsamast kõnelejate ringist lisaks veel otsekui märgatamatult ühis- ja kirjakeelde; näit. sugulust tähendavad sõnad *vaar* (isa), *küdi, nadu, tädi, sõtse, onu, lell, nõbu* jt., samuti *man, vigel, tsipake, itkema* jpt.

Aga iga rahvaväljend ei jää kirjakeelde püsima nimelt sel põhjusel, 1) et tal ei ole teatavatel aegadel enam ülesannet täita (näit. sõnal *suguvend*) või ta on asendatud teisega, mida on hakatud eelistama (*dispanser pro nõuandla*); 2) on sõnal niisugune tundetooniline varjund, mis sunnib selle tarvitajat loobuma säärast haavavana tunduvat või vulgaarset väljendit suhu võtmast ja asendama seda tagasihoidlikumaga, viisakamaga — eufemismiga, litootesega, piltlikuga jne.

Möödunud sajandil ei ole meil (eriti tervishoiuküsimuste käsitlemisel) küll mitte tarvitamata jäetud ka mõnd vulgaarseks peetavat genuinse rahvakeele sõna — Kreutzwald'i „Kodutohtris“: *kusemine, sittumine* (lk. 50), *peeretusetõbi* (lk. 80), *munnimunad* (lk. 129), *perse* (lk. 151, 152), samuti Hellat'i „Tervise õpetuses“: *perse, munnid*. Hilisem kirjakeel aga on need asendanud kas kunstsõnadega (*roojamine, päarak, puhitus-tõbi* e. *kõhutuulsus, suguti, munand*), või neutraalsemat laadi rahvaloomingulistega (*tagumik, tuharad, kürb*, on püütud ka lõunamurdelist sõna *kohtutse* kirjakeelde tuua), või rahvusvahelistega (*urineerimine, meteorism, peenis, testiikul*). Sama teed on kirjakeel tundetoonistatud või vulgaarsete rahvakeelendite suhtes käinud ka teistel käsitlusaladel (*peldiku* asemel soome laen *käimla, sitasitika* asemel murdekeelne *porbulane*). Samal põhjusel väljendas end ka O. W. Masing: *tema tühendas end alt* (→ *ta roojas*).

Nagu eespoolsest nähtub, kehandab kirjakeel, kui ta on alles vähenõudlik, endasse eelistavalt rahvakeelendeid, ilma neid vormilt või sisult teisendamata. Sest rahvakeelsed väljendid kui üldisemalt levinud olid kättesaadavamad kui murded ja olid lugejale ka arusaadavamad.

Möödunud sajandi viimased aastakümned näitavad meile aga küllalt ilmekalt, et rahvasuus üldisemalt tarvitatud keelendid üksi ei suuda kuigi ulatuslikult rahuldada nõudeid, mida kirja-keelele esitab edasiarenev elu. Ei olnud ju rahvakeel paljude mõistete täpseks edasiandmiseks võimeline. Ja siis tuli trüki-sõnas ja muudes avalikkudes sõnavõttudes omal ajal läbi ajada alles abitult kirjeldavate konstruktsioonidega.

Nii tabame O. W. Masing'il eelmainitud nimestikus haiguste äratähendamiseks järgmisi rahvalikke ütlusi: *sooled käivad välja, sooled on kubemes, sooled on maas* (hilisemas keeles on selle haiguse nimeks P. Hellat'i algatusel rahvakeelest võetud *song = hernia*), *ihu tundmine suri ära, meeled lõpsid* (nüüd: *kangustõbi, katalepsia*), *tükk tõuseb kurku, tükk südame all* (= *globus hystericus*), *rahnud on üles ajanud* (= *skrofuloos*), *elu ja surm on võitlemas, võitlemise ehk pööramise peal olema* (= *kriis*).

Umbes samataolisi väljendeid esineb ms. „Koli-ramatus“ (1852—1861): *vee-ärahingamine* (→ *veeauramine*), *kõik loodud asi on aukline* (→ *poorsus, umbsus*), *kinnipidamise-vägi* (→ *kohe-sioon ja adhesioon, nidusus ja külgevus*);

C. R. Jakobson'il („Teadus ja seadus põllul“ I, 1869): *tagasikargamise ehk vedrutamise vägi* (→ *vetruvus, elastilisus*), *maasugu* (→ *maaliik*), *asundus e. formatioon* (→ *ladestu*), *tule e. plutoniasundus* (→ *tardkiivimid*), *sooja jooneldamine* (→ *kiiritus, kiirgus*); *nõstitus* (→ *kääraine, ferment, ensüüm*), *mädandus* (→ *huumus*), *leheliseolus* (→ *leelis*);

Fr. R. Kreutzwald'il („Kodutohtris“ 1878, 1884): *lapse väljas käimine on kinni* (→ *kõhukinnisus, obstipatio*), *vere ümberjooksmine* (→ *vereringe, vereringvool*), *kusekinnipidamise puudus* (→ *kusepeetamatus, incontinentia urinae*);

J. Kurrik'ul („Arvuvald“ I, 1879): *ühevääriliseks panemine* (→ *võrrutamine*), („Arvuvald“ II, 1880) *vannipõhja sarnane väli* (→ *ellips*), *kolmekandiline tulp* (→ *prisma*);

P. Hellat'il („Tervise õpetus“ 1891—1894): *kaaside sissetükkimise ja väljalaotamise tung* (→ *gaaside sisse- ja välja-vool*), *kaaside segamise tung* (→ *gaasidifusioon e. -seitimine*).

Pärastpoole, kui asuti murrakuliste varade kogumisele, sai murdeline osa keeleaineseid kirjakeele arendajate kasvava tähelepanu osaliseks, sest rahvakeel oli andnud teataval määral juba oma maksimumi sellest, mis tal oli anda. Tekkis päevakorrale

püüd peale teiste teede nüüd murdeistki leitavate keelesugemete varal oskussõnavara rikastama hakata.

Nagu enne rahvakeelest, nii siirdub nüüd murdekeelestki sõnu vormilt ning tähenduselt muutumatult kirjakeelde (näit. *mõigas, mõhk, liiges, liigend, mugul, ternes, soerd, küüsid, keermed, hangas, kuuas, kaaps, hälvama, noolutama*), isegi minevikku vaibunud sõnade piirkonnast (näit. *singas, lõiv, häil, ätel, õillis*).

Ühtlasi selgus aga, et murdeliste keelendite ülevõtmine ei ole iga kord otseteed teostatav, vaid enne tuleb saadaval olev sõna vaekausile võtta nii vormilt kui ka sisult. Sest 1) võib sõna murdes olla vormilt niisugune, mis ei seisa kooskõlas kirjakeele ehitusalustega, nagu seda on näit. eesti lõnamurdelised *pütel — püdelä, hõüm — hõümü, ürämä, tsälk, tsäuk, tsomp*. Sellised sõnad tuleb siis vormilt kirjakeele jaoks kohandada (*püdel — püdelä, heim ja heimima, ürama — ürisk, sälk, säuk, somp*). Harvadel juhtudel osutub sobivaks kirjas küll ka murdelisust säilitada; näit. *värat* (pro *värav*) anatoomilises mõttes (*hilus*); 2) võib murdesõnal olla kitsam või ka laiem tähendus, kui kirjakeel seda enda tarbeks vajab. Säärastel juhtudel on üldnähtuseks kujunenud, et murdeis, samuti kui rahvaste keeltes, mõisteväljendid tähenduselt rohkesti modifitseeruvad, sisult teise-nevad, laiema või kitsama haarde, halvema- või paremasuunalise tähendusvarjundi omandavad jne., nagu selle kohta igast keelest ja keeltevaheliselt paljugi näiteid võib leida.

Piirdun siin mõne näitega eesti murde- ja kirjakeele vahemalt.

I. Käsikäes mõnesuguste murdesõnade kirjakeelde siirdumisega on nende tähendus laienenud. Näiteid: *kulles* tähendab saartel *konna-poega*, zoologia aga on sellele sõnale avarama sisu andnud: ta mõistab selle nimetuse all iga liiki kahepaiksete — igasuguste konnaliste noort, vees elavat vastset; saarte murdes *kontvõörast* tähendav *nugiline* on bioloogiasse siirdunud *parasiidi* eestikeelse vastena; *vermed* (= verised jutid, haavad, vorbid) → meditsiinis: verevalumid pikkade juttidena nahal (*vibices*); paleontoloogias: *eluvermed* e. -jäljed (kivis-

tunud jäljed väljasurnud loomade tegevusest); mündinduses: *vermima* (rahale kirju peale lööma).

Teinekord on avaramasisulise murdesõna tähendus kitsama aks arendatud; näit. lõuna-eestiline *rase*, mis tähendab *rasket* ja *raskejalgset*, on kirjakeelde võetud ainult viimases tähenduses; saartel esinev *nääps* (= *taskuke*) on anatoomias tarvitatavaks saanud hoopis pisukese koti- või taskutaolise moodustise — *folliikuli* vastena (näit. *karva-*, *munaraku-*, *mahlanääps*).

Murdekeelendi tähendus võib kirjakeeles sisult paremaks muutuda. Näiteid: *vats* (rahvakeelne kõhu vulgaarne nimetus) → üks mäletseja liitmao osa (*rumen*); peale selle kannab üks südame õõs *südamevatsakese* nime; *lõöv* (kuur eriti plonnide kuivatamiseks) → kiriklikus arhitektuuris: kiriku sisemik tornist altariruumini (*ναῦς*); *redu* (eesti varema-aegses elumajas katuse ja kambrikulae vaheline ruum) → *rõdu* (= *veranda*); Kodavere murdes tähendab *säit* kõntsa, muda, lima (Schlamm), mäenduslikus tegevuses aga, kus sama saksa sõnaga (ka vene keeles шлам) märgitakse järkjärgulise hüvendamise otstarbeks peenestatud maaki või sütt, on ka see mõiste nüüd edasi antud sõnaga *säit*, niisiis on siingi algset tähendust parandatud.

Aga ka halveneda võib murdesõna tähendus kirjakeeles; näit. väljendab murdesõna *õördamine* (= avaldamine, teisele kaebamine) juriidilises keeles pealekaebavat teatamist, denuntseerimist.

Murraklik tuumik võib tihtilugu õige mitmevarjundiliseks haruneda, nagu seda illustreerivad järgnevad näited. *Rõivas* ja *riie* on murde- ning rahvakeeles mõlemad samasisulised, kumbki kahe tähendusega. Otstarbekohasuse- ning täpsuse-nõue on nendele kummalegi kitsama — ühe ainsa tähenduse määranud. Samuti on kahesisulised *sau* ja *savi* spetsiaalses keeles kumbki ühe tähenduse väljendajaks muudetud; esimene märgib teatavat ühtlast, puhast ainet, teine — liivasegast. Analoogiliselt on fikseerunud ka *rasu* ja *rasva*, samuti *tara* ja *aia* tähendus. *Seiti* (= segamini, segi) → *seitimine* = keemias: difundeerimine (vedelikkude ja gaaside segunemine) ja trükkin-

duses: trükitähtede segipaiskumine; segiläinud trükitähed e. nn. sibulad kannavad nime *seide*. *Ulg* on algselt hoone haripuu nimetus; selle otsesed tuletised on *ulualune*, *uluots*, järgtuletiseks aga on *uluk* (metsloom). Sõnast *virg* (= vagu, viir) on võrsunud geoloogiline termin: tuiskliiva, lume, ranna- ja jõeliivade pinnal tekkiv lainetaoline vagu ning hari (ripplemark), aian-duse oskussõna: *viretama* (viljapuude tüvede ning okste peal-misest koorekihist pikikriipse läbi tõmbama) ja trükinduses: ofseti valmistamiseks radeerimisnõelaga vasesse uurendeid te-gema. *Kohr* (= kohevilhoidumine, täispuhutus) → keedukunstis: puhevilhoiduv kook; geoloogias: maakoore kurru kumer osa; kunsti alal: *kohris* e. *kohrustöö* (painduvast või venivast metall-plekist tagumise või pressimise teel valmistatud ese).

Vahel jälle on dialektiline lähtevorm kirjakeelses mõttes teisale nihkunud, ilma algtähenduslikku sisu trükisõnasse kandmata; näit. *uuk* (= ungas, olv) esineb kirjakeeles ainult ärkli tähenduses, samuti väljendab kõvastunud tükki märgitsev rahvakeelne *tänk* üksnes ergusõlme e. ganglioni koeteaduses. Veel kaugemale, koguni mõtet segavale teele nihkub kirjakeelde siirdunud vorm oma algsest tüvest, kui see on keelest kadunud. Nii näiteks ei ole *soolatüükal* mingit seost soolaga, vaid *süülä'ga*, mis tähendab käsna, niisiis on *soolatüügas* sisult õieti *käsn-tüügas*; samuti ei ole *kadalippu-jooksul* midagi tegemist lipuga ega *puusärgil* midagi ühist särgiga.

Tihti siirab *kujusarnasus* sõna algse tähenduse teisale. Näiteid: *vaagen* (= lame toidunõu) → teatav anatoomiline kehaosa (*pelvis*); *rübi* (= puust sadul) → geoloogias: sadula-vaoline maakoore kurd, anatoomias aga tähendab *türgi rübi* sadulamoelist nõgu kolju põhimikus; *rangid* → *rangjalad* (ran-gisid meenutav jalgade seis).

Mõnikord teeb sõna semasioloogiliselt mitmesugused edasi-tagasi muutused läbi; nii tähendas *kõu* e. *kõuke* esiisa, surnut, vanataati → pikse nimetus; stabiliseerus vorm *kõuk*, *kõugud*, mille all on nüüd hakatud mõistma esivanemaid; seoses viimase sisuga kujunes keelend *kõukumus*, mis on atavismi eestikeelne vaste.

Mingi murdesõna on üldkeelele teadmatuks jäänud, sest et teine sama sisu väljendav paralleel selle on võistlusel alla surunud. Kui aga erikeel vajab umbes samasisulist väljendit, siis saab ta siin tarbevahendiks; näit. *hõõtsik* (= linnupugu) saab kasutatavaks struuma (suurenenud kilpnäärme) mõttes; *hail* (= katel) → järsuveeruline tasase põhjaga sulglohk, *hailraie* all aga mõistetakse metsanduses vanametsa raiumist üksikute pesadena; *tuusik* (= sedelike, millega määratakse mingi ülesanne täita) → komandeerimis-, lähetamispaper (путёвка); *kuhtuma* (= kustuma) → raugema (eriti elektromagnetiliste e. raadiolainete kohta).

Kirjakeelele tootsaks saab murdeline morfeem ka seeläbi, et temast arendatakse teisi kirjakeele-süsteemile vastavaid, erisisu väljendamiseks kohaseid sõnakujusid: *kehtama* → sellest *verbum intensivum kehtima* (vrd. *sāhvama* — *sāhvima*, *lūkkama* — *lūkkima*). Rahvakeelsest sõnast *sõltus* (= tripp) sobis tuletada verb *sõltuma* ja selle derivaadid; lõunamurdelisest sõnast *hõrmane* (= kortsunud, kortsu tõmbunud, kortsus) lähtudes saadi väljend *hõrmumine* (maakoore kihtide kurrutumise kohta).

Tihti on tulnud murrakulisi arendeid tarvitusele võtta eesleiduvate tühikute täitmiseks; näit. *rihva* (= põigiti, längus, tiideviltu) → rihvalõugsus e. prognatism (nähtus, mil pealuu näokolju ala- ning ülalõug väljuvad ajukolju suhtes märgatavalt ettepoole — näit. ahvidel, ürginimestel); *tarn* (niiskeil ja märe-gadel kohtadel kasvav alaväärtuslik rohi) on saanud laialt levinud taimeperekonna (*Carex*) liikide teaduslikuks nimeks; samal otstarbel on murdeliste sõnade reast toodud näiteks keemiasse *hiivutama*, *hiivistu* (sõnast *hiib* = peenekshõõrutu, vahulekloplitu), füsioloogiasse *täärama* (*täär* = varuks-, tallelepanu), arstiteadusesse *vaegsoojus*, bioloogiasse *vaegmoone*, zooloogiasse *vaeghambulised*, lingvistikasse *vaeglause* (*vaeg* = vajak, puudu jääk, vajaolev), tehnikasse *lõtk* (*lõtkuma* = lõnkuvalt käima) jne., jne.

II. Murde- resp. rahvakeelest on võimalik välja koorida lihttüvesid, mida otseselt saab kasutada erisisu väljendamise vahendina. Näiteks *voha(h)tama* → *vohama*, *vohav*, *vohavus*;

ravitsema → *ravima, ravi, ravim*; *üttelema* → *üttama, üte*; *vaidlema* → *vaidama, vaid — vaiu, vaie — vaide*; *tarvitama* → *tarbima*; *tõkestama* → *tõkkama*; *hunnitu* → *hund*.

III. Murdekeelsed tuletusliited on võimaldanud meie kirjakeeles märgataval määral eri-ilmelisi väljendeid toota. Selisteks uuteks kirjakeele rakenduselementideks on kujunenud sufiksidsid: *-el* (*väänel-sõna* eeskujul: *süstel, vântel* jt.), *-mu* (*songermu* eeskujul: *elamu, valamu* jm.), *-istu* (*kalmistu, lepistu, puistu, ajastu* jt.) jm.

IV. Vahel võimaldub kirjakeelele tootsaks teha mõnd muudki murdekeeles juhuslikult esinevat elementi; näit. esitab Göseken oma sõnaraamatus „*Manuctio ad Linguam Oesthonicam*“ (1660) rahvasuust pärineva ütluse „*räästud liha, ranziges Fleisch*“, millest on sobiv olnud tuletada *rääs* (= *traan*), *rääsima*..

Nagu eespoolsest selgub, on eesti kirjakeel viimasel sajandil rahvalt pärineva sõnavara poolest märksa väljendusvõimelisemaks arenenud, ja seda nimelt kahes faasis: möödunud sajandi lõpupoolel selliseid sugemeid rahvakeelest populaarteaduslikul otstarbel, hiljemini ka murdematerjalist puhtteadusliku keele tarvis hankides.

Kuid mitte ainult populaarteadusliku ja hiljemini puhtteadusliku kirjanduse soetamisel pole rahvakeelendite ja murdesõnade rakendamine osutunud tarvitamiskasulikuks materjaliks, vaid sellesuunalist teed on käidud meil ka ilukirjanduse käsitlemisel. Möödunud sajandi eesti kirjanikkude seas omab O. W. Masing oma sõnavararikkusega esimest kohta, ja need sõnad pärinevad aina rahvakeelest. Samuti on oma kitsamalt murdealalt sõnu kirjakeelde juurde hankinud paljud teisedki eesti ilukirjanikud varasemast ajast hilisemani; näit. J. Pärn, A. Kitzberg, E. Vilde, J. Mändmets, A. H. Tammsaare, V. Ridala, Mart Raud, puhtmurdelised luuletajad (A. Adson, H. Adamson) jt. Murdekeelenditest ülevaate saamise seisukohast on see osa kirjandust meil aga suurelt jaolt veel täiesti läbi töötamata.

Nagu kõigest sellest nähtub, on meie murdeline ja rahvakeel kirjakeelele rohkesti tihedust lisandanud. Seesuguse ainestiku

esiletoomist on hõlbustamas vastavasisuliste sugemete talletuspaigad. Nendest on meil ulatuslikena tuntud 1) F. J. Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamat“, mis on kõige mitmekesisema sõnavara seas pakkumas minevikustki pärinevaid rahvaja murdekeelendeid, ja 2) suured Akadeemilise Emakeele Seltsi korraldamisel 1920. aastast alates kogutud murdeaadred; viimaste avarama kättesaadavuse võimaldamine vastavatele huviringkondadele on aga alles ettevalmistamisel. On ette näha, et kindlasti korda läheb neile kogudele lõpliku täienduse mõttes rahvasuust veel mõndagi juurde hankida, eriti ka loodusteaduste, eksaktteaduste ja tehnika-alaliste sisuelementide osas, ja neid monumentaalseks „Rahvakeele sõnaraamatu“ nimeliseks hulga-kõiteliseks trükiteoseks välja töötada. Veel teisekski keelevara ammutuskohaks ms. ka murdehuvilistele töötab kujuneda AES-i poolt alustatud „Ideoloogiline ehk mõisteline sõnastik“.

Kui äsjamainitud suur keelealaline arenemisjärk on lõpuni sooritatud, alles siis saavad peale muu ka just keeleained täiel määral kasutatavaks igasisulise kirjakeele väljaheitamiseks. Sellise hiiglasliku lingvistilise ülesehitustöö tõhusaks teostamiseks on alles praegustes, nõukogulikes tingimustes meile esmakordselt avanenud igasugustest takistustest vabad töötamisvõimalused.

О возможностях использования диалектологических данных при выработке эстонского литературного языка.

И. В. Вески,

действительный член Академии Наук Эстонской ССР.

Резюме.

Когда в шестидесятых годах прошлого столетия материальное положение и национальная культура эстонского народа достигли значительного подъёма, лексические запасы тогдашнего эстонского литературного языка оказались недостаточными. Вследствие этого возникло стремление обогатить лексику литературного языка как важнейшего фактора просвещения. Помимо заимствования слов из других языков, лексические пробелы стали пополняться словами из эстонского народного языка. Среди лиц, развивавших в то время литературный язык в последнем направлении, видное место занимают авторы популярно-научных изданий по вопросам математики, географии, гигиены, естествоведения, отчасти и техники.

С течением времени всё более усиливался всесторонний подъём культурного уровня народа. Соответственно этому возросла потребность в составлении учебников для средних и высших учебных заведений. В связи с этим с начала второго десятилетия XX века происходит интенсивное обогащение эстонской литературной лексики во всех отраслях знания. В деле удовлетворения назревших потребностей выдающиеся услуги оказали эстонские говоры, материалы которых использовались в разных отношениях. Из этих источников было почерпнуто: 1) много слов в их первоначальном виде и значении, 2) ряд слов с видоизменённой формой и значением и 3) некоторые суффиксы, перенесённые из говоров в литературный язык. При использовании этих материалов в целях создания научной терминологии применялись самые различные приёмы словообразования и семантических изменений.

Eesti rahvakeele-sõnaraamatu koostamise printsibid ja teose üldilme.

A. Kask,

filoloogiateaduste kandidaat.

On väidetud, et rahva kultuurilise taseme üheks mõõdu-
puuks on see, kuipalju ja missuguseid sõnaraamatuid on vastav
rahvas oma keele kohta suutnud avaldada. Seda väidet oma-
korda kinnitab seegi fakt, et kapitaalsete sõnaraamatute välja-
andmiseni on rahvad tihti jõudnud alles siis, kui neil on loodud
omad kõrgemad teaduslikud uurimisasutised, oma teaduste aka-
deemia. Kuigi alati ei ole akadeemiate poolt avaldatud autori-
teetsed sõnaraamatud olnud elu- ja rahvalähedased, on näd siiski
olnud väärtuslikud nii vastava keele uurimise kui ka selle
tarvitamise seisukohalt.

Ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse
Instituudi töökavas on teatavasti mitmeid sõnastikke. Käes-
olevas peatutakse suurima kavatsetava sõnastiku, nimelt „Eesti
rahvakeele-sõnaraamatu“ koostamise põhimõttele ja teose üld-
ilmel.

Ulatuslikuma „Eesti rahvakeele-sõnaraamatu“ ehk „Eesti
murdesõnaraamatu“ avaldamise idee on umbes 40 aastat vana.
Esialgse materjali kogumise katsed, mis teostati Eesti Kirjan-
duse Seltsi poolt käesoleva sajandi teisel aastakümnel, ei andnud
aga küllalt mainimisväärseid tulemusi. Süstemaatiliselt hakati
murdesõnaraamatuks materjale koguma alles Akadeemilise
Emakeele Seltsi poolt 1922. a., s. o. veerand sajandit tagasi.
Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt ongi kogutud enamik sellest
keelilisest materjalist, mis leidub praegu Keele ja Kirjanduse

Instituudi juures olevas Eesti Keele Arhiivis (ligi 800 000 sõna-sedelit) ja mis on aluseks koostatavale sõnaraamatule.

Enne sõnaraamatu tehnilise külje selgitamisele asumist tuleks kõigepealt märkida, missugused on rahvakeele-sõnaraamatu ülesanded ja mida see peaks sisaldama.

Nagu juba pealkiri näitab, peab sõnaraamat andma võimalikult täieliku ülevaate rahvakeele sõnavarast, eriti vanema põlve keeletarvitajate murdelisest keelest. Et vanema põlve murdekeel kõige paremini on säilinud maal, siis sisaldab sõnaraamat muidugi esmajoones töötava talurahva sõnavara, nagu seda käesoleva sajandi algul vastaval murdealal tarvitati. Sõnaraamat peab seega sisaldama võimalikult kõik meie murretes esinevad murdesõnad, samuti aga ka kõik sõnade murdelised esinemiskujud. Peale murdesõnade ja murdeliste sõnakujude peab aga sõnaraamat andma ka ülevaate vastavate sõnade tarvitamisest, eriti rahvapärasest fraseoloogiast. Rahvapärased ütlused ja kõnekäänud on ka keeleliselt tihti niisama väärtuslikud kui murdesõnad.

Peale otseste keeleliste ülesannete on aga sõnaraamatul ka sisulisi ülesandeid. Ei ole ju keel suhtlemisvahendina mõeldav ilma sisuta, mida ta väljendab. Keel kui pealisehitis kajastab oma ajajärgu ja oma koha materiaalseid olusuhteid ja võimaldab seega pilku heita ka endisaegse eestlase elule, ta töötamisviisidele ja tootmisvahendeile, ta mõtte- ja vaimumaailmale. Seepärast on sõnaraamatus eriti oluline sõnade tähenduse jälgimine ja võimalikult rohkete rahvakeelsete näidete esitamine, mis selgitaksid vastava sõna tarvitusviisi ja tähendust, ühes sellega aga annaksid ka pildi vastaval murdealal esinevaist esemeist, arvamustest jne. Seega võimaldab sõnaraamat mõningal määral esile tõsta ka etnograafilist ja folkloristlikku laadi materjali, kuigi just viimase ala suhtes materjaliesitust tuleb piirata. Nõnda ei ole rahvakeele-sõnaraamatu ülesandeks pakkuda ainult puhtkeeleteaduslikult huvitavat materjali, vaid kujutada ka rahva elu niivõrd, kui see kajastub vastava murdeala keeles.

Välja tuleks aga sõnaraamatust jätta vanemale murdekeelele võõrad elemendid, näiteks uued võõr- ja oskussõnad, mis pole

rahvakeelele omaseks saanud. Samuti jääksid sõnaraamatust välja ka eesti vanemad isiku- ja kohanimed, kuigi ka need keelilise uurimistöö seisukohalt palju huvi pakuvad.

Kõige öelduga seoses kerkib loomulikult küsimus, kuidas võiks sõnaraamat oma ülesandeid kõige paremini täita, kuidas tuleks siin materjal esitada ja järjestada, mida olemasolevast ja veel kogutavast materjalist eriti rõhutada jne. Esile kerkivad seega kõik need küsimused, mis määravad ainestiku töötlemisviisi ja järjestuse, mis määravad sõnaraamatu üksikartiklite struktuuri ja ühtlasi ka kogu sõnaraamatu üldilme.

Esiteks tuleks siin selgitada, kuidas ainestik esitada, kas tähestikuliselt järjestatult või vastavate sõnatüvede järgi korraldatult. Sõnaraamatu kasutamise praktilisusest lähtudes on asutud seisukohale, et materjal tuleks esitada tähestikulises järjestuses, sest see võimaldab soovitud sõna kiiremini üles leida. Kui sõnu korraldada tüvisõnade järgi, siis kujuneksid artiklid liiga pikaks ja sealt oleks raske leida otsitavat tuletist või liitsõna, kuigi sel esitusviisil on see paremus, et antud sõnatüve kohta kõik materjal on koos. Sellega seoses tuleb lahendada ka liitsõnade probleem: kas järjestada ja esitada liitsõnad sõnaraamatus vastavalt täiendsõnale, s. o. puhttähestikuliselt, või vastavalt põhisõnale, kusjuures antud liitsõna tuleks otsida põhisõna artiklist, näiteks *adrakurg* mitte *adra*, vaid *kurg* alt. Kuigi ka põhisõna järgi sõnade järjestamisel on omad paremused, sest see võimaldab vastavate esemete ja nähtuste liike vaadelda üheskoos (näit. *kartulikott*, *leivakott*, *seljakott* jne.), lahutab see teiselt poolt samade esemete osad (näit. *puukoor*, *puuoks*, *puutüvi* jne.) ja killustab seega vaatlust. Tunduvalt soodsam on täiendsõna järgi järjestus ka siis, kui põhisõna on kulunud (vrd. *sarap* pro *sarapuu*, *heinam* pro *heinamaa*) või kui põhisõnal on ülekantud tähendus, näit. *vigurivänt* (sisuliselt lähem sõnale *vigur* kui *vänt*), *laiskvorst*, samuti *tuulispea*, *vesipüks* jne.

Mis puutub pöördõnadesse, siis siin tuleks samuti talitada kui käändsõnade puhul, seega järjestada vastavalt täiendsõnale, ka siis, kui see täiendsõna kirjakeele ortograafia praeguste reeglite järgi *ma*-infinitiivist lahku kirjutatakse, näit. *kätte*

maksma (üks mõiste: tasuma), *ära andma* (= reetma), *maha laskma* (= tulirelvaga tapma) jne., sest teised vormid vastavatest tüvedest kirjutatakse ju kokku, näit. *kättemaks*, *äraandja*, *mahalaskmine*. Pealegi on siin ju sõna sisu oluline, mitte see, kas vastav sõna kirjakeeles kirjutatakse kokku või lahku.

Et aga liitsõnu ka vastava põhisõnaga seoses üles leida, selleks antakse iga põhisõna juures nende liitsõnade loend, mis vastavate põhisõnade puhul esinevad, näit. *laud* puhul *kirjutuslaud*, *söögilaud*, *töölaud*, *võtma* puhul *kinni võtma*, *vastu võtma*, *ära võtma* jne. Seesugune esitus võimaldab alati näha, misuguste sõnadega seoses vastav sõna esineb, ühtlasi aga ka vastava täiendsõna järgi sõna üles leida ja sõna kohta lisaandmeid saada.

Iga üksik sõnaartikkel algab märksõnaga ehk otsisõnaga, mis on antud kirjakeelsel kujul ja järjestatud kirja-keelepäraselt. Kui aga on tegemist murdesõnaga, mis kirja-keeles ei esine, siis antakse see murdesõna kirjakeelses transkriptsioonis, näit. *laseng* (Se *lazəng*), *arvutus* (Vai *arvodus*) jne. Neil kordadel, kui kirjakeeles esineval sõnal on häälikuliselt tugevasti erinevaid kujusid, antakse häälikuliselt enam erinevad kujud ka märksõnadena, kusjuures nende märksõnade juurest viidatakse kirjakeelse vaste juurde, näit. *ānger*, vt. *angerjas*, *ahnik*, vt. *ahven*, *ahnas*, vt. *ahne* jne. Tuletised, näit. omadussõnadest tuletatud *sti-lõpulisel* adverbid, *kene-lõpulisel* deminutiivid jne. esitatakse omaette artiklitenä. Et need tähestikulises järjestuses tüvisõnadele niikuinii lähedal seisavad, siis ei tekita nende võrdlemine ja otsimine raskusi.

Kirjakeelsele märksõnale järgnevad sama sõna murdelised vasted. Kui sõna esineb üle maa, siis esitatakse murdelised vasted teatavas järjestuses, nimelt algul Põhja-Eesti murdealad järjekorraga läänest itta ja siis Lõuna-Eesti murdealad samuti.

Selles järjekorras tuleksid vastava märksõna all vaatlusele kõik murdekujud, mis on samast tüvest, olgu need siis häälikuliselt vähem või rohkem muutunud (näit. *ahven* puhul murdekujud *ahvenas*, *ahvenjas*, *ahvenes*, *ahve*, *ahves* jt.). Enam erinevate murdekujude puhul kasutatakse vastava sõnakuju

hõlpsamaks leidmiseks viitemärksõnu, mis näitavad, kust sõnartiklist vastavat murdekuju otsida. Kui ülevaate saamiseks vajalik, koostatakse vastav kaart, millele märgitakse ühe või teise murdekuju levik ja esinemisala. On arusaadav, et seesuguseid kaarte ei koostata mitte kõikide sõnade kohta, vaid ainult kõige olulisemate ja keeleliselt huvitavamate sõnade korral. Seesugune kaart võimaldaks lähemalt jälgida vastava sõnakuju esinemisala ja teha selle põhjal vajalikke järeldusi. Selleks muidugi tuleb koostada nende sõnade nimestik, mis tuleks täiendavalt läbi küsitleda kõigis kihelkondades.

Sõnade murdeliste kujude kõrval tuleb jälgida ka sõnade vormistikku. Sõnade vormistiku esitamine on omaette probleemiks. On soovitud, et sõnaraamat annaks kõikide sõnade kõik pea-muuted. Seda nõuet kogu ulatuses on raske täita. Sellepärast tuleb vormistiku esitamisel piirduda kõige olulisemaga, nimelt näidata, kas sõna tüvi on astmevahelduslik või mitte ja kuidas liituvad tüvele tunnused. Selle osutamiseks piisab käändsõnade omastava ja osastava, pöörsõnade *da*-infinitiivi ja kindla kõneviisi oleviku ning mineviku mõningate pöörete esitamisest. Murdeliselt huvitavate sõnavormide esiletõstmiseks võidakse muidugi vorme rohkem esitada. Et aga sõnaraamat on eelkõige ikkagi leksikaalne teos, siis tuleb morfoloogilise osa esitust siin tunduvalt enam piirata, kui seda varemalt kavatseti.

Sõna murdelistele kujudele ja vormistikule järgneb sõna tähenduse selgitus. Seda osa tuleb sõnaraamatus eriti rõhutada, sest sõna tähendusliku külje selgitus on tänapäeva sõnaraamatu olulisemaid osi. Olgu sõna ka kuitahes lihtne, ikka tuleks selle tähendust selgitada. Meie murdematerjalide kogumisel on sel alal rohkesti patustatud ja sõnaraamatu koostamisel tuleb nii mõningaidki sõnaselgitusi kontrollida ja täpsustada. Sõna tähendustest antakse algul kõige tuntum ja kõige üldisem, kui sõna esineb ülemaaliselt selles tähenduses. Kui aga sõnal on näiteks Saaremaal üks tähendus ja Lõuna-Eestis teine, siis on sobiv tähendusigi jälgida varem märgitud järjekorras.

Sõna üldisemale, laiemale tähendusele järgneksid kitsamad, piirataval alal või piiratumas ulatuses esinevad tähendused.

Lõpul esineksid ülekantud tähendused, samuti oleks siin antud juhud, kus praegune põhitähendus on mingis kõnekäänus kadunud või vaevalt märgatav.

Iga tähenduse märkimisel antakse ühtlasi vastavad sünonüümid, milledele on võimalik ühe või teise murde materjali põhjal viidata. Sünonüümide märkimine annab ühtlasi võimaluse vastava sõna sisu paremini jälgida ja tarbe korral võrrelda teiste vastavate sõnade tähendusega.

Tähenduste selgitused antakse üldiselt eesti keeles; taimede ja loomade nimede tähenduste määramisel võidakse tarvitada ka ladinakeelseid termineid. Vajaduse korral antakse seoses tähenduse selgitusega ka lühike eseme kirjeldus vm.

Tähenduse märkimisele järgneb sõnaartikli põhiosa, nimelt murdenäidete esitamine vastava sõna esinemise ja tarvitamise kohta murdeis. Sellega seoses kerkib küsimus, missugusest seisukohast lähtuda sõnaartikli ainestiku valikul: kas rõhutada näidete esitamisel ainult sõnade vormilis-keelelisi tunnuseid või arvestada ka sisulisi momente. Siingi tuleb rõhutada sedasama, mida juba eespool on alla kriipsutatud. Tuleb nimelt arvestada, et iga sõna on ikkagi kõigepealt vastava sisu väljenduse teenistuses. Sellepärast ei saa ainestiku esitusel sisulisest küljest hoolimatult mööduda. On õige, et tuleb näidelauseid valida sellelt seisukohalt, kuivõrd need selgitavad sõna tarvitamist lauses, sõna rektsiooni, sõna omapäraseid vorme, sõna asetust lauses jne., kuid lausete esitusel tuleb teiselt poolt ühtlasi hoolitseda, et sõnaartikkel annaks ülevaate ka vastava sõna sisust, oleks midagi tervikulist, mis kirjeldaks antud sõna tähendust, näitaks, kuidas rahvas antud eset valmistas, kuidas ta sellesse suhtus ja seda hindas, kuidas ja milleks tarvitati eset ühel või teisel murdealal, missuguseid kõnekäände ja konstruktsioone tuntakse antud sõnaga jne. Nii saadakse näidelausete varal ühelt poolt selgitada sõna vormilis-keelelisi erijooni, teiselt poolt aga anda ka mingisugune pilt sellest esemest või mõistest, ta rakendusest ja väärtusest. Nii selgub paremini vastava sõna täpne tähendussisu.

Muidugi ei tule seesuguselgi ainejärjestusel lauseid esitada

läbisegi, vaid siingi on soovitatav ainekku esitada vastavate murdealade kaupa. See võimaldab nii keeleliselt kui sisuliselt paremini jälgida vastava sõna esinemist murdeis. Sõnade sisu selgituseks aga võidakse siin peale murdenäidete kasutada veel teisigi võimalusi. Nii on näiteks etnograafiliste esemete, töö- ja tarberiistade ja nende osade nimetuste selgituseks tarvitatud jooniseid või fotosid, mis annavad ühtlasi võimaluse saada selgemat kujutlust mingist murdesõnaga märgitud esemest ja selle osadest. Jooniste ja fotode varal tuleks esile tõsta loomulikult ainult neid esemeid, tarbeasju ja tööriistu, mis on kas tänapäevale muutunud haruldaseks või mis kuidagi ise-loomustavad rahva põliseid elu- ja tööalasid.

Lõpuks tuleb sõnaartiklis murdekeelsete lausenäidete varal esile tõsta ka seda, missugustes kõnekäändudes või väljendites vastavat sõna murdekeeles tarvitati, mida arvas rahvas ühest või teisest esemest, taimest jne. Näiteks tuleks märkida, misuguste haiguste raviks tarvitati antud kohal teatavat taime, missuguste kommete ja arvamustega oli seoses mingi toiming või töö jne. Arusaadavalt ei saa ka seesugust folkloristlikku laadi materjali pakkuda kuigi palju, vaid siin tuleb esitada ühelt poolt teatavale murdealale tüüpilist materjali, teiselt poolt aga keeleliselt huvitavat ainekku. Arvesse ei tule siin näiteks rahvajuttude või rahvalaulude esitamine. Oluline on eelkõige ikkagi see materjal, mis avaldab varasemate põlvkondade mõttemaailma, niivõrd kui see kajastub keeles.

Tänapäeva uurijad on asunud seisukohale, et ei ole mõeldav isoleeritult üksiku ala uurimise põhjal teha küllalt kaaluvaid järeldusi rahva mineviku kohta, vaid et selleks tuleb jälgida teatava koha kogu ainelise ja vaimse kultuuri materjali. Kui näiteks selgub, et keelelisel erijoonel ühtivad piiridelt etnograafiliste ja folkloristlikkude joontega, siis on seesugusel alusel esitatud väitel palju enam kaalu kui ainult ühe kitsa eriala põhjal tehtud järeldusel. Kuid et sõnaraamat on ikkagi kõigepealt rahva keelise materjali talletuskoht, siis saab see loomulikult anda ainult piiratult etnograafilist, ajaloolist või folkloristlikku materjali, ja seda muidugi murdelises väljenduses.

Iga sõnaartikli lõpus on viidatud nendele liitsõnadele, millede põhisõnaks on antud sõna. See võimaldab tarbe korral leida lisamaterjali mingi liitsõna alt, annab ühtlasi ka ülevaate sellest, missugustes liitsõnades antud põhisõna tarvitatakse. Nii näiteks *adra* puhul on võimalik jälgida, missuguseid *adra* tüüpe tarvitatakse (näit. *aleader, harkader, kõblasader, pöörasader, ratasader, viirader*) jne.

Samä täiendsõnaga sõnad äga tuleks esitada tähestikulises järjekorras, eelnegu nad siis vastavale üksiksõnale või järgnegu sellele (näit. *hanehein, hanejalg, hanepaju, hani, hanihaugas* jne.).

Iga sõna eri kuju või eri tähenduse puhul märgitakse vajaduse korral vastava lühendiga, kas sõna on vana, uus, haruldane, juhuslik, naljatley, lastekeelne vm. Loomulikult märgitakse äga sõna ja lause puhul lühendiga ühtlasi vastav kihelkond või murdeala, kust antud materjal on kogutud. Erakogudest päritolevale murdematerjalile lisandatakse ka kogu lühend.

Kogu keeleline ainek tuleb esitada transkribeeritult vastavalt kohapealsele murdelisele hääläusele. Et meie materjalid on kogutud pikema äja jooksul ja transkriptsioon on vahepeal tunduvalt muutunud, siis tuleb transkriptsiooni murdekogudes ühtlustada vastavalt tänapäeva nõudeile. Materjalid, mis on pärit näit. Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest või mujalt, esitatakse sel kujul, nagu nad vastavais allikais leiduvad. Samuti jäävad ühtlustamata ka trükitud materjalidest päritolevad ändmed. Küll äga tuleks korrespondentide tööd, mis olid esitatud teises transkriptsioonisüsteemis, üle kanda üldisesse, kogu sõnaraamatus tarvitatavasse transkriptsioonisüsteemi.

Need oleksid põhimõtted, millede alusel kogu murdematerjal sõnaraamatus tuleks esitada. Et saada selgemat pilti sellest, missuguseks kujuneks sõnaraamatu üldilme, olgu siin esitatud mõningad sõnaraamatu proovartiklid.

Algul olgu esitatud artikkel murdesõna *hagama* kohta.

hagama

1. *agema, ageda, ma agè, ma agesi, agettakse, agemine* Sa L.
2. *agema, ageda, ma aèn* Kse.
3. *agema, agèb Rõn, Ote; aḡeme, aḡet* San.
4. *hagema, hakke?* ~ *hageda* (rööpvormid Urv, Kan), *ma haè, tià hagè, ma haì ~ haije* (viimane Rõu, Ráp), *tià hagì ~ hagèsi* (viimane Kan), *haettaš Võ, Se; aḡeme* Krl.

1. a) 'ahnitsema, endale haarama või kiskuma, ülemääraselt rohkesti endale võtma'

tõ jures omà põle tõmbama: ma agè sít omale süle täis (näit. heinu); *sè agèb omale päilü mäd, agèks keik omale Jäm; miš_sa agèb teistä õst è puhàs, agèb keik müt_ku omale; sè agèb nõnda tjusti* ('tiidsasti, kiiresti') *asju kogü, püjäv sít niḡ seld* Khk; *sè agès omale puhàs* Ste, Ans.

b) 'ahnelts sööma, õgima' vrd. *hagima*
agèb süija Khk; *mā lähà acema* (?) (VII)

2. 'otsima' *miš_sa agèb sít* (?) Jäm.
3. 'kalu sügisel läbi noore jää uimaseks löömise teel püüdma'
vättal nät_käisit_kalu acemas: lõtt kalü sürtte nuijadega Pha, Vätta.
4. 'koera mõne looma peale ässitama, koer aeb siis looma'
hrv., van. Kse.
5. 'taipama, aru saama; mõtlema, meelde tuletama' vrd. *hagelema*

laišs ei tija mäšt ei ilmast, vanemb agèb keik; inemizel et olè üišt agemise rász Ste, Rõn; *ma agesi ruittu* San; *mušsu hagema* 'aru saama' Urv;

ku nakkad meḡlema ja acema, siš tulè mēlde Ote; *midäs_sa aḡet sāl ku_sa arü ei sã* San.

6. a) '(hunti) hurjutama, hüüetega eemale peletama'
na lätsi suḡ aḡeme Krl; *suḡ ja marü_biñni* ('marutõbist koera') *ḡks haettaš, mūd medägi ei^h haetta?* van.; *sužì tul' kärja, mīⁿ naksi hagema, siš paḡd jūškma; vanà kařjats_ol', tū aläzi hačì*

ja^r rükke; mi^h hakki kül^h hulgasna^k karuze, üks suzi läts ummä tid; karjats_eks olgi^t tū, kiä perrä kai ja^h haçi van., Har; vanast ku^s soe olli[?], siss_iks haetti, suzi näet tūD haçemist peläš, siš läts är[?], es tule^k kärja; ni haetti: he hē, he he, vetke^v vašta su^t! van., Urv; vanast_iks haetti sušse, težen karän külda jo su^t haettava^t van., Kan; ku suzi tul^t kärja, siš nätti inne haçema van., Rõu; su^t haetti Plv, Vas; mä haije, suzi tul^t kärja Röp; su^t haetti vanat aicu, ku soe[?] ollivä[?]; sušsi haetti: teçlu — teçlu! Se; keik haçeva[?] soç päle Lut; suzi taht haçemišt, rahä luçemišt Se.

b) '(last) hurjutama, keelama, noomima'

la^tsi açe ku la^tse[?] kärätsese[?] Urv; tiä kadunukke^ç e^lli, siš_iks haçesi noⁱD la^tsi, nü^v_ei_jole[?] kedägi inämb, keš neⁱD vi^l haçe van., Kan; ku_ma medäoi teije siš naksi haçema, et älä tettu 'kui ma midagi tegin, siis hakkas hurjutama, et ärgu ma tehku (et ära tee)' Har; ma^h hai kül^t tedä, a mitte ei^k kulle[?], timä um sänä pähäkkänttä^v ('kangekaelne') van., Rõu; miš_tⁱ müllä^t, teⁱD hae[?] kui sušse Röp; ku teišt nōmit māniseçi aša peräst, siš na^kkat haçema Vas; tād ei vei inäp hakke^ç Se; ei de^üwä akke[?] 'ei jõua keelata, tõelda'; miš_sa akede, miš_sa uigude 'huigud, hädaldad', miš_sa te^çlede Lei; tüttär taht kohē ha^tva paikka mehēle miñnä[?], siš ütlet: hae[?] no sāgi tälle vašta! ma[?] haē, kälä, ku tēne om kurja teñnū[?] Se.

c) 'vastu hurjutama, vastu rääkima'

kui tē^ç na^kkaš teišt te^çle^mma, siš tēⁿe na^kkaš vašta haçema Röp.

d) 'ennast hurjutama, endale etteheiteid tegema, ennast kokku võtma'

na^kkaš hiñdä haçema, hiñdäle ette kaema, na^kkaš tōhō Röp.

7. 'parandama, korraldama'

hae[?] vai paranda[?] — tsiä sulü är lagonu[?], tahtva[?] hakke[?] Röp.

8. 'koguma, korjama'

haçeçe[?] kokko no[?] krāmi[?], haina[?] Ste, Se; Har.

9. Ebamäärases tähenduses esineb *hagama* kõnekäänus „Tämä hageb Musku menemä“, mida tarvitatakse tüdruku kohta, kes lapse saab. RKM, Jamburi (Vi).

Ülevaate selle sõna mitmekesiste tähenduste leviku kohta annab kaart nr. 1.

Teisena olgu esitatud üle-eestiliselt esinev sõna *angerjas*.

angerjas

1. *añner/jas*, g. *-ja*, p. *-jad*, pl. g. *-jatte*, pl. p. *-jid* Sa; *añnerjas* Kuu.
2. *añner/as*, g. *-a*, p. *-ad* ~ *-t*, pl. g. *-atte*, pl. p. *-id* ~ *-ud* Sa, Rid; *añneras* Jõe.
3. *añgria kalà* Ris.
4. *añger/as*, g. *-a*, p. *-ast*, pl. p. *-u* ~ *-i* Lä Lä, Tõs.
5. *añger/jas*, g. *-ja*, p. *-jast* ~ *-jad* ~ *-jat*, pl. g. *-jade* ~ *-jatte* ~ *-jide*, pl. p. *-jid* ~ *-jit* ~ *-jaid* ~ *-ji* Pä I, Lä I, Ha, Jä, Vi E, Vl, Ta P.
6. *añner*, g. *-i* ~ *añgeri*, p. *-d* ~ *añgeri*, pl. p. *-id* ~ *-i* ~ *añgerid* VNg, Jõh, Vai; *añner*, g. *añgeri* ~ *añnera*, pl. p. *añgerid* ~ *añnerid* Rei; ka *añnerkala* Vai.
7. *añner* ~ *añger*, g. *añneri* ~ *añgeri*, p. *añnerd*, pl. p. *añneri* ~ *añgeri* Vai; ka *añgeri kala*.
8. *añger/jas*, g. *-ja*, p. *-jad* ~ *-jat*, pl. g. *-jide*, pl. p. *-jid* ~ *-jit* Krl, San, Rõu, Võn, Vas.
9. *añger/us*, g. *-uze*, pl. p. *-uži* Har, Se.
10. *añgér*, g. *-i* Krl, ka: *añgéri kalà*.
11. *añger/ja*, g. *-ja*, p. *-jat*, pl. p. *-jit* Se, ka: *añgerja kalà*.

Sõna *angerjas* murdelistest kujudest annab ülevaate kaart nr. 2.

'meil tavaliselt esinev suurem madujas soomusteta kala: *Anguilla vulgaris*', vrd. nolbus; viu, viukas; vaim; tuulekala.

añnerad jaH, nêD ô sõuksed uššì môdi kalàD; sî pól polê neid añnerud sũrt nõhà üht, sê kallis kalà; muštàD añnerad pidavad pisemad olema niõg allid sũremad Khk; añgerjal ei ole

sõmust — limà selgas Vän; jeè aņgerjad ô pisuksed Tor; sûret aņgerit kahè kolme naulased VNg; aņgerid oņ ussi muodi Vai; aņgerjas om kirivene Krk; aņgeruss_om niguh_huš piķ, ilmà suimeda 'soomuseta' Har; aņgerjas, mis pūsi, ol̄ vīs vaassa piķ Võn.

rūsadega püitti aņgerjid (?) Khk; aņgeri püiditse merèst eņgega Tõs; ahiņgaga püittaks aņgerjid, eñni olid pihid Ris; perudega veļtavad pailü aņgerjid kiñni; minevāsta ol̄ perus 60 naela koŗraga sēs ja jāmedad aņgerjad kohè; kuŗgal ja sūrejeèl on sūrèd tañmìd, seål püittakse aņgerjid; siuksed qeād tehakse, ku sūrì veļ järsku tulèb, sis aņgerjad lasevad alà; kolm õd on sedà teķkega ja qeaga püikki: kolm õd aņgerjas lasèb; peruga veļtavad paēsü pealt sūri aņgerid; aņgerjas sõb ka vīdikkid, sõb pisikkest koñna kà; temà veļtāv lepmadist kül ja rulli; mudasuļ on visà iņgega, eà aņgerjid püidà; aņgerja püik ol̄ ūsi; eñnè jānivāeva sõb aņgerjas pāeva kà Vän; paēsü pealt püļjāv kolebast aņgerjid Tor; ahiņgaga püttaš aņgerji Hää; augid ja aņgerid vorkkudega ei püijettà; sumppu koŗrus jo pallo aņgeri Vai.

aņnera nañk ô siķe ... paŗoitse ā ... tehatse raiņi rōmi Mus; aņnera lihà oņ ā sūļja Rei; aņgerji süetsuttas Hää; raiutud angõrju sua kusagilõ müüa Khn, KT; aņgeras õ kallis kalà Tõs; aņneri ostas kapakka miès, sīs keñ pütās aņneri, veļ kaik tāmāle Vai; aņgerjil_om viñdze lihà Krl.

merès one ikke aņnerid kül VNg; peiipsis on sūrèd aņgerjad jušt_ku pū_rahñud Trm; pärnukse nī rañnà inimeze pūñāv aņgerjil Krk; mī? pūl ei olē? aņgeri kallu Krl.

panè kuēvale koñti, elāv kauwà, a panè aņgerjas paņõe sišse vè sišse, ei elà kuigi kauwà Vän; aņgerjas on vali kalà: tāmā ei surè ärà Trm; aņgerjas o luāmà teūgu, eoà sī ei kudè, sī tīb pojat_ķehè, keik elosad pojad Kod; aņgerja_kaļa, jāŗven koh sūvevāh elāze?, maižēļe ('kuivale maale') tutē_ga vāllā; hañnañh_om jōut sūrēp ku pāh Se.

rašvased ku aņnerad Mus; Libe kui angerjas RKM Pal, Vig, Hlj; Kinni kui angerjas liiva pääl Hlj, Ote, Plv, Se; Ta om kui angerjas liiva pääl (vaesusest) Vas.

õhta kui kaštè mäs ô, sis laštasse sâr lîvâ rivâ ... sâv aŋŋerad kâdè gu nâd èrnest â tulâd Mus; peale augusti kû lähâv aŋŋerjas pimedaks — sêrasilma; arvaavad, et suŋ on aŋŋerja poeg Vän; aŋŋerjas on ju merè uš, ku aŋŋerjas negeste sisse sâv, sîs lähèv ušsiks; aŋŋerjas kâib praegu ka rañdes èrne èisi sŋmes ja nŋri magusi lâtsi Hää; aŋŋerjas kui kolm pævâ olevat negese pèzan, sis olevet uisik valmis Krk; aŋŋerjat om nî pat süšvâ?; ku kümneh lînañh_èlj_olè kallâ, sis jumâlal om lubât, et tûl nâzel iñne süšvâ?, keš lašt kañd, et timâ vâega ioatses kallâ; — mäe-pûlt tûl ('lõunatuul'), sis lãvâ hušsl järve, sâ pallo aŋŋerjit, a ku pehâa pûlt om tûl (s. o. järve poolt), sis nu aŋŋerja tuleva mešsa, sâ hušse pallo Se.

Vrd. jõeangerjas 'teat. väike angerjas', lamuangerjas 'lamusel põhjal elav mustjas angerjas', leeangerjas 'leesel põhjal elav heleda kehaga angerjas', lutsuangerjas 'lutsuga püütav angerjas', matiangerjas 'ussiga püütav angerjas', mägiangerjas 'nõeluss, rästik', ogarulli-angerjas 'ogalikkudega püütav angerjas', põld-angerjas 'nõeluss', räimeangerjas 'räimedega püütav angerjas', ussiangerjas 'ussiga püütav angerjas', võsaangerjas 'nõeluss'.

angerjaahing, aŋŋera ahiŋgas 'väike viiepiiline angerjapüügiks tarvitatah ahing' — aŋŋera ahiŋgas ô vi_è pîga Mus.

angerjamees, aŋŋerja mēs 'angerjapüüdja' — vahèl oli kaks kolm aŋŋerja mēšt soŋkkimas, isè keisid ümber (jää sisse raiatud) aügü niŋg soŋkkisid Khk.

angerjamõrd, aŋŋera mõrd 'väheldane tihedasilmaline mõrd, millega spetsiaalselt angerjaid püütakse' — aŋŋera mõrrâd ô pisemad kuŋ teisèd ... silmâd o kâ aŋŋera mõrrâl pisemad; aŋŋera mõrraga püitse (~ püitasse) aŋŋerud Mus.

angerjapüük, aŋŋerja püik 'angerjate püüdmine' — aŋŋerja püik ol ŋsi Vän; sîn aŋŋerja püikki ei èlè, vahèl nuotta vähâ trehvaB Trm.

angerja-und, aŋŋerja und 'teatav angerjapüügi õng' — aŋŋerja unñâd on ka ikkè eŋgèd; ned on sūremad jagü eŋgèd, ühè aruga Vän.

angerja-õng, pl. *aŋgeri oŋŋat* 'angerjapüügiks tarvitataavad põhja-õnged' — *süöttäkä aŋgeri oŋŋat enne kui sinne lähmä* VNg.

Kolmanda näitena olgu toodud põhja-eestiline tööriist *hang*.

hang, g. *hangu*

1. *aŋc*, g. *aŋŋü*, p. *aŋcu*, pl. g. *aŋcude*, pl. p. *aŋcusið* ~ *aŋcusi* Sa, Han, Rid, Jõe.
2. *aŋc*, g. *aŋgü* ~ *aŋco* (Mar, LNg, Juu), p. *aŋcu*, pl. g. *aŋcude* ~ *aŋcude* (Tõs, Hää, Juu) ~ *aŋce* (Kod), pl. p. *aŋcusið* ~ *aŋcusi* ~ *aŋci* (Hää) ~ *aŋca* (VNg, Kod) ~ *aŋce* (Hls) eP (hilise laenuna ka mulgi murdeis).
3. *aŋc* ~ *aŋk*, g. *aŋŋu*, p. *aŋcu*, pl. g. *aŋcude*, pl. p. *aŋcusi* VNg, Lüg, Jõh.
4. *aŋco* ~ *aŋcu*, g. *aŋŋo*, p. *aŋco*, pl. p. *aŋcusi* Vai.
5. *haŋc*, g. *haŋŋu*, p. *haŋcü*, pl. g. *haŋcu*, pl. p. *haŋcü* Kuu.
6. *aŋc*, g. *aŋci*, p. *aŋci* (segunenud sõnaga *hark*) Saa Uuemaa.

1. 'haraline puust või rauast tööriist heinte, sõnniku vm. tõstmiseks' eP, vrd. *vigel* (eL), *hark*.

pü arüdega aŋŋüð ollid, pü arüde otsas ollid raväð; kolme arulene aŋc: kaks al, üks peäl Muh; aŋŋüð olid enne vanast püst; aŋŋü arudel olid raüð toppakkad otsas; aŋŋü raüð arüð lõdi nailaga pü arü otsa kiinni, raüð arü läks kergemini eindre sisse Khk; aŋcül ô kaks arü al_bõl ja põljäl_õ peäl Mar; aŋc õ raüwast, arälene, kolm neli arü (hilisem) Lih; meises olid aŋgüð nella_aralest, meesä rehevap otsis metsäst seokse, mis oli kolm arü al ja üks pandi na pëäle, lõdi naëldega kiinni, pärast tehtü raüwast nagõ korð ja kohõs; ark ehk aŋc — nellaqarulene, eñdzed mä seppi tehtud olid kolmetsed Vig; aŋcüks üittakse sedä, millel on kolm ära: kaks al ja üks piäl JMd; arva särja (s. o. pahnasegast vilja) sai aŋcuca aettud: kolm äru oli al, kaks piäl Sim; nella aruca õh kã neid aŋcusið, menend ävad sellega ülešse Jõe; ahukse aŋŋut (s. o. viljaahtmise angud) olivatta: kaks ära al, üks päl; ahukse aŋŋu ärat olivatta puiset, metsas kasvanet VNg; püs aŋcüð ellud, sahäð ešsän Kod.

aḡuga aēda einu Rei; aḡuge aettašse einu pōningule Khk; vilets oli, aḡ_ās lehè sõnnikku sisse kuḡdagid Kär; aḡudega aēise eḡnād peäle Muh; rihalt aetti pēle (sõnnikut) pū aḡuga, raūd aḡu vanād peremehed omā kādē ai taḡtnud veitta Kaa; aḡoga laottašse ja teizē aḡoga jälle tešteittašse pēale Mar; eināl on aḡ, aḡā sõnnikkud tōšteittaks aḡega Ris; parssi sin lūkkatti nisukse aḡuga Jōe; mineva uasta sai_erneid kiškuda, sis sai_aḡuga tešta, paḡdi kärppa; aḡuga sai kḡarēd kokku kanttud (suviviljal) Sim; maugust oitti aḡuka — parsil üks oitti vašta ja panē paigale, toine anda aḡuka kälte, üks lauk lašta ('lastakse') kerraḡa, s'ē aetta seila aḡuteka VNg; reiḡe aḡteta aḡoga; senē aḡoga on oḡe üvā eini ajada Vai.

Vrd. heinahang, laotamishang, linahang, puuhang, põhu-
hang, sitahang, sõnnikuhang.

2. 'kahvel'

vanaš sḡḡdi kāēga, eḡā aḡu es ele; kahaver on ikkī aḡ — vātta, sēnnikku aḡ one kuā sellesama plāniga, aḡōud ikke; vahiv kohokkille, lihā aḡū eḡsān Kod.

3. 'jääluse kalapüügi puhul Peipsil tarvitav hark hirre edasi-
ajamiseks' Kod, Trm; vt. hirrehang.

4. 'puust hark, mille otsa võrk kudumisel pannakse'
kui verkkō kujuttašse, siz paḡnašse aḡō otsa; verk õ
aḡos Mar; vt. mõrrahang, noodahang, võrguhang.

5. Ülekantud tähenduses väljenduses: hangud sarved.
aḡū(d) saḡvēd 'pikad ja laia vahega sarved' KJn.

hanguharu, aḡḡū arū Sa, aḡḡu ār Vi; haḡḡu hār Kuu; aḡcū
arū eP

'hangu osa: heina- ja põhuhangu harud olid pikemad, puust
või metallotsaga, neid oli harilikult koos vastu-asetseva põidlaga
kokku kolm, harva enam; sõnnikuhangu ehk hargi harud olid
lühemad, metallotsaga või metallist, ühes reas, arvult 2—4'

Vrd. hangupii.

aḡḡū arū lāks jalā sisse Khk; aḡḡū arūd torkkivad koā Muh.

hangukark, *aŋŋü kark* Khk, *aŋcü kark* Tõs, Sim jm.

'hangu, eriti sõnnikuhangu otsas olev ristipidine käepide, pealune', vrd. hangu pealune, luur, hangunasa, hangunasar, hanguräsa, hangunäpits, hanguvasar, hangupöör.

hangukoli, *aŋcü kolì* Kod 'hirrehangu putk', vrd. hanguputk.

hangukook, *aŋŋü k^uõk* Khk 'endisaegne puust hanguharu raudse otsaga', vrd. putkes, tutt, topakas; *putkega arü* — *k^uõk* Khk.

hangukurk, *aŋŋü kurk* Kär 'heina- ja põhuhangu harude ja pöidla vahelmine ruum harunemiskohal' — *râd aksid aŋŋü kurkku kiñni*; *einä toḡ aŋŋü kurkkus* Kär.

hangunasa, **-nasar**, *aŋcü nasà* Kod, *aŋŋu nasàr* Jõh 'hangu käepide, kark', vrd. hangukark jt.

hangunäpits, *aŋŋu näpitsä* Vai 'hangu käepide, kark', vrd. hangukark jt.

hangupii, *aŋcü pí* Sim 'hanguharu' *señnikku aŋcü pí*; *tüli aŋcü pí* Sim.

hanguputk, *aŋŋü putk* Jõe, *aŋcü putk* Sim; *aŋŋü putkes* Khk 'hangu torujas metalloosa, mille sisse pistetakse hanguvars; ka: puust hanguharu metallots (Khk)', vrd. hangukoli — *señnikku aŋcü putk* Sim; *pü arüd, raüd otsàd* — *sē ò putkēs* Khk.

hangupuu, *aŋcü pü* Amb 'isekasvanud mitmeharuline hangu valmistamiseks sobiv puu, mida käidi metsas otsimas'; hangupuu otsija RKM 'inimene, kes alati ülespoole vahib'

hangupöial, *aŋŋu peijal* Jõh, *aŋŋu peücal* Lüg, *aŋcü pöijäl* Mar, Koe, Sim, *aŋcü peijäl* KJn 'hanguharu, mis asetsetes pöidlana teiste harude vastas' — *tüli aŋcü pöijäl* Sim.

hangupöör, *aŋŋü p^uõr* Muh 'hangu käepide, kark', vrd. hangukark jt.

hanguräsa, *aŋcü räsà* Vig 'hangu käepide, kark', vrd. hangukark jt.

hangusahk, *aŋcü sahk* Kod '(kaheharulise) puust sõnnikuhargi

raudne ots' vrd. hangetutt — *sitta aṅc kahè aruga, raud saḥàḍ paṅtti eṭsa* Kod.

hangututt, g. -tutu, anku tuttu Lüg 'puust hanguharu raudne ots', vrd. topakas, putkes, koli, sahk.

hangutäis, aṅcù täis Vig, Kod *sé ô vîmne aṅcudäis* Vig; *vai sul neṅnà sūrì aṅcù täit vajà veṭta* Kod; Pea kui erne angutäis RKM, Han 'sassis, kammimata pea'

hangutüvi, -tüvis, aṅcù tüi Kse, aṅcù tüüz Vig 'hanguvars' — *seṅnikku aṅcùl o tüi järèl* Kse; *seṅnikku aṅcùl õ vaṛs, einà aṅcùl õ tüüz* Vig.

hanguvahe, aṅcù vahè Tõs, aṅṅù vahè Khk 'pöidla ja esimese sõrme, pöidla ja pihu vahe', vrd. hange — *pöidla aṅc*; *aṅcù vahè õ mušt* Tõs; *pöila aṅṅù vahè* Khk.

hanguvars, aṅṅù vaṛs Sa, aṅṅù vaṛs Jõe, aṅcù vaṛs JMd, Sim, aṅcù vaṛs Iis, Kod, vrd. hangutüvi. — *püüca aṅṅù varrest kiñni*; *einà aṅṅùl õṅ pitkèm vaṛs kuṭ sõṅnikku aṅṅùl* Kär; *aṅcù vaṛs läks katki* Iis.

hanguvasar, aṅṅo vasàr Lüg 'hangu käepide, kark', vrd. hangukark. — *seṅnikku aṅṅul eṭi vasàr varre eṭsas* Lüg.

Üksikute hanguosade nimetusi selgitavad mõnel määral ka järgnevad joonised. Hangude liike, näit. heinahangu, sõnnikuhanangu jne. käsitletakse aga vastava liitsõna puhul.

Lõpuks võiks tekkida küsimus, kui suur peaks tulema uus rahvakeele-sõnaraamat. Kui me tahaksime võimalikult kõike meil olevat materjali sõnaraamatusse paigutada, siis kujuneks see raamat umbes 30 Wiedemanni sõnaraamatu suuruseks. Kui arvestame seda, et meil ei ole kaugeltki veel kõik vajalik materjal koos, siis võiks see raamat kujuneda veelgi suuremaks. Ka sel korral, kui me esitaksime materjali umbes selles ulatuses, nagu seda oli tehtud siin-esitatud sõnaartiklites, saaks see raamat umbes 20 Wiedemanni suurune. Seegi ulatus on aga meie võimaluste ja vajaduste seisukohalt liiga suur. Sellepärast tuleb murdeainestikust teha veelgi suuremat valikut, nii et

raamat võiks ilmuda umbes 6—8-köitelisena, s. o. ligi 400-trüki-poognalisena. See raamat võiks rahuldada üldisi nõudeid, kuna kitsama eriala uurija jaoks on kasutada Eesti Keele Arhiivi materjalikogud.

Ma ei tahaks siin üksikasjalisemalt märkida, missugune teaduslik ja rakenduslikki väärtus oleks sellel sõnaraamatul. Juba oma praeguste materjalikogude poolest oleme Nõukogude Liidu soome-ugri rahvaste hulgas kadetsemisväärses olukorras. Et saada murrete laadi ja erijoonte kohta ülevaadet, on paljud rahvad esialgu piirdunud ainult murdeatlase materjalide kogumisega, mis annab ainult piiratud ülevaate kogu murdelisest sõnavarast ja murrete erijoontest. Alles kaugema tuleviku kavatsuseks on paljudel seesugune rahvakeele-sõnaraamat, nagu seda meil juba käesoleval viisaastakul hakatakse koostama. Missugune väärtus sellel murdesõnaraamatul oleks soome-ugri keelte ja eriti eesti keele uurimise seisukohalt, see on enesestmõistetav. Ma tahaksin siin tähelepanu juhtida ka selle rakenduslikule väärtusele. Tuletagem seejuures kõigepealt meelde, missugune väärtus oli omal ajal Wiedemanni sõnaraamatul. Mäletatavasti korraldati kord ankeet, milles päriti eesti kultuuri- ja kunstitegelastelt, missuguse raamatu nad võtaksid ligi, kui nad peaksid üksindusse minema. Paljud — ja kaugeltki mitte keeleteadlased — vastasid sellele, et nad võtaksid kaasa Wiedemanni sõnaraamatu kui rahvakeele ulatuslikuma materjalikogu. Või meenutatagu, kuidas suhtus rahvakeelesse Lenin. Me teame, kui vaimustatud ta oli Dal'i sõnaraamatust, kuidas ta nautis selle põhjal rahvakeele rikkusi ja kõnekäändude tabavust, kuidas ta ise kasutas rahvakeelt ja püüdis hoolitseda uue sõnaraamatu väljaandmise eest.

Nii nagu mujal, on meilgi rahvakeelt rohkesti rakendatud tegeliku elu teenistusse. Me teame, kuidas Wiedemannist on meie kirjanikud ammutanud rahvapärast sõnavara ja fraseoloogiat, kuidas Wiedemanni on kasutatud oskussõnade loomisel ja kirjakeele rikastamisel jne. Arusaadavalt peaks uus rahvakeele-sõnaraamat samuti viljastavalt mõjustama nii meie kirja-keele kui teadusekeele arenemist, sest saab ju selle kaudu kätte-

saadavaks rohkesti täiesti uudset materjali. Kuid nagu märgitud, pakub uus rahvakeele-sõnaraamat tunduvalt enam kui Wiedemann — see annab võimaluse tutvuda rahvakeele sõnavaraga põhjalikumalt, see toob esmakordselt avalikkuse ette suure hulga uut sõnavara, selgitab sõnade käänd- ja pöördvorme, annab võimaluse lähemalt jälgida rahvakeelseid väljendeid, kõnekäände, annab aga ühtlasi ka pildi endisaegsest ainelisest ja vaimsest kultuurist. Paljudki küsimused, mis praegu on hämarad, saaksid selgeks, kui kogu see materjal läbitöötatult oleks meil käes. Võtame ainult ühe näite seesuguse sõnaraamatu rakendusvõimalustest. Oletame, et meid huvitab vene laenude levik Eestis. Kui meil on käes sõnaraamat, kus iga sõna kohta on märgitud ta esinemisala ja esinemiskujud, siis võime väikese vaevaga näha, kas antud sõna on meie keelde tulnud vene rahvakeelest näiteks Setumaa kaudu või on see levinud kuidagi teisel teel.

Muidugi ei ole praegu veel võimalik otseselt sõnaraamatu koostamisele asuda, sest tuleb veelgi materjali koguda ja selgunud lünki täita, kuid juba lähemal ajal jõuab esialgne kogumine kavatsatud ulatuses lõpule ja siis asutakse juba pidevalt selle suure töö teostamisele. Et see ulatuslik sõnaraamat viljastavalt mõjub kogu meie nõukoguliku kultuuri arengule, selles ei ole mingit kahtlust.

Принципы составления „Словаря эстонских говоров“ и его общее оформление.

А. Каск,

кандидат филологических наук.

Резюме.

В плане научной работы Академии Наук Эстонской ССР имеется целый ряд словарей, из которых наиболее значительным является „Словарь эстонского народного языка“ или „Словарь эстонских говоров“. Этот научный словарь, составленный по материалам, собранным в течение последних 25 лет, должен содержать все богатства эстонского народного языка, в частности лексику старшего поколения.

При составлении словаря принимаются во внимание следующие принципы:

1. заглавные слова словарных статей даются в их литературной форме;
2. весь словарный материал — как простые, так и сложные слова — располагается в алфавитном порядке;
3. словарь содержит все диалектные разновидности слов с обозначением местностей, где они встречаются;
4. приводятся также основные формы склонения и спряжения данных слов;
5. особое внимание обращается на точное выяснение значения слов; если слово имеет несколько разных значений в говорах, то каждое значение поясняется при помощи соответственных выражений и синонимов;
6. основную часть каждой словарной статьи являются многочисленные предложения и обороты речи, при помощи которых выясняются диалектные формы слов и их употребление в речи (языковые данные), а также и значение слов (этнографические, фольклористические и др. данные);

7. для обозначения наиболее существенных изоглосс, т. е. диалектологических границ распространения отдельных слов, форм и значений, применяются маленькие географические карты; если речь идёт о более редких орудиях, их частях и т. д., то помещаются соответствующие рисунки или фотографические снимки;

8. в конце каждой словарной статьи указываются сложные слова, последней составной частью которых является данное слово;

9. в случае надобности обозначается (в сокращённом виде), является ли слово в данном говоре архаизмом, неологизмом, редким словом и т. д.;

10. весь диалектологический материал словарной статьи даётся в научной транскрипции.

Для того, чтобы дать более ясное представление о составляемом словаре, приводятся три пробных словарных статьи, а именно о редко встречающемся глаголе *hagema* (пугать (волка), бранить) и о существительных *angerjas* (угорь) и *hang* (вилы).

Весь словарь предполагается издать в 6 томах, в объёме всего около 300 печатных листов.

Проектируемый словарь должен оказать благоприятное влияние на развитие эстонского литературного языка и способствовать исследовательской деятельности как в области финноугорских языков, так и в области других наук, изучающих прошлое эстонского народа.

Sisukord.

Содержание.

	Lk.
R. Kleis , Uurimisülesanded Eesti-Vene suhete ajaloo alalt	3
P. Клейс , Научно-исследовательские задачи по истории эстонско-русских отношений (резюме)	17
H. Moora , Eesti-Vene suhteist IX—XIII sajandil	20
X. Моора , К вопросу об эстонско-русских отношениях в IX—XIII вв. (резюме)	43
L. Loone , Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse	49
Л. Лооне , Отношение крестьян южной Эстонии к крестьянскому положению 1819 года (резюме)	70
K. Таев , Eesti kirjandusloo periodiseerimisest	73
К. Таэв , О периодизации эстонской литературы (резюме)	91
F. Tuglas , Ed. Vilde kujunemine sotsialistlikuks kirjanikuks	94
Ф. Туглас , К развитию социалистического мировоззрения Эдуарда Вильде (резюме)	111
Ed. Laugaste , Kokkuvõtteid ja hinnanguid eesti rahvaluuleuurimise seniste saavutuste kohta	114
Э. Лаугастэ , Итоги и оценка работы по исследованию эстонского фольклора (резюме)	131
J. V. Veski , Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel	135
И. В. Вески , О возможностях использования диалектологических данных при выработке эстонского литературного языка (резюме)	150
A. Kask , Eesti rahvakeele-sõnaraamatu koostamise printsiibid ja teose üldilme	151
А. Каск , Принципы составления „Словаря эстонских говоров“ и его общее оформление (резюме)	170

Vastutav toimetaja

R. Kleis.

Tehniline toimetaja

H. Kohu.

Ladumisele antud 20. XI 1947.
Trükkimisele antud 27. III 1948.
Paberi kaust 61 × 86, 1/16. Trüki-
poognaid 11. Autoripoognaid
9,03. Arvestuspoognaid 9,08.
MB 01285. Laotihedus trpg.
36700. Tiraaz 1360. Trükikoja
tellimus nr. 2311. Trükikoda
„Hans Heidemann“, Tartu,
Vallikraavi 4.

Hind rbl. 12,75.

Научная сессия 23—29 апреля
1947. Заседания отделения
общественных наук.

На эстонском языке.

Эгосиздат „Научная Литера-
тура“, Тарту.

RBL. 12.75